ВЪСПОМИНАНИЯ И БѢЛѢЖКИ

ОТЪ

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА

1885 год.

ОТЪ

ЗАПАСНИЯ ПОДПОЛКОВНИКЪ

С. И. КИСОВЪ.

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА НА ИВ. К. ЦУЦЕВЪ
1900.

I.

Деньтъ 6 Септемврий 1885 год. ме завари въ с. Сухиндолъ, севлиевски окржгъ, гдѣто, по съвѣта на докторитѣ, бѣхъ отишелъ да се лѣкувамъ съ грозде.

На другия день, прѣди обѣдъ, дойде въ селото писарьтъ отъ повѣреното ми севлиевско войнско управление и ми донесе радостната вѣсть за съединението на Източна Румелия съ Сѣверна България.

Тая вѣсть бѣше за мене толкова неочаквана и невѣроятна, щото азъ изглѣдахъ испитующе писарьтъ, като искахъ да се увѣря, да не се е той умопобъркалъ, та незнаеше какво говори. Но, когато потвърди думитѣ си и ми подаде телеграмма, получена отъ Военното Министерство, съ която ми се съобщаваше за станалото съединение, и Височайшия Указъ за свикване запаснитѣ войници подъ оржжие, азъ се увѣрихъ въ истинностьта на думитѣ му.

Не ще сънмѣние, че това неочаквано извѣстие ме приведе въ въсторгъ и неописуема радость.

Първата ми работа, слѣдъ прочитанието на телеграммата, бѣше да сподѣля буйната си радость съ селянитѣ, които, щомъ чули за съединението, на тълпи, на тълпи започнаха да дохождатъ въ квартирата ми, лично да се научатъ за истинностьта на распръснатия слухъ. При това тукъ се бѣха събрали жени и дѣца. Даже старцитѣ, които отдавна не били напущали огнището си, и тѣ, подпиратющи се на тояжкитѣ си, прѣгърбени отъ тяжестьта на дългитѣ си години и запъхтѣли, пристигаха да се увѣрятъ и тѣ въ дѣйствителностьта на станалото събитие. Послѣднитѣ благодарѣха на Всевишния, за гдѣто имъ бѣ продължилъ живота и ги удостоилъ да дочакатъ и съединението на България.

— Не, дѣдо, България не е още съвсемъ съединена, обади се нѣкой изъ между събранитѣ, трѣбва и Македония да се присъедини!

— Не, не само Македония трѣбва да се присъедини къмъ майка България, но и другитѣ ѝ части: Одринско, Добруджа, Нишъ и Враня, възрази распалено даскалъ Дончо.

— Добъръ е Господъ, синко, се обади тихо старецътъ П. Алтънковъ — моя домакинъ, нека ви даде Господъ животъ и здравие и това ще бѫде. Дѣдо Иванъ, който освободи едната часть на България, ще ни помогне и за цѣлото ѝ освобождение.

Нѣмахъ врѣме да сподѣлямъ съ сухиндолчени по нататъкъ своята радость, защото трѣбваше да бързамъ за Севлиево, за да распратя, часъ по-скоро, призователнитѣ билети на запаснитѣ войници, споредъ както ми се прѣдписваше въ телеграммата за това възсѣднахъ коня и, придруженъ отъ писаря, тръгнахъ за Севлиево.

Пѫтьтъ до града ми се показа безкрайно дългъ, при всичко, че до него нѣмаше повече отъ $2^1/_2$—3 часа пѫть.

Въ Севлиево сварихъ силно движение. Обикновенно безлюднитѣ му улици сега бѣха прѣпълнени отъ множество народъ: мѫже, жени и дѣца. Женитѣ, събрани на групи при портитѣ на кѫщята, а мѫжетѣ, сновящи изъ улицитѣ, распалено говорѣха, като даваха пълна воля на своитѣ патриотически чувства и се заканваха на турцитѣ, ако би тѣ дързнали да минатъ нашата граница. Надвечеръ се зачуха по улицитѣ гайди, кавали, тѫпани и пѣсни. Кѫщята бѣха окичени съ народни знамена и града — освѣтленъ.

Призователнитѣ билети бѣха прѣдадени още въ сѫщата вечерь на административната власть, а на 9-й Септемврий наборната комисия вече приемаше запаснитѣ войници. Повечето отъ тия послѣднитѣ, въодушевени отъ всеобщата радость, безъ да бѣха получили призователнитѣ си билети, като напуснали своитѣ занятия, а селянитѣ — полската работа, тържественно се явяваха на призователния пунктъ. При това, явяваха се не само всичкитѣ войници, като исключимъ ония, които се намираха въ странство, но и младежи на 18—19 годишна възрасть, като молѣха и тѣ да бѫдѫтъ приети въ редоветѣ на войската, за да се биятъ съ турцитѣ, ако стане нужда. Когато се отказваше на тия младежи за приемванието

имъ въ редоветѣ на армията, тѣ се явяваха повторно, като казваха, че били запасни войници. Това обстоятелство не малко затрудняваше бързото имъ приемание.

Пристиганието на тия войници, както споменахъ по горѣ, ставаше тържествено. Но още по-блѣскаво и даже трогателно бѣше испращанието имъ въ полковетѣ: майки, бащѝ, сестри, роднини и пр., облѣчени въ празничнитѣ си прѣмѣни, се стичаха къмъ призователния пунктъ, да испратятъ своитѣ синове, братия и роднини, като имъ поднасяха китки и вѣнци отъ разни цвѣтя. Войницитѣ, окичени съ тия цвѣтя, подъ тактътъ на воинственнитѣ пѣсни, често замѣнявани съ писъцитѣ на гайди, кавали и тѫпани, тържественно заминаваха за полковетѣ. Между испращачитѣ се забѣлѣзваха нѣкои съ сълзи на очи, но сълзи не отъ жалость за раздѣлата съ най близкитѣ до сърдцата имъ, а отъ изликванието на патриотическитѣ чувства, които пълнѣха душата и сърдцето на всѣки българинъ.

Испращачитѣ напѫтствуваха запаснитѣ войници съ разни благословии и благопожелания.

— Да ви даде, синко, Господъ здравие и сила да побѣдите врагътъ и запазите България, благославяха старцитѣ. Земайте примѣръ отъ вашитѣ прѣдшественници, опълченцитѣ, които тъй храбро се биха съ турцитѣ при Стара-Загора, Шипка и Шейново, въ врѣме на освободителната война. Нека Богъ и Св. Богородица ви дадѫтъ сила и здравие и ви подкрѣпятъ дѣсницата, за да побѣдите врага.

— Брей, Иване, Цвѣтко, да не сте се върнали въ селото съ не окичени съ кръстове гърди, защото нѣма да ви приемемъ, викаха едни отъ момитѣ.

— Хемъ гледайте добрѣ да се не уплашите отъ Турцитѣ, викаха шеговито други, та да стане нужда и ний да ви дойдемъ на помощь!

Въ сѫщото врѣме между войницитѣ се водѣха шумни разговори и се държаха воинственни рѣчи. Такава една воинственна и насърдчителна рѣчь държа на другаритѣ си запасния войникъ отъ Габрово, Видинлиевъ.

Ето и самата рѣчь:

— Другари! Ний, габровчане, видѣхме какъвъ потокъ русска и българска кръвь се пролѣ за освобождението на България. Видѣхме, какъ шепа опълченци и русски войници

цѣли три деня се бориха на върха на Шипченския балканъ съ десеть пѫти по-многочисленъ противникъ — армията на Сюлейманъ паша. Видѣхме, какъ защитницитѣ на Шипченския проходъ падаха, като снопи, подъ ударитѣ на дивитѣ Сюлейманъ-пашови ордии, — вѣковнитѣ мѫчители на българския народъ — но тѣ, защитницитѣ на прохода, не трепнаха, не напустнаха позицията си и спасиха Шипка, спасиха войнишката честь и освободиха България.

Сега ний, другари, ще си пожалимъ ли живота, за да си запазимъ свободата, извоювана съ потоци скѫпа българска и русска кръвь? Ще допустнемъ ли нашитѣ заклети врагове — турцитѣ — да нахлуятъ въ прѣдѣлитѣ на прѣкрасната Южна-България? Не, другари, ний до единъ ще паднемъ, ще си сложимъ коститѣ на бойното поле, но нѣма да допустнемъ пакъ да стѫпи турския кракъ на българската земя! Нека още веднъжъ покажемъ, че българинътъ не жали живота си, за да запази милото си отечество.

Да живѣе България, да живѣе Негово Височество Князь Александръ!

— Ний всинца ще паднемъ на бойното поле, но нѣма да допустнемъ Турция пакъ да ни пороби, извикаха всички.

— Нѣма да допустнемъ, ще паднемъ до единъ, или ще побѣдимъ врага, се чуваха хиляди гласове, а подиръ това гръмливото „ура“ се понесе, като вълна по направление къмъ Шипченския балканъ — тамъ, гдѣто сега почиватъ коститѣ на поборницитѣ за свободата на България . . .

Не знамъ, дали рѣчьта бѣ толкова трогателна, или пъкъ обстановката и събитията я правѣха такава, че по лицата почти на всички потекоха сълзи отъ умиление.

Всички говорѣха, че скоро ни прѣдстои да се блъскаме съ турцитѣ, и никой не допущаше, че не ще можемъ побѣди. Имаше, наистина, хора, които не се въсхищаваха отъ горнята мисъль; но и тѣхнитѣ взглядове не се състояха освѣнъ въ думитѣ: „мѫчничко ще побѣдимъ, не ще бѫдѫтъ силитѣ ни равни, но Богъ и правдата сѫ на нашата страна“ и пр.

Не може да се замълчи за обстоятелството, което не малко способствуваше за пробуждание воинствения духъ у българитѣ, а слѣдователно и вѣра въ пълна сполука. Това обстоятелство бѣше, че въ редоветѣ на нашата млада армия се намираха русски офицери, — тия безстрашни и самоот-

вержени борци, които прѣди нѣколко години, цѣли десеть мѣсеца воюваха за свободата на България. Освѣнъ това, никой не допущаше, че Россия, която съ кръвьта на своитѣ стотини хиляди синове ороси цѣла България, ще ни остави безъ своето покровителство.

— Нашата освободителка — велика Россия — нѣма да ни остави безъ своята поддържка, казваха българитѣ. За туй ли тя пожертвува стотини хиляди войници и милиони рубли, за да ни остави пакъ да попаднемъ подъ сжщото, ако не и въ по-лошо робство? Това е невъзможно!

И тия думи: „това е невъзможно“ се чуваха навсѣкждѣ.

Отъ изложеното до тукъ всѣки може да вади заключение, какво бѣ нравственото състояние на българския народъ, който даваше отъ своята срѣда контингента на войската, съ какво настроение постжпваха запаснитѣ войници въ редоветѣ на младата ни армия, а, слѣдователно, и какво можеше да се очаква отъ нея.

Още въ първитѣ дни на призива, молихъ телеграфически Военното Министерство да бждж назначенъ въ редоветѣ на дѣйствующата армия. Въ отговоръ на това Министерството сжщо съ телеграмма отъ 12 Септемврий ме запита, приемамъ ли да бждж назначенъ началникъ на народното опълчение. Макаръ и да не знаяхъ, каква роля ще играе послѣдното въ прѣдстоящата война, нито пъкъ каква организация ще получи то, сѐ пакъ за да се намѣря часъ по-скоро въ София, отговорихъ утвърдително. Но да тръгна незабавно за София ми бѣ положително невъзможно, и то по причина, че силно страдахъ отъ ревматизмъ въ крака, щото не можехъ и да стжпвамъ. Но на 17 Септемврий, при всичко, че кракътъ ми още не бѣ оздравѣлъ, тръгнахъ, за по-скоро, съ пощенски кола.

Прѣди още да напустна Севлиево, стана извѣстно, че русскитѣ офицери, които служаха въ българската войска, били получили заповѣдь отъ русското Военно Министерство да тръгнатъ незабавно за Россия — обстоятелство, което произведе на населението потрясающе впечатление. Не ще съмнѣние, че това се отрази и на войската.

Като пристигнахъ въ г. Ловечъ, забѣлѣзахъ, че и ловченскитѣ граждане бѣха умислени и угрижени отъ положението, въ което се намираше България. При все това тѣ

пакъ не допущаха, че Россия, съ оттеглюванието на своитѣ офицери, ще ни остави па произвола на сждбата.

До колкото можахъ да забѣлѣжа, както офицеритѣ, така и войницитѣ бѣха угрижени. Но подъ тая вънкашна угриженость у младитѣ български офицери, особенно у ония, които получиха назначение да командуватъ роти, дружини и полкове, се забѣлѣзваше едно неиспитвано до това врѣме и мжчно скриваемо задоволство. Та можеше ли инъкъ и да бжде? — Младитѣ капитани изведнъжъ получиха високи пазначения — командири на полкове и дружини, а поручици и подпоручици — ротни командири! Кой отъ тѣхъ можеше да меч тае прѣди десетина деня за такива високи длъжности? . . .

— Лоша е работата, ми каза майоръ Стефановичъ, русски офицеръ (родомъ сърбинъ), командирь на бившата 14-та Севлиевска дружина, а сега дружина отъ 4-ти п. Плѣвенски полкъ, лоша е работата: турцитѣ днесъ, утрѣ може да започнатъ воениитѣ дѣйствия, а между това русскитѣ офицери напущатъ редоветѣ на българската армия, и то въ това врѣме, когато България се намира въ най критическо положение!....

Майоръ Стефановичъ бѣше отъ ония сърби, които гледаха на българитѣ като на свои братя и обичаше Россия, освободителка и покровителка на славянетѣ, а швабитѣ, които бѣха заграбили, безъ да бѣха пролѣли нито капка кръвь, сръбскитѣ земи Босна и Херцеговина, мразѣше отъ душа.

При всичко че другитѣ русски офицери бѣха се оттеглили отъ командуванието на частитѣ и чакаха да получатъ съдържанието си, за да могатъ да заминатъ за Россия, майоръ Стефановичъ, напротивъ, продължаваше да работи неуморно, като помагаше на младитѣ и неопитни офицери да довършатъ мобилизацията на полка.

И тия млади и неопитни офицери, трѣбва да имъ се признае, работѣха безъ умора и безъ почивка.

Още при първата ни срѣща, майоръ Стефановичъ ми исказа своето незадоволство отъ българския печатъ, който тъй явно и необмислено нападаше яростно и даже псуваше нашата освободителка — Россия.

— Е, бре, що сж тия хора — вашитѣ вѣстникари, та така безумно и безъ срамъ нападатъ и псуватъ тая Россия, която пожертвува за освобождението на България стотини хиляди войници, съ кръвьта на които сж облѣни българскитѣ

полета и планини, която кръвь още не е изсъхнала, и похарчи милиони рубли? Ако българитѣ тъй необмислено нападатъ Россия, тогава тѣ на кого ще се надѣватъ? На тия... Австрия и Англия ли? — Не, пàкъ Россия ще се застѫпи за васъ. — Не трѣбва, па и безполезно е да се раздразнява нашата обща освободителка; затова кажѝ, продължи Стефановичъ, тамъ на вашитѣ управляющи — министритѣ — да не раздухватъ огъня, а да го потушаватъ; да забранятъ на вѣстницитѣ всѣкакви хули и псувни по адресса на Россия. Нека не забравятъ, че, ако не бѣше Россия, върху която сега сипятъ най-гнусни псувни, България и до сега щѣше да бѫде подъ тежкия турски яремъ . . .

Слѣдъ това, майоръ Стефановичъ взе перо и книга и написа нѣколко точки: по довършванието на мобилизацията, продоволствието на войската, съсрѣдоточаванието ѝ на границата, организацията на опълчението, снабдяванието частитѣ съ патрони и пр. и, като ми подаде написаната книга, каза:

— Деветь години съмъ се трудилъ за българската армия, и да зависѣше отъ мене, и сега бихъ раздѣлилъ участьта на моята любима дружина; но, както виждате, това не могѫ да направя, понеже ни прѣдписватъ да напуснемъ България. Земѣте тия бѣлѣжки, ще бѫдѫ щастливъ, ако си послужите съ тѣхъ.

Въ заключение, майоръ Стефановичъ исказа искрено желание, щото между България и Сърбия да стане едно споразумѣние за съвмѣстно дѣйствие противъ Турция.

Населението въ градищата и селата, прѣзъ които минавахъ до София, бѣше много угрижено. Първия ентузиязмъ, съ който то бѣше обхванато, започна скоро да отслабва, слѣдъ оттеглюванието на русскитѣ офицери отъ войската.

Въ това оттеглювание населението виждаше, че Россия ни оставя сами да се расправяме съ Турция, която била още силна и имала добра армия.

Въ Плѣвенъ, догдѣто промѣняваха пощенскитѣ коне, азъ се отбихъ въ едно кафене, гдѣто бѣхъ заобиколенъ отъ познати и непознати граждани, които ме отрупваха съ много въпроси, разбира се, сè за злобата на деня: „ще имаме ли война съ Турция, дали ще можемъ противостоя срѣщу нейнитѣ „пълчища“ и пр.

На тия въпроси азъ имъ исказвахъ моето убѣждение, а именно, че война съ Турция, вѣроятно, нѣма да имаме; но ако това се случи, България ще може да запази своята свобода, искупена съ цѣната на скжпата русска и българска кръвь.

— Ако шепа опълченци на Шипка, подпомогнати отъ една незначителна часть русска войска, задържаха цѣлата Сюлейманъ-пашова армия, закалена въ биткитѣ съ черногорцитѣ, бошняцитѣ, херцеговинцитѣ и, най-сетнѣ, съ българитѣ при Стара-Загора, то защо сега, когато имаме добрѣ обучена и въоржжена войска, която не по-лошо ще се бие отъ опълченцитѣ, да не противостоимъ и, ако трѣбва, да не нападнемъ на турската войска, ако послѣдната, разбира се, дръзне да навлѣзе въ прѣдѣлитѣ на България, толкозъ повече, че ний сега имаме много пушки, патрони и други принадлежности, оставени намъ отъ Россия, съ които ще се въоржжи народа, за да си запази свободата?

Всички слушатели клатѣха глава въ знакъ на удобрение, а единъ отъ тѣхъ, като показа съ ржка къмъ срѣщнитѣ гробища, отговори:

— Виждате ли тия гробища? Тамъ почиватъ коститѣ на падналитѣ за свободата ни русски войници, чийто брой е много по-голѣмъ отъ оня на сегашната наша армия. Освѣнъ това, ако Турция ни нападне, ний ще има да се боримъ и съ турското население, което отъ сега още се е наежило, но кротува.

При тия послѣдни думи азъ неволно си припомнихъ за турското население въ Стара-Загора и цѣлия окржгъ, въ врѣме на русско-турската война, а именно отъ 13 до 19 юлий 1877 год.

По пжтя, не далечъ отъ Орхание, срѣщнахъ стария си познайникъ С., който се бѣше увилъ въ хубавата си енотова шуба и мечтателно дрѣмѣше въ фаетона. Азъ го спрѣхъ и распитахъ за положението на работитѣ у насъ. На въпроситѣ ми С. отговаряше кжсо и съ явно нежелание. Та имаше защо. С. сега бѣше станалъ дѣйствително голѣмъ человѣкъ. Той се бѣ заловилъ за тая именно работа, за която ми бѣше говорилъ единъ день въ Търново, въ врѣме на русско-турската война. Азъ още тогава му бѣхъ напомнилъ, че на такъвъ патриотъ, като него, мѣстото му бѣше въ редоветѣ на

опълчението и че, вмѣсто камшикъ въ ржка, по-добрѣ би му приличало пушка; а той ми отговори, че нашата работа била сега „тамъ", а неговата щѣла да бжде послѣ.

— Хмъ, когато всички патриоти се стремятъ тамъ — напрѣдъ — въ София и на границата, С. си отива въ Търново, помислихъ азъ и неволно си припомнихъ думитѣ на онзи, струвами се достоенъ, гръцки генералъ, който казалъ рѣшително: — Напрѣдъ, юнаци, да умрете, или да се освободимъ!

На 18 Септемврий вечерьта пристигнахъ въ София. Улицитѣ на града бѣха прѣпълнени съ множество народъ.

Сутриньта на 19 се явихъ на военния министръ, майоръ Никифоровъ.

— Ако не бѣше искалъ да те назнача въ дѣйствующата армия, щѣхъ да те оставя въ Севлиево на покой, понеже знаяхъ отъ князь Кантакузина, че си билъ боленъ, ми каза моя старъ приятель, майоръ Никифоровъ.

Наистина, болестьта, която бѣхъ спечелилъ още въ освободителната война, до толкова бѣ напрѣднала, щото прѣзъ 1881—82 г. безъ малко щѣхъ да се прѣселя на онзи свѣтъ; но, благодарение на Карлсбадскитѣ минерални води, азъ се бѣхъ малко позакрѣпилъ. Обаче, въ началото на 1885 г. болестьта ми пакъ почна да се усилва и азъ, почти сгърбенъ, едвамъ вървѣхъ. За това, когато бившия воененъ министръ, князь Кантакузинъ, бѣ дошелъ прѣзъ лѣтото въ г. Севлиево и азъ му се прѣдставихъ, моя болезненъ изгледъ му бѣ направилъ силно впечатление. Той ме покани да сѣдна, распита ме, кога и гдѣ съмъ се разболѣлъ, и по неговий съвѣтъ отидохъ да се лѣкувамъ съ грозде въ Сухиндолъ.

Слѣдь това майоръ Никифоровъ ми расказа, че Военното Министерство имало намѣрение да даде нова организация на Българското Народно Опълчение, но по причина, че нѣмало достатъчно число офицери и унтеръ-офицери, оставило това си намѣрение. Най послѣ майоръ Никифоровъ ме попита, не желая ли да бждж назначенъ за командирь на 2-й пѣши Струмски полкъ, намѣсто майоръ Гуджева, който щѣлъ да бжде назначенъ за началникъ на западния отрядъ. Когато му отговорихъ, че приемамъ за кждѣто ме назначатъ, той каза: — Като е тъй, още днесъ ще получишъ прѣдписание и ще трѣбва незабавно да заминешъ за новото си мѣстоназначение.

Не забравихъ да запитамъ министра, какъ вървятъ работитѣ, а именно: съединението, мобилизацията на армията, съсрѣдоточаването на послѣднята и пр., и да заговоря за непристойния язикъ, който нашитѣ вѣстници държатъ спрямо русскитѣ офицери и Россия, като казахъ, че правителството би трѣбвало да забрани на вѣстницитѣ да нападатъ тая държава, която едвамъ прѣди нѣколко години ни бѣше подарила нашата свобода и която, въ случай на нужда, пакъ ще ни помогне. Но отъ първитѣ му още думи разбрахъ, че и той — майоръ Никифоровъ — бѣше заразенъ отъ болестьта „руссофобство". Младия български воененъ министръ не можеше да скрие вжтрѣшното си задоволство, за гдѣто се оттеглиха русскитѣ офицери, а слѣдователно, и военния министръ князь Кантакузинъ, когото бѣ замѣстилъ.

Тогава казваха, че не по-малко билъ доволенъ и Князьтъ, загдѣто се избавилъ отъ опеката на руссина — военния министръ.

Като излѣзохъ отъ министерството, отбихъ се въ Александровската градина, гдѣто сварихъ една компания млади български офицери, които бѣха сѣднали около маситѣ и живо разискваха. Тия млади офицери, като ме видѣха, извикаха:

— Ее . ., и вий ли пристигнахте?! Ний се научихме, че вий тамъ, въ Севлиево, душа берете, но види се приближаването на военнитѣ дѣйствия да ви е съживило.

— Скрипливата върба е по-дълготрайна, отговорихъ азъ шеговито и сѣднахъ при тѣхъ.

Мене ми бѣше драго да слушамъ тия млади, пъргави и пълни съ енергия офицери. Азъ се въсхищавахъ, като ги слушахъ съ какъвъ патосъ тѣ расправяха за успѣшната мобилизация на армията, при всичко, че русскитѣ офицери били напустнали службата, а най-вече съ каква самоувѣренность се готвѣха да се сразятъ съ неприятеля си — Турция, ако тя би посѣгнала да ни отнеме Южна България! Азъ просто се любувахъ на тия прѣданни офицери.

До единъ ще паднемъ. Ще сложимъ коститѣ си на бойното поле, но нѣма да допустнемъ на Турция и кракътъ ѝ да стжпи въ прѣдѣлитѣ на България, викаха распалено тѣ. Сега България не е вече немощна и безсилна рая̂ и пр.

Едно ми се не хареса само въ поведението на тия млади и екзалтирани офицери, и то бѣ обстоятелството, че

нѣкои отъ тѣхъ явно исказваха своето незадоволство спрямо бившитѣ си до вчера началници — русскитѣ офицери, като че ли послѣднитѣ бѣха виновати, за гдѣто напустнали службата. Така напримѣръ, когато единъ русски офицеръ, вече прѣдрѣшенъ въ цивилни дрѣхи, мина покрай насъ, нѣкои отъ младитѣ офицери се прѣсториха, че не го виждатъ и не му отдадоха приличната честь.

Това поведение на нѣколцината наши офицери ме силно възмути. Азъ не можахъ да се стърпя отъ да не искажа своето негодувание за постѫпката имъ спрямо до вчерашното имъ началство.

Отъ градината отидохъ у моя старъ другарь по опълченство, Д-ръ Мирковъ, съ когото бѣхме участвували въ биткитѣ прѣзъ врѣме на сърбско-турската и русско-турската войни. Отъ него случайно се научихъ, че бившия воененъ министръ, князь Кантакузинъ, билъ живѣялъ у дома му.

Като си припомнихъ за плодотворната дѣятелность на князь Кантакузина по организацията на българската армия и горѣщото участие, което той бѣ взелъ въ моята сѫдба, азъ рѣшихъ да му се прѣдставя и лично да му искажа благодарностьта си. Рѣшено и сторено.

Княза се оказа въ кѫщи. Той на минутата ме прие твърдѣ любезно и ме распита за здравието ми. Слѣдъ това стана дума за злобата на деня, а именно за мобилизацията на армията и за очакваната война. Въ тоя разговоръ княза просълзенъ исказа своето безпокойствие за участьта на България.

— Страхъ ме е за България, каза той, страна още млада, несформирована. Войската ѝ още неопитна; а освѣнъ това отсѫтствуватъ и всѣкакви срѣдства не само за нападение, но и за отбрана. Новата организация на армията не е още съвсѣмъ довършена и много нѣща ѝ още недостигатъ. Най-послѣ, ето и ний, русскитѣ офицери, се оттегляме и армията остава въ рѫцѣтѣ на безспорно храбри и пълни съ патриотизмъ и енергия, но още млади и неопитни офицери.

Азъ попитахъ княза: „Нима съ извикването на русскитѣ офицери отъ българската армия Россия ще ни остави на произвола на сѫдбата? И ще допустне ли тя да се срути онова здание, въздигнато върху коститѣ на нейнитѣ сто-

тини хиляди вѣрни синове и циментирано съ скѫпата имъ кръвь?“ . . .

— Россия постоянно се е грижила и се грижи за сѫдбината на България, отговори князьтъ, и ако българитѣ бѣха по търпѣливи, съединението сѐ щѣше да стане и по-скоро отъ колкото мислѣха тѣ. Но сега Россия е поставена въ твърдѣ затруднително положение. Россия не може да се откаже да защищава онова, що е спечелила съ толкова голѣми жъртви, но днесъ тя не може да дигне орѫжие — толкозъ повече, че слѣдъ послѣдната русско-турска война още не е дошла, па и за дълго врѣме още не ще дойде въ себе си. Въ всѣки случай, Россия и за напрѣдъ ще се грижи за славянитѣ изобщо, както се е грижила и до сега. Тя не може и нѣма никога да се отклони отъ своята традиционна освободителна политика. А сега, дай Боже, да въстържествува българското орѫжие, ако България бѫде нападната. Колкото се отнася до извикването на русскитѣ офицери, съгласѣте се, че Россия не можеше да постѫпи инъкъ, защото противницитѣ ѝ щѣха нея да обвинятъ за станалото съединение, свърши князь Кантакузинъ.

Като му поблагодарихъ още веднъжъ за положения отъ него трудъ да организира нашата армия и като му пожелахъ добъръ пѫть, понеже той се канѣше да напустне България, азъ си излѣзохъ.

— А-а-, визита ли правите на московцитѣ, които тъй неочаквано и не на врѣме напущатъ България и то когато се намираме въ най-критическо положение! ме срѣщнаха двама млади офицери при излизанието ми.

— Правя визита на князь Кантакузинъ, който, както и всичкитѣ русски офицери, направи твърдѣ много за българската армия, отговорихъ натъртено азъ. Колкото се отнася пъкъ до московцитѣ, трѣбва да знаете, че въ случай на нужда, тѣ — московцитѣ, а не нѣмцитѣ ще ни се притекатъ пакъ на помощь.

Узнахъ отпослѣ, че това мое посѣщение у „русскитѣ офицери“ било станало извѣстно на мнозина отъ военнитѣ. Послѣднитѣ знаяха за него още на сѫщия день. По-сетнѣ то стигнало и до ушитѣ на Княза, който ме нарекълъ руссофилъ, — нѣщо, което, впрочемъ, и не крияхъ.

На 19 Септемврий се очакваше пристиганието на 3-ти

п. Бдински полкъ въ столицата. Затова софиянци, събрани на тълпи, отиваха къмъ „Шарения мостъ“ и по Ломското шосе да го посрѣщатъ. Азъ, наедно съ други офицери, се упѫтихъ за сѫщото мѣсто. На края на града, отвъдъ Шарения мостъ и по Ломското шосе бѣ почернѣло отъ народъ, а между това отъ града не прѣставаха да идатъ и други хора. Всички очакваха да видятъ Бдинцитѣ, които заминаваха за турската граница — тамъ, гдѣто, вѣроятно, ги очакваше срѣща съ неприятеля.

Понеже полкътъ още се не виждаше, то мнозина потеглиха по шосето. Азъ и двама още офицери направихме сѫщото. Най-сетнѣ, ето че пристигатъ. Челото на полка едва доближаваше с. Върба, а опашката му, не се виждаше. Тя се губѣше далеко, далеко назадъ, като се криеше задъ една разредена върволица отъ войници. Послѣднитѣ, сгърбени подъ тяжестьта на тѣхната походна боева амуниция, едвамъ си влачеха краката. Това походно движение на полка произведе силно впечатление на всички безъ разлика. Азъ веднага си спомнихъ за оня сѫщия походъ на българското опълчение на 13 Юний 1877 г. отъ гр. Руше-де-веде до с. Богдана, въ Ромѫния.

Когато полкътъ пристигна край града София, тамъ бѣха се стекли почти всичкитѣ граждани.

Полкътъ се расположи въ Александровската казарма; но и тукъ редътъ не бѣше по-добъръ отъ онзи въ врѣме на похода. Казваха, че войницитѣ били оставени сами да се грижатъ за храната си, тъй като артелщици не били испратени напрѣдъ, за да приготвятъ ястие, така щото полкътъ, щомъ билъ отведенъ въ казармитѣ, войницитѣ, като видѣли, че началството не било се погрижило за тѣхъ, оставили пушкитѣ, снели отъ гърба си торбитѣ и тръгнали изъ града да си търсятъ храна. За причината на тая безредица и измѫчването на войницитѣ, въ врѣме на похода, много се говорѣше, но най-много се хвърляше вината върху висшето началство, което, безъ всѣкакво основание, бѣ назначило отъ петтѣхъ капитани най-младшия да води полка отъ Видинъ за София.

Отъ горнето распореждание на висшето началство имаше и другъ лошъ резултатъ, а той бѣше, че офицеритѣ и долнитѣ чинове явно критикуваха дѣйствията и распорежданията

на началството си. Говорѣше се по-послѣ, че вслѣдствие на това критикуване, началникътъ на западния отрядъ заплашвалъ да прѣдаде виновнитѣ на полевия сѫдъ.

II.

На 20 Септемврий, надвечерь, пристигнахъ въ г. Кюстендилъ и още сѫщия день се явихъ на майоръ Гуджева, като на комендантъ на града и бѫдѫщъ мой началникъ; а на слѣдующшя день 21 Септемврий приехъ командуването на полка на законно основание.

По случай прѣдаванието на полка, майоръ Гуджевъ произнесе на г. г. офицеритѣ една кратка рѣчь. Между друго той хвърли укоръ върху русскитѣ офицери и Россия: върху първитѣ — защото, щомъ били получили заповѣдь да напустнатъ редоветѣ на армията, започнали да укоряватъ България, за гдѣто провъзгласила съединението противъ волята на Россия и защото, изобщо, не съчувствували на съединението; върху втората — защото въ това критическо за България врѣме, извиква своитѣ офицери. При това, майоръ Гуджевъ изрѣче и слѣдующитѣ думи: „ний ще имъ докажемъ, че и безъ тѣхъ ще можемъ да поведемъ Българската армия срѣщу неприятеля“.

Слѣдъ майоръ Гуджева и азъ казахъ нѣколко думи на г. г. офицеритѣ, като исказахъ моята надежда, че тѣ офицеритѣ ще ми бѫдѫтъ добри и усърдни помощници въ трудната ми обязаность, като полковий командирь, и че, въ случай на война, ще взематъ примѣръ и ще черпятъ нравственна сила и войнишка доблесть отъ своитѣ прѣдшественици — опълченцитѣ отъ 3-та дружина на българското опълчение, която се отличи въ биткитѣ въ освободителната война при Стара-Загора, Шипка и Шейново и която сега се числи въ състава на 2-й п. Струмски полкъ подъ сѫщия № 3. При това исказахъ още надежда, че Струмцитѣ нѣма да пожалятъ и послѣдната си капка кръвь, за да запазятъ осветената съ кръвь светиня — Самарското знаме, подъ което паднаха много доблестни войници, въ сѫщото число и безмѣрно храбрия и доблестния подполковникъ Калитинъ — ко-

мандирь на 3-та дружина, който и сега се числи на чело въ списъка на г. г. офицеритѣ отъ полка и сѣнката на когото ще бди надъ Струмцитѣ. . . .

Щомъ се била обявила мобилизацията, русскитѣ офицери отъ Струмския полкъ, на чело съ полковия командирь, полковникъ Рихтеръ, били се завзели съ голѣмо усърдие за работа и развивали рѣдка дѣятелность. Но, когато въ срѣдата на мѣсецъ Септемврий били получили заповѣдь да сдаватъ częститѣ си и се готвятъ за пѫть за Россия, започнали да гледатъ на всичко съ апатия, а нѣкои отъ тѣхъ сѫ се отнасяли съ голѣмо несъчувствие къмъ съединението, което било станало противъ волята на Россия.

Сдаванието на частитѣ отъ русскитѣ офицери и приеманието имъ отъ българскитѣ ставало повърхностно. По такъвъ начинъ нашитѣ млади и неопитни офицери, повтарямъ, изведнъжъ сѫ се намирали на високи длъжности: ротни, дружинни, полкови и отрядни командири. Това обстоятелство не малко спомогнало да се развие духа на самостоятелность и енергия въ нашата армия. Младитѣ офицери, като занимаваха тия високи длъжности, усѣщаха въ себе си чувство на голѣмство и самонадѣяность. Съ пълно съзнание на тѣхнитѣ обязаности, тѣ въ кратко врѣме проявиха извънредни способности на военното поприще.

При всичко това, къмъ 22 Септемврий, деньтъ, когато приехъ полка, мобилизацията му още не бѣше довършена, па и немислимо бѣше да бѫде довършена въ такова кратко врѣме. Отъ изложеното по-долу ще може до нѣйдѣ да се видятъ причинитѣ за това.

Въ Кюстендилъ сварихъ повече отъ 1200 запасни войници, които чакаха да бѫдѫтъ зачислени въ полка. По-голѣмата часть отъ тѣхъ бѣха артиллеристи, а другата незначителна — кавалеристи. Запитахъ телеграфически военното министерство, какво да се правятъ тия войници. Въ отговоръ на това получихъ заповѣдь: по-голѣмата часть да испратя въ София, а останалитѣ да зачисля въ полка; така щото въ пѣхотния полкъ попаднаха артиллеристи и кавалеристи. Останалата часть войници бѣше зачислена въ 5 та запасна дружина.

Прѣди да почна описанието си на дѣйствието на 2-ия пѣши Струмски полкъ въ боеветѣ съ Сърбия, считамъ за

неизлишно да кажа нѣколко думи, и то на късо: 1) за мобилизацията на полка, 2) за обмундированието, въоръжението и снаряжението, 3) за полковия обозъ, 4) за продоволствието на полка, 5) за санитарното състояние на полка и, найпослѣ, 6) за нравственото му състояние.

Полкътъ се развърна отъ 3 дружиненъ съставъ въ 4-дѣйствующи и една 5-та запасна дружини. Броя на дѣйствующата дружина достигаше до 972 человѣка, а оная на запасната — около 1100 человѣка. Офицерския съставъ за петьтѣхъ дружини състоеше отъ 42 офицери, 7 портупей-юнкери и 3 доктори.

Но отъ числото на офицеритѣ и портупей-юнкеритѣ 11 души бѣха получили разни постоянни командировки, като командири на опълченски дружини и войнски началници. Въ числото на тия офицери бѣха и завѣдующия домакинството на полка, ковчежникътъ и командиря на нестроевата рота. Тъй щото, прѣзъ всичкото врѣме на войната, освѣнъ адютанта, чиноветѣ отъ полковия щабъ отсѫтствуваха отъ полка, вслѣдствие на което водението отчетностьта и прѣписката бѣха почти прѣкратени.

Къмъ 21 Септемврий полка още не бѣше мобилизиранъ, при всичко че всичкитѣ запасни войници бѣха се явили и бѣха распрѣдѣлени по ротитѣ, но мнозина отъ тѣхъ още не бѣха обмундировани; затова въ полка се забѣлѣзваше една пъргава дѣятелность отъ страна на началницитѣ—офицери и унтеръ-офицери. Всѣки отъ тѣхъ се грижеше часъ по-скоро да довърши мобилизацията на частьта си. Всѣкой тичаше ту за едно, ту за друго. И имаше защо: трѣбваше да се дополучатъ отъ цейхауза прѣдмети за обмундирование, въоръжение и снаряжение; да се поприведе първото въ порядъкъ и се позакърпи, защото едната часть отъ обмундированието бѣше съвършено вехто и испокѫсано, та изискваше голѣма поправка; ботушитѣ да се почернятъ и намажатъ съ мазь и пр.

За жалость, прѣдметитѣ за обмундирование далечъ още не достигаха за полка по военenъ съставъ. За туй съ мобилизиранието на полка, още повече въ петь дружиненъ съставъ, изведнъжъ се почувствува голѣмъ недостатъкъ отъ казанитѣ по-горѣ прѣдмети. И това бѣше естествено, защото и една година още не бѣ се изминала отъ новата полкова организация, — слѣдователно, не бѣше възможно въ такъвъ

кратъкъ срокъ да се приготви всичко потрѣбно за полка, и то за 5 дружинния съставъ по щата за военно врѣме. Затуй пъкъ, въ полковия цейхаузъ имаше голѣмо количество сукно за шинели и мундири, отъ което сега се приготвяваха въ полковата шивалня: мундири, панталони и шинели. За тая цѣль въ шивалнята денѣ и нощѣ непрѣкъснато работѣха по 40 -50 войника. Освѣнъ това, една часть отъ обмундированието се работѣше отъ частни наемни шивачи. Независимо отъ това въ полковия цейхаузъ имаше много стари вещи отъ разни срокове, нѣкои отъ които вече бѣха заличени отъ вещевитѣ книги, а пъкъ още пълнѣха полковия цейхаузъ. Едната часть отъ тия вещи се поправяха въ полковата шивалня, другата часть въ ротитѣ. Полковия кроячъ, Абаджиевъ, положително не успѣваше да крои и раздава кроенитѣ вещи на шивачитѣ; затуй на помощь на Абаджиева се взеха частни кроячи. При всичко това обмундированието не стигна за цѣлия полкъ. 5-та запасна дружина положително бѣше облѣчена съ дрипелъ: мундиритѣ бѣха не само вехти, но и съвършено изгнили, а едната часть отъ шинелитѣ бѣха или безъ ръкави, или пъкъ безъ поли. За казаната дружина се бѣха приготвили въ полковата шивалня нови панталони, но не можаха да се раздадатъ, понеже дружината получи екстренна заповѣдь, незабавно да тръгне за Радомиръ. За повечето отъ войницитѣ имаше кожени калпаци, на останалата часть отъ тѣхъ се раздадоха фуражки, а на войницитѣ отъ 5-та запасна дружина се раздаде нѣщо като фуражки. Съ тия послѣднитѣ, останали отъ разни врѣмена и срокове, захвърлени въ тъмнитѣ кюшета въ полковия цейхаузъ, покрити съ плѣсень и полуизгнили, които отъ врѣмето и мѣстото бѣха се слѣли въ едно общо кюлче, бѣха сега покрити главитѣ на войницитѣ отъ 5-та дружина! И тая дружина, съ тия фуражки, които едвамъ се крѣпѣха на върха на войнишкитѣ глави, прѣкара войната. Затуй пъкъ тя въ боеветѣ на Сливница — особенно при Пиротъ — Келъ-Ташъ, споредъ вънкашния си изгледъ и юначеството си, получи отъ сърбитѣ название: „стари московци, стари русси на мѣсо пуцаю, као слѣпи бѣгаю напрѣдъ на наши байонети“.

Долни дрехи — ризи и долни гащи — почти не се раздадоха на войницитѣ, защото нѣмаше такива. Затуй слѣдъ единъ мѣсецъ въ всѣка рота имаше по нѣколко войника безъ

ризи. И чизмитѣ не бѣха въ твърдѣ добро състояние. Значителна часть отъ тѣхъ бѣха твърдѣ голѣми или пъкъ — малки, между това и всички не съвсѣмъ отъ добро качество — слаби. Затова въ похода войницитѣ бѣха останали съвършено боси, а отъ голѣмината и обратно на чизмитѣ въ врѣме на похода се оказаха много войници съ изранени крака.

Полкътъ бѣше въоръженъ съ бердановски пушки. Всѣки войникъ носѣше въ врѣме на похода по 90 патрона, отъ които 48 въ кожени подсумки, а другитѣ — въ ранеца или торбата.

Въ твърдѣ печално състояние бѣше полковия обозъ, както въ качественно, тъй и въ количественно отношение. Обявяванието страната въ военно положение свари полка съ 5 здрави конски и толкова волски кола и за тѣхъ 17 обозни коня и 10 впрѣгателни вола. Освѣнъ това, имаше 5 коня за ѣздение — за адютантитѣ и щабъ-гарниста. Повечето отъ конетѣ бѣха стари и на половина годни. Колкото се отнася до впрѣгателнитѣ принадлежности — хамутитѣ, тѣ бѣха съвършенно ветхи и испокъсани. Горнитѣ 10 кола бѣха: за ротни артелни кола, за прѣвозване патрони, продукти, паричния ковчегъ, полковата подвижна канцелярия, офицерскитѣ вещи, лазаретната линейка и пр. Съ една рѣчь, тѣ съставляваха полковия обозъ отъ 3-тѣ разряда. Отъ вървежа на политиката се видѣше, че походътъ бѣ неизбѣженъ, — слѣдователно, съ тръгванието на полка въ походъ, щѣше да се почувствува голѣмъ недостатъкъ отъ кола. Затуй телеграфически се отнесохъ до военното министерство и молихъ да се снабди полка съ потрѣбното количество кола и коне.

Въ отговоръ на това, министерството ми прѣдписа да купя потрѣбното число кола и коне, за която цѣль ми се и отпустна нуждната сумма. Но явяваше се въпросъ, отъ кѫдѣ да се купятъ, когато такива кола надали можаха да се намѣрятъ въ цѣлия окрѫгъ, а пъкъ нуждата отъ тѣхъ бѣ много голѣма. Въ полка имаше 6 ветхи и съвършенно негодни. Тия кола се поправиха въ полковата работилница. Оставаше единственния начинъ за приобрѣтение кола, и то бѣ по реквизиция. За тая цѣль се писа на окрѫжния управитель да направи распореждание, щото отъ цѣлия окрѫгъ да се съберать най-добритѣ, съотвѣтственни по направата си, кола, които ще се вземать за полка. Такива кола се докараха 29,

но отъ тѣхъ само 12 можаха да се изберать по-добри. По такъвъ начинъ, къмъ деня на тръгванието на полка въ походъ, полковия обозъ състоеше отъ 28 кола, въ което число влизаха 5 волски и лазаретната линейка съ 4 коня.

Както бѣ казано по-горѣ, хамутитѣ бѣха ветхи и испокжсани, които, впрочемъ, се поправиха въ нестроевата рота, но понеже и тѣхното число бѣ малко, то, за да се испълни комплекта, поржчаха се такива на мѣстнитѣ сарачи по 90 лева за чифта.

Слѣдъ нѣколко деня отъ първата телеграмма, съ която ми се прѣдписваше да купя за полка кола, началникъ-штаба на западния отрядъ повторно ми телеграфира да купя 8 кола съ конетѣ и такъмитѣ за возение патрони. Съ третя телеграмма, обаче, слѣдъ два дни, тая заповѣдь се отмѣни, като ми се съобщи, че за повѣрения ми полкъ ще бждать испратени отъ военното министерство 8 патронни кола съ по три коня и 32 товарни коня съ самари за прѣвозвание и прѣнасяние патрони. Но нито патронни кола, нито пъкъ товарни коне се испратиха. Наистина, дадоха се 20 товарни и 7 венгерски коня (послѣднитѣ едвамъ си влачеха краката), но отпуснаха се тогава, когато нуждата бѣше вече се минала и когато нѣмаше, съ какво да се хранятъ, а именно прѣзъ мѣсецъ Декемврий въ Пиротъ.

Отъ края на първата половина на Октомврий мѣсецъ полкътъ започна да си доставя храна по реквизиционенъ начинъ. Всичкитѣ продукти, които се отличаваха по доброто си качество, освѣнъ мѣсото, се вземаха отъ окржжната постоянна комисия, отъ която се отпущаха срѣщу формални квитанции отъ полка. Хлѣбътъ се вземаше отъ подрядчика до послѣднитѣ числа на мѣсецъ Октомврий. Освѣнъ това, по распорежданието на полка, въ градоветѣ: Кюстендилъ, Радомиръ и Самоковъ се приготовляваха голѣмо количество сухари. Само въ Кюстендилъ бѣха приготвени въ кжсо врѣме около четиредесеть хиляди оки. Отъ тия сухари едни се испращаха на сръбската граница за изворския отрядъ, други въ Трънъ, а послѣ и въ Пиротъ.

И въ врѣме на похода полкътъ се снабдяваше съ храна пакъ по реквизиционенъ начинъ. При това продуктитѣ бѣха изобщо удовлетворителни, както по качество, тъй и по количество. Затуй войницитѣ до тръгванието имъ въ походъ ви-

наги бѣха сити, а слѣдователно, и здрави. Въ врѣме на похода, понеже нѣмаше срѣдства за прѣвозвание продукти, особено хлѣбъ, войницитѣ твърдѣ често гладуваха, а наймного въ Пиротъ.

Санитарната часть на полка бѣше въ добро състояние, та заболѣванията бѣха рѣдки. За това трѣбваше да се благодари на старшия полковий лѣкарь, Любеновъ, и неговитѣ помощници, лѣкаритѣ Садовски и Герасимовъ. И тримата неуморно, отъ зори до вечерь, се трудѣха да устроятъ споменатата санитарна часть въ полка. Единътъ отъ тѣхъ, Герасимовъ, се занимаваше съ фелдшеритѣ и санитаритѣ. Садовски прѣглеждаше болнитѣ въ околодока и болницата. Сѫщия ходѣше всѣкидневно изъ помѣщенията на войницитѣ, мнозина отъ които бѣха помѣстени въ ханища и частни кѫщя, и за всички забѣлѣзани нередовности вземаше своеврѣменни мѣрки за отстранението имъ. Разбира се, всичко това ставаше подъ рѫководството и упѫтванието на старшия лѣкарь, Любеновъ, който освѣнъ това, имаше грижата да снабди полка съ всички медикаменти, носилки, сумки и пр. Слѣдъ това не бѣ чудно, че, когато полкътъ тръгна въ походъ, въ болницата бѣха оставени само 4-5 души болни.

Нравственото състояние на чиноветѣ отъ 2-ий пѣши Струмски полкъ бѣше прѣвъсходно. Началството развиваше неимовѣрна дѣятелность по мобилизирането на полка, толкозъ повече, че, освѣнъ обмундированието, въорѫжаванието и пр., запаснитѣ войници трѣбваше да се подготвятъ въ строево отношение, както и да прѣкаратъ съкратения курсъ на стрѣлбата. Затуй, повтарямъ, офицеритѣ отъ зори до тъмна вечерь бѣха положително на крака; всѣки се трудѣше, колкото му позволяваха силитѣ, да подготви повѣрсната му часть, взводъ, рота и пр. Долнитѣ чинове по трудолюбие и енергия не оставаха по-долу отъ началството си. При такива условия, разбира се, въ резултатъ се получи пъленъ успѣхъ.

Този трудъ, това съревнование между офицери и долни чинове и онова въодушевление почиваше на пълното съзнание своя длъгъ къмъ отечеството и прѣстола — на тѣхния патриотизмъ. Знае се отъ опитъ, какво може да се очаква отъ войници, обхванати отъ такова морално чувство.

Като гледахъ на офицеритѣ и войницитѣ отъ 2-ий пѣши Струмски полкъ, живо си прѣдставяхъ, че гледамъ опълчен-

цитѣ въ освободителната русско-турска война, които тъй храбро и самоотверженно се биха съ турцитѣ. — Да, нравственото състояние на чиноветѣ отъ полка бѣше прѣвъсходно. Та другояче то и не можеше да бѫде; обединението на отечеството ни е идеалъ за всѣки българинъ, който е готовъ да жертвува мило и драго — имотъ и животъ — за постигването му.

Че това бѣше тъй, служи за доказателство обстоятелството, че извѣстието за събитието на 6-ий Септемврий, като молния се разнесе по цѣла България и тури въ движение цѣлия български народъ, сърдцето на който затупа по-силно и по-често. Дорѝ въ най-затънтенитѣ кѫтове на милото ни отечество, гдѣто тупаше българско сърдце, извѣстието за съединението се посрѣщна съ неописуема радость. То се празднуваше, както казахъ и по-горѣ, съ илюминации, тържественни шествия на чело съ гайди, кавали, патриотически и воинственни рѣчи. Между това имаше българи, които празднуваха това събитие тихо, сѣкашъ, само съ погледи и шушнения помежду си, но съ възнасяние горѣщи молитви къмъ Всевишния, като молѣха, дано Той се смили и за тѣхъ и тури край и на тѣхното страдание. Тия българи бѣха клетитѣ македонци и ония отъ одринския, пишкия, вранския окрѫзи и отъ Добруджа. . . .

Съ постѫпванието на запаснитѣ войници въ частитѣ, описаното нравственно състояние се усили, а това се виждаше отъ обстоятелството, че слѣдъ неуморимата дѣятелность и усиленъ трудъ, войницитѣ напълно съхраниха своята пъргавина и весело настроение. Тѣ положително не чувствуваха уморяванйе. Слѣдъ свършъка на учението, — въ опрѣдѣленото за почивка врѣме — тѣ се-сбираха на купчини, пѣяха, играяха, расказваха си разни епизоди отъ селския и воененъ животъ, а най-вече градѣха въздушни кули за обединението на Санъ-Стефанска България. . . Но посредъ този ентузиязмъ, ето расприсна се слухъ, че българскитѣ войски щѣли да напустнатъ прѣдѣлитѣ на Южна България, въ която щѣлъ да се въстанови първоначалния редъ. Всички се навеждатъ и се умислюватъ . . .

— Защо ли ще отстѫпваме? се чуваха общи роптания, по-добрѣ да се биемъ, отколкото да отстѫпимъ Южна България безъ бой, а тамъ каквото Богъ даде.

Но слухътъ се оказа невѣренъ. Тогава лицата на всички свѣтватъ, и радостьта обхваща изново душитѣ на вѣрнитѣ и прѣданни синове на България.

Не малко способствуваха, по-послѣ, за въздиганието воинственния духъ на войницитѣ, па и на кюстендилскитѣ граждани, честитѣ дезертйорства на турскитѣ войници, които минаваха нашата граница, явяваха се на нашитѣ погранични постове, отъ кѫдѣто се испращаха въ Кюстендилъ. Тия дезертйори имаха твърдѣ плачевенъ изгледъ, който свидѣтелствуваше за тѣхното не добро хранение и обмундирование. Лицата на тия турски войници бѣха жълти, мършави, съ очи вдлъбнати и съ погледъ тѫпъ.

— И това сѫ войници, съ които ни прѣдстои да се биемъ, казваха струмцитѣ, като гледаха на дезертйоритѣ, числото на които всѣкидневно се увеличаваше.

Тия дезертйори се испращаха въ София. Както дезертйоритѣ, тъй и пѫтницитѣ, идящи отъ Турция, расказваха, че между турскитѣ войски владѣялъ голѣмъ гладъ и голота, а вслѣдствие на това и болестьта гърлоболъ и дезинтерия. Това извѣстие се подтвърди отъ официалното донесение на кюстендилския окрѫженъ управитель, който, освѣнъ това донасяше, че отъ тая болесть отъ турскитѣ войски, расположени въ Джумая и Крива Паланка, всѣки день умирали по 60—70 души

За прѣдпазвание отъ болестьта учреди се между Кюстендилъ — Крива-Паланка — Дубница — Джумая карантина, гдѣто се подхвъргваха всички пѫтници, идящи отъ Турция, на медицинско прѣглеждание и дезинфекция.

Наедно съ обучението на войницитѣ и приготовлението имъ за бой, усилено се укрѣпяваше турската граница между Крива Паланка—Кюстендилъ и Дубница—Джумая отъ инженеритѣ, капитанъ Лалчевъ и поручикъ Матеевъ.

За тая цѣль, въ края на мѣсецъ Септемврий, въ Кюстендилъ пристигна една рота отъ пионерната дружина подъ командата на поручика Дюлгерски. Подъ рѫководството на тая рота възвишенностьта при селата Вратца—Гърлено, отдалечени на 10—12 версти отъ Кюстендилъ и 16 – 18 отъ турската граница, бѣше прѣобърната на втори Плѣвенъ въ миниатюръ. Тамъ всѣки день работѣха по нѣколко стотинъ опълченци отъ градскитѣ и селски чети, подъ рѫководството

на упоменатитѣ по-горѣ офицери и ротата сапьори. Впрочемъ едната полурота сапьори подъ командата на ротния си командиръ, скоро замина за Дупница. Другата полурота, подъ командата на портупей-юнкера Мирковъ, продължаваше да работи по укрѣпяванието позицията при с. Вратца.

Пограничната турско-българска линия отъ сръбската граница до Самоковъ бѣше раздѣлена на два района — кюстендилски и дубнишки. За началникъ на кюстендилския районъ бѣше назначенъ командующия 2-ий пѣши Струмски полкъ, а за дубнишкия — командующия 3-ий пѣши Бдински полкъ. Въ състава на кюстендилския районъ влизаха: 2-ий п. Струмски полкъ, 4-а батарея отъ 1-ий артиллерийски полкъ, 3 ескадрона отъ 3-ий конни жандармски полкъ и половинъ рота сапьори. Като се исключатъ двѣ роти отъ 1-ва дружина и единъ ескадронъ кавалерия подъ командата на капитана Филиповъ, които се намираха по линията на турската граница, за да наблюдаватъ за движението на неприятелскитѣ войски, другитѣ части отъ кюстендилския районъ се намираха въ Кюстендилъ.

Въ края на мѣсецъ Септемврий започнаха да се получаватъ извѣстия, че много турски войски се движали откъмъ Солунъ и Скопие къмъ българската граница. Това извѣстие, впрочемъ, се подтвърдяваше и отъ официалното съобщение на кюстендилския окрѫженъ управитель. Послѣдния съобщаваше, че голѣма масса турски войски се съсрѣдоточавали къмъ Джумая и Крива-Паланка, а капитанъ Филиповъ — че турцитѣ усилено укрѣпявали пограничната линия, като сѫщеврѣменно и учестявали пограничнитѣ постове. — Забѣлѣзваше се, изобщо, едно силно движение на турски войски по нашата граница. Горнето обстоятелство накара и нашето началство да прѣдприеме по-дѣятелни мѣрки за отбраната на границата ни. За тая цѣль, по заповѣдь на началника на западния отрядъ, на края на мѣсецъ Септемврий бѣха испратени на турската граница капитанъ Филиповъ, поручикъ Атанасовъ, подпоручикъ Николовъ II и подпоручикъ Златаревъ, за да направятъ снимка на достѫпнитѣ мѣста на границата и да разгледатъ пѫтищата, като подробно опишатъ еднитѣ и другитѣ. Въ сѫщото врѣме се усили и работата по укрѣпяване на границата.

На 7 Октомврий едно извѣстие, распръснато изъ града, тури жителитѣ въ движение, а войската — въ тревога.

Получило се бѣше отъ Радомиръ частно извѣстие, че Негово Височество Князьтъ щѣлъ да пристигне въ Кюстендилъ, вѣроятно да прѣгледа частитѣ отъ кюстендилския районъ. Нѣкои пъкъ казваха, че идванието на Княза било въ свръзска съ откриванието на войната. Гражданитѣ и войскитѣ се разшаваха. Тѣ се готвѣха да посрѣщнатъ Негово Височество, но понеже не бѣше извѣстно въ кое врѣме ще пристигне той въ Кюстендилъ, поставиха се наблюдателни постове по Радомиръ—Кюстендилското шосе, за да можеше своеврѣменно да се извѣсти на дежурния офицеръ, комуто бѣ казано да заповѣда на дежурния барабанщикъ да бие тревога. По тревогата цѣлия полкъ трѣбваше да се събере на шосето на источната часть на града, при казармата на 2-а дружина. Но тревогата излѣзе фалшива. Наистина, Княза билъ стигналъ въ Радомиръ, но отъ тамъ се върналъ въ София.

Въ всѣки случай, тая фалшива тревога ни накара да бждемъ на щрекъ, тъй като, ако Князьтъ сега не дойде, той можеше да направи това слѣдъ нѣколко деня. Обаче, както се видѣ по-послѣ, напраздно било нашето очакване. Князьтъ не дойде.

III.

Съгласно заповѣдьта на началника на западния отрядъ отъ 10 Октомврий, на сжщото число се испрати 2-а дружина подъ командата на капитана Фудулаки на позицията при с. Вратца на помощь на пионерната полурота и опълченцитѣ за укрѣпявание позицията и напрвата на колиби за войницитѣ и опълченцитѣ. Въ сжщия день се даде телеграфическа заповѣдь на командующия 3-а дружина отъ Струмский полкъ въ Дубница, гдѣто тая дружина бѣше испратена още въ първитѣ числа на мѣсецъ Октомврий на помощь на Бдинския полкъ, незабавно да тръгне съ дружината за гр. Трънъ.

Това незабавно испращание се дължеше на полученитѣ тревожни извѣстия откъмъ западната ни граница, къмъ ко-

ято се били трупали сръбски войски. Това именно, извѣстие накара началника на западния отрядъ да прѣмѣсти щаба си отъ Кюстендилъ въ София. Прѣди, обаче, да се прѣмѣсти щаба въ София, бѣше повиканъ въ Кюстендилъ началника на дубнишкия районъ — флигелъ адютанта капитанъ Мариновъ. Съ пристиганието на послѣдния, бѣхме повикани въ щаба на началника на западния отрядъ, да получимъ устни наставления по отбраната на турската, а може би и сръбската граници.

Между друго началникътъ ми даде слѣдующата устна заповѣдь:

— Прѣдъ видъ на полученитѣ откъмъ западната граница тревожни извѣстия, а именно, че Сърбия била трупала войски на нашата граница, распоредѣте се незабавно да испратите двѣ роти отъ полка ви, подъ командата на старшия ротенъ командиръ въ изворската околия, като му дадете подробна инструкция за укрѣпяванието и отбраната на нашата граница отъ нападението на сърбитѣ, въ случай че послѣдната ни обяви война. Въ състава на изворския отрядъ ще влѣзе и изворската дружина отъ народното опълчение, която незабавно да се повика на помощь на двѣтѣ роти, както по укрѣпяванието, тъй и по отбраната на границата. Позицията, която трѣбва силно да се укрѣпи, ще се избере при с. Божица. Незабавно да испратите единъ офицеръ за командующъ изворската опълченска дружина.

Тъй като отъ полученитѣ свѣдѣния се вижда, че въ Джумая се съсрѣдоточаватъ повече турски войски, и прѣдъ видъ на това, че дубнишката позиция є повече достѫпна за неприятелското движение, притури началникътъ на щаба, то направѣте распореждание, щото една дружина отъ вашия районъ да бѫде винаги готова за походъ и щомъ началникътъ на дубнишкия районъ ви я поиска да я испратите. А още по добрѣ ще бѫде, тая дружина още сега да бѫде помѣстена нѣйдѣ между Кюстендилъ и Дубница, напримѣръ, въ с. Невѣстино, при Кадинъ-мостъ. Най-послѣ началникъ щаба на отряда, капитанъ Паприковъ, прибави и слѣдующето:

— Ако се започне война между България и Турция и ако бѫдете принудени да отстѫпите, то пѫтьтъ за отстѫпление на отряда ви ще бѫде Радомиръ—София. Ако ли пъкъ съ Сърбия, ще отстѫпите *за Самоковъ*, а отъ тамъ — по

обстоятелствата. Вѣроятно, генералното сражение ще бѫде между Вакарелъ и Нови ханъ, свърши той.

Съгласно устната заповѣдь на началникъ щаба, назначи се за началникъ на изворския отрядъ поручикъ Нишковъ — командующий 4-та рота отъ Струмский полкъ.

Въ състава на тоя отрядъ влизаха:

1-а рота на 2-ий п. Струмски полкъ подъ командата на подпоручикъ Цанковъ . . . . 212 души,

4-а рота подъ командата на поручикъ Нишковъ 217 души и

изворската опълченска дружина подъ командата на подпоручикъ Поповъ. . . . . 950 души.

На поручикъ Нишковъ се заповѣда незабавно да тръгне съ двѣтѣ роти за с. Божица — изворска околия, въ околностьта на което да избере позиция и пристѫпи къмъ укрѣпяването ѝ, а въ случай, че се обяви война между България и Сърбия, — да се грижи за отбраната ѝ, догдѣто пристигне подкрѣпление. За тая цѣль се испратиха натоварени на коне, надлежнитѣ инструменти: 400 лопати, мотики, търнакопи и други, взети отъ населението.

Когато ротитѣ пристигнали въ с. Божица, поручикъ Нишковъ ми извѣсти телеграфически, че въ селото намѣрилъ събрано отъ населението брашно и ечемикъ и моли за наставление, какво да прави тия продукти.

На 12 Октомврий получихъ отъ началникъ щаба на западния отрядъ слѣдующата телеграфическа заповѣдь:

„Дружината, която ще сѣди на Кадиинъ-мостъ, да се раздѣли на двѣ части: двѣтѣ роти да се испратятъ въ Дубница, а другитѣ двѣ да останатъ при Кадиинъ мостъ".

Но горнята заповѣдь, прѣди да бѣше испълнена, се отмѣни съ втора телеграмма. Въ тая, послѣднята, се казваше: „Цѣлата дружина да остане въ с. Невѣстино — при Кадиинъ мостъ".

Съ пристигването, обаче, на 4-та дружина въ с. Невѣстино, дружинния командиръ, капитанъ Поповъ, съ рапортъ ми съобщи, че въ казаното село не можала да се помѣсти дружината, понеже въ него имало само 19 двора, и моли разрѣшение, дружината да се помѣсти въ с. Еремиево, близо до турската граница, гдѣто бѣше нашата укрѣпена позиция.

Но слѣдъ личното ми прѣглеждание, и казаното село се оказа не съвсѣмъ удобно за да се помѣсти въ него дру-

жината, едно защото то се намира близу до турската граница, а главно защото бѣше много отдалечено отъ Кюстендилъ, нѣщо което щѣше да затрудни редовното снабдяванне дружината съ продукти и хлѣбъ. Затуй 4-та дружина се расположи въ село Чатърци, на юго-истокъ отъ Невѣстино и на растояние единъ часъ отъ него.

Съ сжщата телеграмма ми се заповѣдваше да испратя два ескадрона отъ III-ий конний жандармски полкъ и 4 орждия отъ батареята на капитанъ Златарски въ Трънъ, а останалата полубатарея — 4 орждия — да бжде готова и при първа заповѣдь незабавно да тръгне на пжть.

На 13 Октомврий, по заповѣдь на началникъ щаба на западния отрядъ, се испратиха на сръбската граница и останалитѣ двѣ роти — 2-а и 3-а — отъ 1-а дружина подъ командата на капитанъ Филиповъ, който се и назначаваше за началникъ на изворския отрядъ, на мѣстото на поручикъ Нишковъ. Съгласно тая заповѣдь, прѣдписа се на капитанъ Филиповъ веднага да тръгне съ двѣтѣ роти за Изворъ и приеме командуванието на отряда.

На 14 Октомврий сутриньта 2-а рота, командувана отъ поручикъ Райчевъ, и 3-а, — отъ подпоручикъ Топузовъ, и взводъ пионери, подъ личната команда на капитанъ Филиповъ, се отправиха за Изворъ, гдѣто и пристигнали късно вечерьта.

Съ пристиганието си въ Изворъ, капитанъ Филиповъ телеграфически ми съобщи слѣдующето:

— „Дружината пристигна Изворъ. Болни нѣма. Съ дружината нито единъ фелдшеръ. По причина влажния и студенъ климатъ, моля разрѣшението ви, да се дава по 25 драма ракия на человѣкъ“.

Още на другия день бѣше испратенъ фелдшеръ и се разрѣши да се дава на войницитѣ ракия. Но слѣдъ първата телеграмма, началникътъ на изворския отрядъ започна всѣкидневно да телеграфира ту за едно, ту за друго.

Съ пристиганието си въ Изворъ, Филиповъ ми съобщи, че получилъ извѣстие отъ поручикъ Нишковъ, комуто бѣше телеграфирано за назначението и пристиганието на Филипова въ Изворъ, че по пограничната линия въ сръбската територия нищо не се забѣлѣзвало, и за това той се распоредилъ да се приготви топла храна за войницитѣ за сутриньта на

15 Октомврий, а въ 9 часа, слѣдъ като се нахранили войницитѣ, отряда тръгналъ за с. Божица, гдѣто и пристигналъ въ сѫщия день вечерьта.

На 16 Октомврий капитанъ Филиповъ ми извѣсти че одобрилъ избраната отъ Нишкова позиция по слѣдующитѣ причини: 1) тя командувала, 2) съставлявала възелъ на нѣколкото пѫтища, които идатъ отъ нашата територия отъ Изворъ, Трънъ и Тръклено и се съединяватъ въ с. Власино. Благодарение на такива направления, които зематъ пѫтищата, може да се направи, въ случай на нужда, ексцентрично отстѫпване. На позицията „Цвѣтковъ-гробъ“ поручикъ Нишковъ ее намиралъ само съ 4-а рота, затуй капитанъ Филиповъ заповѣдалъ и 3-та рота да се присъедини къмъ нея.

Прѣдъ видъ на това, че доставянието храна на отряда бѣ заповѣдано да става на мѣстни срѣдства — по реквизиция, и че отъ страна на сърбитѣ не се забѣлѣзвало нищо враждебно, — началника на отряда рѣшилъ да раздѣли отряда на двѣ части: 2 роти и взводъ пионери въ Колоница, а другитѣ двѣ роти и опълченската дружина въ Божица. По тоя начинъ той е мислѣлъ врѣменно да храни отряда отъ мѣстни срѣдства, догдѣто въ Изворъ се направятъ фурни. Понеже, обаче, правението на послѣднитѣ изисквало врѣме и било опасно да остане отряда распръснатъ, капитанъ Филиповъ, като изказваше подробно съображенията си молѣше да се образува коненъ обозъ, съ който да се прѣнасятъ продуктитѣ отъ Кюстендилъ за колонишката позиция, което се и направи. Именно, съ помощьта на тоя обозъ, отъ 20 Октомврий, изворскиятъ отрядъ започна да си доставя продукти и хлѣбъ отъ гр. Кюстендилъ, при всичко че растоянието между тия два пункта — Кюстендилъ—Колоница — имаше повече отъ 80 клм.

— Много трудности срѣщамъ при доставянието храна на изворската опълченска дружина отъ мѣстни срѣдства, съобщаваше капитанъ Филиповъ. Когато дойде и радомирската опълченска дружина, тогава доставянието ще бѫде съвсѣмъ невъзможно. Главната прѣчка е нѣманието фурни. Въ Изворъ има само една. Не бива ли доставянието храна на опълченцитѣ да става по распорежданието на кюстендилската администрация, защото азъ нѣмамъ нужнитѣ хора, които да се грижатъ за такава работа?

Наистина, началникътъ на изворския отрядъ е срѣщалъ голѣми затруднения, да набавя храна, както за войницитѣ, така и за опълченцитѣ. За тая цѣль се писа на административната власть да направи распореждание, щото опълченцитѣ отъ изворска околия да се снабдяватъ съ нуждницитѣ продукти отъ мѣстната административна власть.

На 17 Октомврий началника на отряда телеграфиралъ на капитанъ Паприкова:

— Хванатия милиционеръ въ понедѣлникъ отъ сърбитѣ, избѣгалъ и се яви тукъ. Расказва, че билъ хванатъ отъ пограничната стража, която му отнела, колкото пари ималъ. Прѣдала го на двама сръбски войника, които го повели при нѣкой си офицеръ, но той избѣгалъ, когато сръбскитѣ войници сѣднали на едно мѣсто да си почиватъ. Расказва, че сърбитѣ въ Власино имали единъ баталйонъ. — Моитѣ аванпости иматъ вече свързска съ отряда на капитанъ Геневъ. Моля да ми дадете инструкции въ случай на военни дѣйствия. Сръбското погранично население не е въоръжено, както е нашето. Причината е неблагонадежностьта, която е слѣдствие на огромнитѣ данъци. Редовнитѣ войници роптаяли противъ своето правителство. Тѣ говорѣли, че, ако ги заставяли да се биятъ съ насъ, щѣли да стрѣлятъ високо надъ насъ. Други отивали по-далечъ — расказвали, че при първия вистрѣлъ, щѣли да се разбѣгатъ.

На горнята телеграмма капитанъ Паприковъ отговорилъ: „Съ нищо да се не прѣдизвикатъ сърбитѣ“.

18 Октомврий. — Сърбитѣ трупатъ войски срѣщу нашата позиция и се укрѣпяватъ, ми донася началника на изворския отрядъ. Вчера имъ пристигна ескадронъ кавалерия. Въ отряда ми се намиратъ само 10 кавалериста—опълченци. Всичката дружина съсрѣдоточихъ въ Колоница, задъ позицията. Отъ изворската опълченска дружина една рота се намира на турската граница: Горня Ржана, Топли-долъ и Божицката махала. Другитѣ двѣ роти назначихъ да пазятъ лѣвото крило и пѫтя отъ Божица до Колоница.

Сѫщото число капитанъ Филиповъ пише на началника на трънския отрядъ — капитанъ Геневъ:

— Вашия краенъ постъ се намира на 500 крачки отъ позицията на моя отрядъ. Позицията, която съмъ избралъ, се намира срѣщу с. Власино на 400 крачки отъ границата.

Тя варди както трънската клисура, така и пѫтя, който води отъ Власино за Трънъ. При такива условия моя отрядъ ще бѫде първия, който ще бѫде изложенъ на ударъ. И сърбитѣ така сѫщо се укрѣпяватъ срѣщу нашата позиция. Ако въ Клисура има ваши части моля разпорежданието Ви, да дойдатъ на помощь щомъ чуятъ първитѣ вистрѣли. Ако имате възможность, наминѣте кѫдѣ Власино, за да се видимъ и поговоримъ за взаимни дѣйствия.

На горнето писмо капитанъ Филиповъ не получилъ отговоръ.

Съ телеграмма отъ 19 Октомврий началникъ щаба на западния отрядъ ми прѣдписа да снема отъ турската граница 3-я ескадронъ, командуванъ отъ подпоручикъ П. и го испратя незабавно въ распорежданието на началника на изворския отрядъ, а на негово мѣсто, по турската граница, да се испратятъ опълченци, къмъ които да се придадѫтъ и войници, съ такава смѣтка, щото на всѣки постъ да има по „нѣколко“ войника.

На сѫщото число получихъ отъ капитанъ Филиповъ слѣдующата телеграмма:

— Адютантъ нѣмамъ. Офицеритѣ молятъ да имъ се позадържи съдържанието въ санджка, защото сега не се нуждаятъ много. Фелдшеритѣ се явиха. Ротитѣ днесъ сѫ събрани срѣщу сръбското село Власино, на рида „Цвѣтковъ-гробъ“, който е укрѣпенъ много добрѣ. Има колибки за войницитѣ. Страшенъ студъ на позицията. Пратѣте полушубки, рѫкавици и башлъци.

Исканитѣ полушубки и други не се испратиха, понеже въ полка нѣмаше такива.

— До сега съмъ направилъ укрѣпления срѣщу сръбското село Власино — на рида, нарѣченъ „Цвѣтковъ-гробъ“, за цѣла дружина, донася капитанъ Филиповъ на началникъ щаба на западния отрядъ. Дружината се помѣщава задъ укрѣпленията въ колибки. Много е лошо тукъ врѣмето. Ако стане хубаво, ще отстѫпя съ три роти, за да укрѣпя с. Тръклено. Моля испратѣте карта.

Но исканата карта не му била испратена.

На 20 Октомврий капитанъ Филиповъ ми телеграфира:

— Началникъ щаба ми съобщава, че се прѣдполагало настѫпление отъ неприятеля. Азъ се надѣвамъ, че моитѣ

момчета ще поддържатъ до крайность нашата честь. Лошото е, че сж поставени въ критическо положение относително хлѣба, който закъснява. Испратихъ артелщицитѣ. Распоредихъ се да се получаватъ приготвенитѣ продукти и хлѣбъ за четири деня (за отиване и връщание въ Кюстендилъ трѣбватъ 4 дни). По причина на усиления трудъ, 350 драма хлѣбъ на човѣкъ не стига. Увеличете хлѣба на ока и 100 др. мѣсо. По-скжпо отъ 55 ст. нѣма да излѣзе.

IV.

На 24 Октомврий съ позволението на началника на западния отрядъ, майоръ Гуджева, придруженъ отъ подпоручикъ Бошнякова и единъ полицейски стражарь, азъ заминахъ за сръбската граница — с. Колоница, да прѣгледамъ дружината и позицията, на която тя бѣ се укрѣпила. Вечерьта бѣхъ вече въ Колоница — на позицията.

Моето идвание бѣше неочаквано за офицеритѣ и войницитѣ; затуй, щомъ войницитѣ ме съгледаха още отдалечъ, разбѣгаха се по бивуака и, безъ да се бие или тржби тревога, произведоха такава. Ротитѣ моментално бѣха построени, но щомъ ги поздравихъ, распуснахъ войницитѣ да вечерятъ. Дружинния командирь, сжщия и началникъ на отряда, капитанъ Филиповъ, ме срѣщна съ рапортъ.

Понеже бѣше вече късно, оставихъ прѣглежданието дружината за утрѣшния день, като се ограничихъ да прѣгледамъ само войнишкитѣ и офицерскитѣ колиби. Отъ послѣднитѣ се виждаше, че войницитѣ не сж сѣдѣли съ сгърнати ржцѣ на позицията, а сж работили усърдно. И наистина войницитѣ бѣха помѣстени въ едни доста удобни, широки и топли колиби, а офицеритѣ и портупей-юнкеритѣ се помѣщаваха въ една колиба, направена сжщо като ония на войницитѣ, но само че бѣше по-малка.

Слѣдъ една малка почивка сѣднахме да вечеряме. Ястието бѣ отъ общия войнишки котелъ, което се оказа твърдѣ вкусно и питателно.

Началникътъ на отряда ми съобщи, че на 23-й вечерьта

билъ получилъ отъ капитанъ Генева, началникътъ на трънския отрядъ, едно съобщение, въ което се казвало, че неговитѣ разѣзди били хванали единъ сръбски куриеръ, който носѣлъ много книжа и писма, най-важното отъ които било строевия рапортъ, въ който се означавало слѣдующето:

„Намиратъ се въ строй:

офицери	18
щикове	1727
нестроеви	100
коне за яздение	16
товарни	67
за впрѣгание	60
кола конски.	30
волове	4
кола волски	2*)

Послѣ това ми каза, че разрѣшилъ на поручикъ Нишкова да се срѣщне съ сръбскитѣ офицери, отъ които поискалъ свиждание. Но когато сръбскитѣ аванпости съгледали отдалечъ кавалеристъ, съобщили на своето началство, което веднага пратило цѣлъ взводъ войници. Послѣднитѣ съ приближаванието на Нишкова взели пушкитѣ си на „руку", а сръбски офицеръ обаче не се показвалъ. Расказа ми тъй сѫщо, че билъ испратилъ на капитанъ Паприкова слѣдующата телеграмма:

— Особенно днесъ лично забѣлѣзахъ голѣмо движение отъ страна на сърбитѣ. Около 50 талиги цѣлъ дѐнь въ с. Власино прѣкарватъ отъ една махала въ друга неизвѣстно що. Сръбскитѣ офицери измѣрватъ растоянието.

Прѣдъ видъ на това, че сутриньта рано ми прѣдстоеше да прѣгледамъ дружината и позицията, както и обратенъ пѫтъ прѣзъ Трънъ, легнахъ си по-рано.

Деньтъ 25 Октомврий бѣ мъгливъ. Гѫста непроницаема мъгла покриваше цѣлото пространство, тъй щото на нѣколко крачки положително нищо се не видѣше, слѣдователно, не бѣше възможно да се прѣгледа както позицията, така и околната мѣстнось. Само кѫдѣ $11^1/_2$ часа сутриньта мъглата почна да се раскѫсва, и въ промежутъцитѣ ѝ захванаха да се показватъ окрѫжающитѣ ни планински върхове.

---

*) Запасния майоръ Нишковъ, въ съчинението си „Струмский полкъ въ войната и прѣврата" казва, че до него било испратено това съобщение.

Трѣбваше вечерьта да стигна въ Трънъ за туй побързахъ по-скоро да разгледамъ позицията.

Колонишката позиция, която носи името на с. Колоница, се намира на сѣверъ отъ околийския градецъ Изворъ, на около 35—38 километра. Покрай сѣверо-западната страна на с. Колоница се протака пограничната линия между България и Сърбия. Околната мѣстность е твърдѣ планиниста. Тукъ-тамъ по нея се виждатъ малки завардени корийки. Къмъ казаното село водятъ три по-главни пѫтя, по които само пѣши или на конь може да се ходи. Главния пѫть отъ Кюстендилъ—Изворъ върви прѣзъ с. Божица, по долината на рѣка Рогачинъ-долъ до с. Колоница. По този пѫть се снабдяваше изворския отрядъ съ продукти и хлѣбъ. Другия пѫть върви по гребена, паралелно съ пограничната линия и, най-послѣ, третия—отъ Изворъ, прѣзъ с. с. Горни-Колиби, Драгойчица и Шипковица. По този послѣдния пѫть азъ пристигнахъ въ Колоница.

Отъ Колоница, прѣзъ Шипковица и махалата Филиповци, къмъ с. Тръклено води другъ пѫть. Най-послѣ, отъ с. Колоница върви пѫть за Трънъ прѣзъ с. Клисура. На дѣсно отъ р. Рогачинъ-долъ, при Колоница, се намира отдѣлна възвишенность, прорѣзана съ много пѫтища. Сѣверо-западната страна на тая възвишеность е по-полѣгата отъ противоположната страна. На гребена на тая височина се намиратъ незначителни полянки, котловини и сѣдловини. На тая, именно, възвишенность бѣ избрана позиция, която се и укрѣпи, за да се даде отпоръ, въ случай че сърбитѣ ни обявятъ война.

Отвъдъ дола, на западъ въ сръбската территория, се намира възвишенность „Букова-глава“.

Тая позиция заемаше едно пространство не по-малко отъ 2 километра, флянговетѣ на която се опираха на обрасналитѣ съ храсталакъ и малки горички долчинки. Пространството между тия двѣ долчинки, собственно, бѣше укрѣпено. Окопитѣ на тая линия бѣха расположени на три яруса. Отъ тѣхъ се поражаваше цѣлото пространство напрѣдъ, включително и онова на сръбската территория. На самия връхъ на позицията, въ центра, бѣ ископанъ единъ люнетъ за двѣ роти.

Нашитѣ ложементи имаха обстрѣлъ на 450 крачки. Понататъкъ—долината между нашата позиция и „Букова-глава“

—бѣше мъртво пространство, за туй пъкъ отъ срѣщната, неприятелска страна се обстрѣлваше на повече отъ 1500 крачки.

Тактическия и стратегически пунктъ на нашата позиция бѣше централния люнетъ. Съ прѣвземанието на този люнетъ отъ неприятеля не бѣше мислимо отряда да се държи повече на позицията.

Неприятелскитѣ укрѣпления започваха отъ „Букова-глава", която възвишенность командуваше надъ нашата позиция, и се продължаваха къмъ сѣверо-западъ по пограничната линия. На „Букова-глава" се виждаха 4 гърла на горската неприятелска батарея. Цѣлата неприятелска позиция бѣше изровена отъ укрѣпления.

Центра на нашата позиция бѣше силенъ и мѫченъ за атакувание отъ страна на противника, тъй като настѫпающия ще се обстрѣлва отъ четири ярусенъ огънь отъ нашитѣ ложементи.

Мѣстностьта на дѣсния флангъ на нашата позиция е стръмна и прорѣзана съ дълбоки долчинки и обраснала съ гѫста и висока гора, прѣзъ която мѫчно можаха да прѣминатъ хора—единъ по единъ. И лѣвия флангъ бѣше мѫчно достѫпенъ, но при все това и той бѣше добрѣ укрѣпенъ.

Изобщо нашата колонишка позиция, може да се каже, бѣше недостѫпна за противника, но само при условие, че и численностьта на отряда да отговаряше на величината й. Другояче, тя бѣше твърдѣ лесна за обхождание.

И неприятельтъ срѣщу нашата позиция не по малко бѣ се укрѣпилъ. Неговата позиция бѣ покрита съ окопи. Срѣщу нашия центръ се видѣше единъ обширенъ редутъ, а на „Букова-глава" се издигаше една солидно направена батарея, отъ амбразуритѣ на която се подаваха огненитѣ гърла на горската батарея.

Сърбитѣ и сега продължаваха да копаятъ и укрѣпяватъ позицията си.

Когато се върнахъ, слѣдъ прѣгледа на позицията, дружината бѣше построена. На поздрава ми, войницитѣ отговориха дружно и гръмовито. Тѣ имаха твърдѣ добъръ изгледъ: съ издигнати глави войницитѣ гледаха въ очитѣ началството си весело и засмѣно. Въ тия погледи се четѣше рѣшителность, самоотверженость и неустрашимость. На исказаното ми пожелание че въ случай на война тѣ ще оправдаятъ надеждата

на началството, войницитѣ едногласно и гръмовито отговориха, че ще се постараятъ да прѣвзематъ неприятелскитѣ укрѣпления и накажатъ защитницитѣ имъ.

Прѣдъ видъ на това, че войната между България и Сърбия, както се виждаше, бѣ неизбѣжна, слѣдователно, за отряда щѣха да потрѣбватъ повече патрони, заповѣдахъ на Филипова да телеграфира отъ мое име на капитана Ангелова, завѣдующия домакинството въ полка, незабавно да испрати 150 сандѫка патрони въ с. Тръклено.

Слѣдъ като се нахранихме съ войнишкото вкусно ястие, напуснахме колонишката позиция и се упѫтихме прѣзъ с. Клисура за Трънъ.

На 26 Октомврий сутриньта прѣгледахъ войницитѣ отъ 3-тя дружина, които се оказаха сѫщо такива, каквито бѣха ония отъ 1-ва дружина, здрави, пъргави и весели. Изобщо, нравственното състояние на войницитѣ бѣ прѣвъсходно. Тѣ не испущаха случай да не искажатъ своето прѣнебрѣжение къмъ сръбскитѣ войници и да ги не прѣдставятъ въ най-комиченъ видъ.

— Господинъ подпоручикъ, защо ли копаемъ тѣзи окопи и си губимъ врѣмето! казвали войницитѣ на ротнитѣ си командири. Когато се обяви война, окопитѣ за нищо нѣма да ни послужатъ, защото ний ще атакуваме сърбитѣ и ще прѣвземемъ тѣхнитѣ окопи.

— Че това войници ли сѫ? Дрипави, сгърбени и сгушени—настоящи свинари! се подсмивали други на сръбскитѣ войници. Та тѣ и пушкитѣ си не знаятъ, какъ да носятъ, камо ли да дѣйствуватъ съ тѣхъ?

Ротнитѣ командири разяснявали на войницитѣ си, че, ако началството заповѣда да прѣвземемъ неприятелскитѣ окопи, ще ги прѣвземемъ. Но възможно е, то да заповѣда нашия отрядъ да се държи на тая позиция, за да отвлича вниманието на противника, а въ сѫщото това врѣме да насочи рѣшителния ударъ противъ главнитѣ неприятелски сили.

Изобщо, нашитѣ войници гледаха на сръбскитѣ като на плашливци, които не сѫ въ състояние да ни се противятъ. Затуй офицери и войници не крияха своето горѣщо желание часъ по-скоро да се счепкатъ съ тѣхъ.

На тръгвание азъ счетохъ за нуждно да се обърна къмъ войницитѣ съ слѣдующата насърдчителна рѣчь:

Войници!

Кому отъ насъ сѫ неизвѣстни турскитѣ звѣрства, извършени надъ българския народъ? Кой отъ насъ не е потреперьалъ отъ страхъ, само като чуе името турчинъ? Найпослѣ, кой българинъ не е пилъ отъ горчивата чаша на робството?

Страшни и нечувани бѣха турскитѣ звѣрства, извършени надъ многострадалния български народъ прѣзъ всичкото врѣме на нашето робство, а особенно прѣзъ 1875—76 год. Горчива бѣше чашата на нашето петвѣковно робство! Страхъ и ужасъ обхващаше всѣки българинъ, когато чуеше само името турчинъ. Но най-послѣ Богъ се смили надъ угнѣтения български народъ. Петвѣковнитѣ вериги, съ които българинътъ бѣ окованъ, бѣха строшени отъ нашата освободителка — велика Россия — и той се видѣ освободенъ. Но, уви! не всичкитѣ българи били щастливи да се отърватъ отъ турското робство: Сѣверна България се освободи, Южна — полуосвободи, а бѣдната Македония и Одринския вилаетъ пакъ останаха подъ сѫщото, ако не и по-тежко, робство!

Южна-България, казвамъ, се полуосвободи, но тя поиска да е съвършенно свободна и да се управлява, както се управляватъ сѣвернитѣ ѝ братя — българи. Затуй цѣлия народъ възстана като единъ человѣкъ, исхвърли полутурското управление, издигна надъ конака знамето съ българския левъ, провъзгласи Южна и Сѣверна България за съединени, като помоли Негово Височество Българския Князь да приеме Южна България подъ свое управление и бѫде князь — князь на нераздѣлна Южна и Сѣверна България.

Разбира се, Негово Височество трѣбваше да приеме молбата на южно-българското население, защото българитѣ отъ Южна-България сѫ тъй сѫщо дѣца на нашата обща татковина.

Подиръ станалото съединение трѣбваше да се очаква отъ страна на Турция, че тя ще прѣдприеме нѣкакви дѣйствия за възвръщанието на вѣки изгубения за нея вилаетъ— Ис. Румелия. Слѣдователно, отечеството ни се застрашаваше. То имаше нужда отъ помощьта на своитѣ храбри синове, които прѣди 7 години тъй храбро се биха съ турцитѣ при Стара-Загора, Шипка и Шейново, за да извоюватъ свободата на България. Затуй Негово Височество съ указътъ си

обяви съединената България въ военно положение и повика храбритѣ й синове подъ нашата светиня — знамето.

Юнаци!

Всѣки единъ отъ васъ, при встѫпванието си въ редоветѣ на армията, е давалъ клетва прѣдъ Бога и светото евангелие, какъ ще служи на отечеството и прѣстола честно, вѣрно и нелицемѣрно и какъ нѣма да пожали нито послѣдната си капка кръвь за запазвание отечеството и прѣстола отъ вѫтрѣшни и външни врагове.

Надѣвамъ се, юнаци, че вий най-свето ще испълните дадената ви клетва прѣдъ Бога. Не забравяйте, че Богъ не само не помага на клетвопрѣстѫпницитѣ, но и ги наказва. Но за да ни помогне Богъ, ний сами трѣбва да си помогнемъ.

Дѣлото, юнаци, — запазвание отечеството отъ враговетѣ—е едно отъ най-тежкитѣ задължения за всѣки войникъ, а заедно съ това е най-почетно и свето дѣло. Затуй всѣки отъ насъ трѣбва да бѫде дълбоко проникнатъ отъ съзнанието своя дългъ къмъ отечеството си и доброволно да се жертвува за неговото запазвание отъ враговетѣ. Тогава не може да бѫде съмнѣние въ добрия исходъ на дѣлото.

Но освѣнъ дълбокото съзнание на своя длъгъ, една войска, за да побѣди врага, трѣбва да притежава слѣдующитѣ качества: послушание, търпѣние и юначество. Безъ тѣзи качества сборъ на войници въ роти и прочее не може да се нарече войска, а—просто една тълпа, а тълпата не е въ състояние да побѣждава. Подобна тълпа, при първата срѣща съ неприятеля, при първия пушеченъ гърмежъ, се распилява, като пилци, и тогава тежко и горко на онова отечество, което има такива защитници!

И наистина, какво може да извърши една войска, макаръ добрѣ обучена да стрѣля, да търпи всичкитѣ мѫчнотии, които се срѣщатъ въ военно врѣме. ако не бѫде послушна? Какво може да се очаква отъ войници, храбри и послушни, ако не сѫ научени търпѣливо да прѣнасятъ всичкитѣ незгоди, които се срѣщатъ въ военно врѣме на всѣка крачка?

Търпѣние! Важно нѣщо е за войника търпѣнието! Войникъ, който не е усвоилъ това качество, напримѣръ да принася: студъ, гладъ, походъ и пр., той прѣди да се срѣщне

съ противника, ще бѫде покосенъ отъ смъртьта, безъ да е помирисалъ барутъ или испиталъ острилото на щика.

Можалъ бихъ, юнаци, да ви приведѫ хиляди примѣри за юначество, самоотверженность, търпѣние и послушание отъ живота на храброто българско опълчение въ освободителната война, но това считамъ за излишно, толкова повече, че прѣдъ васъ, прѣдъ вашитѣ очи се развѣва распокѫсаното отъ турскитѣ куршуми знаме на опълчението, подъ което много доблестни синове на отечеството — опълченци — пролѣха кръвьта си и сложиха коститѣ си за освобождението на България, въ биткитѣ при Стара-Загора, Шипка и Шейново. Слѣдователно, старайте се, юнаци, да прѣнасяте всичкитѣ мѫчнотии на походния и боеви животъ, да бѫдете послушни и храбри. Тогава побѣдата безъ друго ще бѫде на ваша страна, макаръ и числото на противника да бѫде по-голѣмо. Юнакътъ не пита за числото на неприятеля, а пита, кѫдѣ е той!

Толкова по лесна ще бѫде побѣдата ни, че сегашнитѣ турци не сѫ онѣзи, каквито бѣха прѣди 7 8 години. Тогава турцитѣ, наистина, бѣха страшни за насъ българитѣ, защото бѣхме хора невъорѫжени, съ други думи, хора, рѫцѣтѣ на които бѣха вързани. Сега обстоятелствата сѫ съвсѣмъ други. Напрѣдъ ний нѣмахме орѫжие, нѣмахме войска и най-главното, юнаци, напрѣдъ нѣмахме прѣдводители, офицери, а сега всичко имаме — имаме офицери, които съ шашка въ рѫка ще ви поведатъ къмъ побѣда и слава, стига вий, юнаци, да имате къмъ тѣхъ пълно довѣрие и безпрѣдѣлно послушание.

Юнаци! Слѣдъ петвѣковно тежко робство българскитѣ опълченци за пръвъ пѫть прѣзъ 1877 год. въ биткитѣ показаха, че у българина не е угасналъ онзи юначенъ духъ, съ който сѫ се отличавали неговитѣ прадѣди. 3-я дружина отъ българското опълчение, знамето на която е днесъ светинята на Струмския полкъ, събуди, въскреси, тъй да се каже, славата на българското юначество, като показа, че българитѣ сѫ достойни потомци на храбритѣ български царе: Крумъ, Симеонъ, и Асѣнь. Намъ сега прѣдстои, юнаци, да увеличимъ придобитата слава. Ний, струмци, още веднѫжъ ще трѣбва да докажемъ на цѣлия свѣтъ, който е устремилъ погледа си къмъ насъ и слѣди за всѣка наша стѫпка, че можемъ да се жертвуваме за свободата на милото ни отечество.

Повтарямъ, азъ не се съмнявамъ, че побѣдата ще бжде наша. Но, както се вижда, Турция не мисли за бой. Тя, види се, не е забравила още „ешилъ калпаклж комита“.

Нашия фронтъ клони да се измѣни въ друга съвсѣмъ непрѣдвидена посока.

Намъ ни угрожава съ нападение братската намъ страна Сърбия: братъ се готви да нападне брата, въ минутата когато послѣдния брани отъ общия имъ петвѣковенъ душманинъ свободата си, огнището си!

Когато Турция видѣ, че ний не се шегуваме, че ний наздраво се готвимъ за бой съ нея; когато тя почти склони да ни даде Южна България — да признае съединението, — тогава измѣнникътъ братъ съ мизерния си ръстъ се истъква прѣдъ насъ и ни заплашва съ смърть, защото си искаме своето и защото сме щѣли били да уголѣмимъ прѣдѣлитѣ на нашето отечество.

Да, Сърбия се явява наша неприятелка, тая Сърбия, отъ която трѣбваше да очакваме помощь, каквато тя е очаквала и получавала отъ насъ. Тя ни отплаща съ зло за добро. Въсползувана отъ случая, че ний сме заети съ Турция, че почти всичкитѣ ни войски се намиратъ въ Южна-България — на турската граница, — тя, Сърбия, дебнишкомъ, като хищенъ звѣръ, като разбойникъ иде да ни нападне, ограби и да се распорежда у насъ, като у дома си.

Ако не е тъй, какво търсятъ нейнитѣ дрипави войници —„натракаджии“—на границата ни? Защо трупатъ гладнитѣ си хрътки и полуголи войски къмъ нея? Защо нейнитѣ войски нападатъ на нашата погранична стража, на войскитѣ и населението?

И така, Сърбия дебне полегичка съ обнаженъ мечь да нанесе смъртоносенъ ударъ на брата си — българитѣ, за да му вземе ризата. Тя иска смъртьта ни, за да открадне едно парче мѣсто отъ България! И малко иска: видинския окржгъ, трънския съ Брѣзникъ, кюстендилския, ако може и софийския, и да отведе стотини хиляди наши еднокръвни братя въ робство!

Но лъже се Сърбия! Нека дебне колкото може полегичка; нека пълзи по корема си като ехидната змия; Българинътъ не спи: той твърдѣ будно слѣди за нейнитѣ хищни движения и ще ги срѣщне и я нагости, както тя напълно

заслужва. Тя знае българитѣ и добрѣ ги познава. Послѣднитѣ не веднъжъ сж развѣвали своя гордий левъ по нейнитѣ полета и планини, като сж се били съ турцитѣ да запазятъ нейната цѣлость и свобода. Въ замѣна на това българитѣ сега очакваха и тя да имъ помогне въ борбата съ общия врагъ — Турция.

А съ какво ни отплаща Сърбия? — съ убийства! И това не е за прѣвъ пжть. Ето фактъ.

Въ сръбско турската война, прѣзъ 1876 год., въ битката при Зайчаръ, когато сърбитѣ се спустнаха да бѣгатъ, подпоручикъ Найденъ Папаниновъ, родомъ българинъ, съ револверъ въ ржка, се стараеше да спре бѣжанцитѣ сърби, а послѣднитѣ да се избавятъ отъ този бугарашинъ пущатъ връху му по нѣколко куршума.

— Испиха ми кръвьта тѣзи сърби, казваше Папаниновъ на другаритѣ си при смъртния си часъ. Азъ се стараехъ да ги спрж и ги поведж противъ турцитѣ, а тѣ обърнаха пушкитѣ си срѣщу мене.

Да, сърбитѣ познаватъ твърдѣ добрѣ българитѣ, които не малко кръвь сж проливали въ борбата за освобождението и запазвание свободата имъ. Не напраздно тѣ, сърбитѣ, въспѣватъ българския юнакъ хайдутъ Велко, който юнашки се билъ съ турцитѣ за свободата на сърбитѣ! И въ послѣдната сърбско-турска война много български гърди се отличиха съ сърбски ордени за храбрость, които гърди, бѣха тогава продупчени отъ турскитѣ куршуми и байонети! А сърбитѣ искатъ сега съ своитѣ куршуми изново да продупчатъ заздравѣлитѣ имъ рани!

Азъ напълно се надѣвамъ, юнаци, че вий ще дадете нови доказателства, било на Турция, било на Сърбия, за българската мощь и ще поддържите българското име за честь и слава на България.

Да живѣе България! Ура!

Да живѣе Негово Височество Князьтъ! Ура!

Да живѣятъ неговитѣ храбри войници — неговитѣ левове, вий! Ура!

V.

Както се каза по-горѣ, 2-й пѣши Струмски полкъ бѣше прѣдназначенъ да отбранява кюстендилския районъ отъ турското нападение. Но благодарение на общия вървежъ на работитѣ, дружинитѣ отъ полка току се мѣстѣха отъ едно мѣсто на друго и попаднаха въ най-лоши условия за бой, а именно: въ кюстендилския районъ, при с. Вратца попадна 2-а дружина, въ с. Чатърци — 4-та дружина, въ Кюстендилъ — полковия щабъ съ отдавна отдѣлената 5-та запасна дружна, и най-послѣ, 1-а и 3-я дружини — на сръбската граница.

Къмъ срѣдата на м. Октомврий започнаха сѐ по-често и по-упорно да се носятъ слухове и официални извѣстия, че сръбскитѣ войски се трупали на границата ни, като приемали застрашително положение спрѣмо България.

Когато се върнахъ отъ с. Колоница въ Кюстендилъ, получихъ официално съобщение отъ кюстендилския окрѫженъ управитель, че мнозина сърбски агитатори сновѣли изъ нашитѣ погранични села и даже градища и възбуждали населението противъ властьта, като го канѣли да се присъедини къмъ „татковината“ имъ — Сърбия. Други пъкъ влизали въ нашата територия и откарвали добитъка на пограничното население. При това съобщаваше още, че, за да парализира дѣйствието на тия агитатори, той — управительтъ — билъ назначилъ контра агитатори измежду по интелигентнитѣ селяни и граждани. Отъ друга страна пъкъ отъ началника на изворския отрядъ, а най-вече отъ административната власть, току ми испращаха дезертйори — сръбски войници, които минавали прѣзъ нашата граница и се прѣдавали на нашитѣ административни и военни власти. И тия войници твърдѣха, че Сърбия се готвѣла да нападне на България, но че сръбскитѣ войници не щѣли били да се биятъ съ своитѣ „брача бугари“.

Тѣзи сръбски войници, дезертйори, по външния си изгледъ повече приличаха на просяци, отколкото на войници. Тѣ само по войнишката си „капа“ — калпакъ — се познаваха, че сѫ войници, а останалата часть отъ облѣклото имъ бѣше сѫща дрипель, а тѣ самѝ имаха такъвъ изгледъ, като

да бѣха едвамъ що освободени отъ дълговрѣмененъ затворъ: лица жълти, очи вдлъбнати съ тжпъ погледъ, фигури сгърбени — сжщи скелети.

— Отъ кждѣ знаете, че Сърбия се готви да ни нападне? обикновено ги запитвахме ний. Казватъ ли ви, че ще се биете съ България?

— Не, господине, намъ испърво ни казваха, че ще се биемъ съ Турция; но когато започнахме да правимъ окопи на българската граница, всички разбрахме, че краль Миланъ иска да се бие съ България.

— Защо избѣгахте отъ частитѣ си? се задаваше въпросъ на дезертйоритѣ.

— Защото не искаме да се биемъ съ нашитѣ братя— българитѣ, които нищо лошо не сж ни сторили, и, ако се отвори война между България и Сърбия, много сръбски войници ще напуснатъ частитѣ си.

Отъ тия дезертйори се учехме, че въ сръбската армия владѣяла страшна мизерия: дрехи нѣмало, амуницията лип свала, храна лоша; а като се прибавяше къмъ това и отсжтствие на дисциплина и войнишки духъ, излизаше, че сръбската армия е такава, която не можеше да вдяхне на противника си страхъ и уважение къмъ себе си. Такова, именно, впечатление правѣха на нашитѣ войници тия сръбски дезертйори за цѣлата сръбска армия.

— Ехъ, че ще гонимъ тия свинари — сърбитѣ, казваха войницитѣ — струмци.

— Ще ги гонимъ, но такива хрътки стигатъ ли се? отговаряше нѣкой шегобиецъ. Не виждате ли, че краката и шиитѣ имъ сж тънки, като на хрътки?

Слѣдъ завръщанието ми отъ сръбската граница, започнаха да се получаватъ отъ началника на изворския отрядъ сѐ повече и повече тревожни извѣстия. Напримѣръ, като пристигнахъ въ Кюстендилъ, сварихъ слѣдующата телеграмма до началника на щаба на западния отрядъ и прѣписъ за мене.

— Днесъ, като обикаляхъ пограничната линия съ двама офицери и 7 кавалериста, сърбитѣ откриха по насъ огънь, пустнаха 6 вистрѣла. Никого не раниха, освѣнъ коня на подпоручикъ Топузова. Миналата нощь сръбскитѣ часови били разставени на около 50 крачки въ нашата територия. На-

правихъ распореждание по единъ много остороженъ начинъ, да се изловятъ, ако продължаватъ така да разставятъ часовитѣ си. Нашъ единъ кавалерийски разѣздъ днесъ застигналъ единъ сръбски милиционеръ на нашата територия. Когато старшия на разѣзда извикалъ на милиционера да спре, той започналъ да пълни пушката си. Въ момента, обаче, когато сръбския милиционеръ се готвѣлъ да спусне ударника по едина отъ кавалериститѣ, старшия унтеръ-офицеръ Коновски му хваналъ пушката и куршумътъ отлѣтѣлъ на горѣ. Милиционерътъ захвърлилъ пушката си и избѣгалъ задъ пограничната чърта.

И на тая телеграмма началника на изворския отрядъ получилъ отговоръ отъ капитанъ Паприкова, въ сѫщата смисъль: „Съ нищо да не прѣдизвиква сърбитѣ“.

На 29 Октомврий получихъ отъ началникъ щаба на западния отрядъ слѣдующата телеграмма:

— Въ Кюстендилъ ще остане само запасната дружина отъ Струмския полкъ и кюстендилската опълченска дружина. На двѣтѣ горни дружини се възлага да вардятъ турската граница. Другитѣ двѣ дружини влизатъ въ състава на трънския отрядъ, на който вий ще бѫдете началникъ. Дайте Тодорову (командиръ на 5-та запасна дружина) нуждната инструкция за охранение на границата и приготвѣте другитѣ двѣ дружини за пѫть — за Трънъ, кѫдѣто и щаба на полка трѣбва да иде. Приготвѣте всичко, каквото е нуждно. Купѣте 8 талиги за прѣвозвание патрони.

Тозъ часъ бѣ повиканъ капитанъ Тодоровъ, комуто се и даде нуждното устно наставление за отбраната на турската граница. Но тъкмо когато дружинитѣ бѣха готови за пѫть, получи се друга телеграмма, съ която ми се прѣдписваше, дружинитѣ да останатъ по мѣстата си.

Въ сѫщото врѣме кюстендилския окрѫженъ управитель официално ми съобщи, че споредъ полученитѣ точни свѣдѣния, турскитѣ войски, които бѣха разположени по нашата граница, а именно въ кюстендилския и дубнишки райони, сѫ се оттеглили отъ послѣднята и сѫ се били разположили по квартири изъ селата и градищата.

Отъ горнето распореждание на турското правителство се виждаше, че Турция нѣмаше намѣрение да ни нападне, слѣдователно, 2-а, 4-а и 5-а дружини отъ Струмския полкъ

можаха безъ рискъ да се приближатъ къмъ сръбската граница.

И необходимо бѣ това прѣмѣстване, защото отъ телеграфическитѣ донесения на началника на изворския отрядъ се виждаше, че на всѣка минута трѣбваше да се очаква сериозно нападение отъ страна на сърбитѣ. Между това, найблизката поддръжка на изворския отрядъ бѣше: 2 а дружина, отдалечена отъ с. Колоница на едно растояние повече отъ 17 часа пѫть; 4-а дружина — 22 часа и 5-а запасна около 16 часа, а до Трънъ още по-далечъ. За туй испратихъ на началникъ штаба на западния отрядъ слѣдующата телеграмма:

— Капитанъ Филиповъ донася, че сърбитѣ открили по него стрѣлба, когато той, придруженъ отъ 2 офицери и 7 кавалериста, обикалялъ позицията. Както се вижда, сблъскването между нашия изворски отрядъ и сърбитѣ е неминуемо. Въ случай на нужда, 4-та дружина да се отправи за сръбската граница, тя е около 4 часа далечъ отъ Кюстендилъ. За туй моля разрѣшение да приведѫ дружината поне въ Кюстендилъ.

На тая телеграма получихъ отговоръ: „Дружинитѣ да стоятъ по мѣстата си“.

На 30 Октомврий началникътъ на изворския отрядъ издалъ по отряда слѣдующата заповѣдь:

— Ако неприятельтъ прѣдприеме настѫпление противъ повѣренния ми отрядъ, то да се испълни слѣдующето:

а) 4-а рота отъ 2-ий п. Струмски полкъ да заеме прѣднитѣ окопи (долния ярусъ) въ центра на позицията;

б) 3-я рота — окопитѣ на лѣвия флангъ на позицията;

в) 2-а рота — окопитѣ на дѣсния флангъ на позицията, задъ 4-а рота (горния ярусъ);

г) 1-а рота — въ сѫщия ярусъ, задъ 3-а рота;

д) ескадрона на подпоручика П. да се събере задъ лѣвия флангъ на позицията;

е) опълченската рота, която се намира на лѣвия флангъ на позицията и пази заедно съ ескадрона на подпор. П. участъка на границата отъ с. Власино до Топли—долъ, да отстѫпи за с. Божица, а, въ случай на натискъ отъ страна на противника, за с. Шипковица и Тръклено.

ж) другитѣ три опълченски роти, едната отъ които пази пограничния участъкъ между Цвѣтковъ—гробъ и с. Клисура,

да се сберать на дѣсния флангъ на позицията при с. Клисура.

Пѫтьтъ за отстѫпление, въ случай че бѫде заповѣдано, ще бѫде Колоница—Шипковица—Тръклено.

Подъ распорежданието на младшия врачъ, Садовски, да се открие въ с. Колоница прѣвързоченъ пунктъ.

За тази цѣль били дадени 20 долни чинове подъ рѫководството на Садовски, който енергично се заелъ съ тѣхъ, за да ги обучава на санитарната служба. Отворила се тъй сѫщо и една врѣменна болница въ с. Шипковица. Тежко болнитѣ се испращали въ Радомиръ.

На сѫщото число началника на изворския отрядъ телеграфиралъ на капитанъ Паприкова слѣдующето:

— Азъ ви телеграфирахъ, че сърбитѣ стрѣляха противъ насъ. Научихъ се, че сѫщото правѣли и противъ трънския отрядъ. Моля разрѣшение въ подобенъ случай да бѫдѫтъ и нашитѣ рѫцѣ развързани. Сега е врѣме да се въсползуваме, тъй като сърбитѣ отчасти сѫ дезорганизирани. Тѣхнитѣ аванпости иматъ повече назначение да не пропущатъ своитѣ войници да прибѣгватъ у насъ, отколкото да ни слѣдятъ.

Капитанъ Паприковъ и на тая телеграмма отговорилъ: „Нищо да не се предприема такова, което би прѣдизвикало сърбитѣ“.

— Миналата нощь, равно въ 2 часа, се пустнаха около 20 вистрѣла близу до дѣсния флангъ на нашата позиция, донася началникътъ на изворския отрядъ на капитанъ Паприкова и прѣписъ за мене. Приготвихъ само дежурната часть. Пратихъ патрули и разѣзди, но нищо не можа да се разбере до разсъмнувание. Оказа се, че двама сръбски войника прибѣгнали въ нашата территория. Подиръ тѣхъ тръгнали да ги прѣслѣдватъ, а тѣ се обърнали къмъ своитѣ и започнали да стрѣлятъ — единъ съ други захванаха да се биятъ. Прѣдаватъ, че при първитѣ гърмежи цѣлъ батальонъ се готвѣлъ да бѣга. Сръбскитѣ войници се испращатъ въ Кюстендилъ.

На 31 Октомврий капитанъ Филиповъ ми донася:

— Всѣка минута очакваме кървави сцени. Необходимо е да имаме тукъ единъ докторъ.

Вчера, около 8 часа вечерьта, 10 души сръбски войници влѣзли въ нашата территория и по единъ разбойнически начинъ издебнали опълченския постъ, състоящъ отъ трима

опълченци, по който пустнали залпъ. Единия отъ опълченцитѣ падналъ мъртъвъ, другия леко раненъ успѣлъ да избѣга съ помощьта на здравия. Отъ убития сръбскитѣ войници, взели 10 жълтици и една кринковска пушка. Това се случило при с. Прѣтворъ.

За това нападение отъ страна на сърбитѣ въ нашата территория ми съобщи официално и окрѫжния управитель. Той прибави още, че освѣнъ тая случка, на 24 Октомврий сърбитѣ уловили на нашата территория двама опълченци и ги отвели въ Сърбия, но благодарение на невнимателностьта на сръбскитѣ конвоири, опълченцитѣ избѣгали.

Сѫщата дата. Капитанъ Филиповъ ми телеграфира:

— При обикалянието границата съ трънския околийски началникъ, Гюлгюлиевъ, раздѣлихме се на мѣстото, дѣто се раздѣлятъ двата пѫтя: единътъ, който води за с. Клисура, а другия -- за нашата митница. Щомъ околийския началникъ се приближилъ до сръбската граница, 10-15 сръбски войника, скрити въ една долчина, въ засада, открили огънь. Около сто вистрѣла пустнали върху началника и неговия съпровождачъ, стражарь. Коньтъ на началника убитъ. Когато сърбитѣ си позволяватъ подобни разбойнически начини на дѣйствия, какво да правя?

Горнето съобщение било испратено и на началникъ штаба на западния отрядъ, който пакъ заповѣдалъ, съ нищо да се не прѣдизвикватъ сърбитѣ.

Но сърбитѣ сѐ още продължавали да прѣдизвикватъ нашитѣ, като нарушавали пограничнитѣ закони. Отъ друга страна, между войницитѣ и офицеритѣ се забѣлѣзвалъ единъ упадъкъ на духа. И еднитѣ и другитѣ явно критикували своето началство, гдѣто позволявало на сърбитѣ безнаказанно да стрѣлятъ върху нашитѣ и убиватъ.

Капитанъ Филиповъ, най-сетнѣ, излѣзълъ отъ търпѣние отъ безобразното поведение на сърбитѣ. Той, въпрѣки изричната заповѣдь на началството си, рѣшилъ да накаже дързкитѣ и нахални нападатели.

Но колко безсънни нощи и нравствени мѫки билъ испиталъ той, додѣто се рѣшилъ да накаже сърбитѣ! Твърдѣ често, като ходѣлъ около войнишкитѣ колиби, слушалъ е разговоритѣ на своитѣ подчинени.

— Какво ще правимъ ний съ тѣзи млади командири, ако се подкачи войната? говорѣлъ единъ войникъ.

— Ротния командирь на № рота, като се изправи прѣдъ ротата, срамува се, като млада булка, да каже нѣкоя дума, обадилъ се другъ.

— А пъкъ на нашия ротенъ командирь и мустацитѣ още не сѫ започнали да никнатъ, говорѣлъ трети.

— Ехъ, какви бѣха юнаци русскитѣ ротни командири! Като се изправяше прѣдъ ротата капитанъ Барламовъ или Любовски, то виждашъ, че прѣдъ тебе стои началникъ, казва четвърти. Ето, сърбитѣ минаватъ границата ни, стрѣлятъ ни, убиватъ, а пъкъ ний стоимъ съ скръстени рѫцѣ и гледаме, какъ се убиватъ нашитѣ другари, продължи сѫщия.

— Господъ и Света Богородица да ни сѫ на помощь, се обажда пети.

Разбира се, че тѣзи и подобни на тѣхъ разговори сѫ произвеждали лошо впечатление на Филипова. Той напълно съзнавалъ истинностьта на исказанитѣ отъ простия войникъ мисли.

И наистина, командиря на 1-а рота, подпоручикъ Цанковъ, командиря на 3-я рота, подпоручикъ Топузовъ, и командиря на опълченската дружина подпоручикъ Поповъ, още не били испълнили 20 години, когато сѫ били произведени въ офицерски чинъ. При всичко това тѣ съ нетърпѣние очаквали да се сразятъ съ противника. Но това много малко утѣшавало началника на отряда, като гледалъ на юношескитѣ лица на своитѣ подчинени и на тѣхния дѣтински смѣхъ. Той чувствувалъ една неувѣренность въ тия млади сили и въ тѣхната устойчивость. Обаче въ послѣдствие се оказа, че капитанъ Филиповъ се е лъгалъ.

Когато на 26 Октомврий сърбитѣ стрѣляли върху офицеритѣ отъ отряда, послѣднитѣ били принудени просто да избѣгатъ, отъ неприятелскитѣ гърмежи, защото имъ било забранено да отговарятъ на неприятелскитѣ прѣдизвиквания. Това бѣгство произвѣло много лошо впечатление на войницитѣ.

Слѣдъ този случай капитанъ Филиповъ слушалъ още по-лоши отзиви отъ страна на войницитѣ за началството имъ, включително и самия него. Младитѣ же офицери, особенно подпоручикъ Т, започнали да укоряватъ висшето началство, защото връзвало рѫцѣтѣ на началника на изворския отрядъ.

Капитанъ Филиповъ е можалъ и е билъ длъженъ да застави подчиненитѣ си офицери да испълняватъ безъ противорѣчие заповѣдьта на началството си и да не критикуватъ неговитѣ распореждания, но ако това той не е направилъ то сѫщностьта на положението, въ което е билъ поставенъ изворския отрядъ, не се измѣнила.

Обаче, между тия войници и офицери, които не удобрявали бездѣйствието на войската, намирали се и такива, които се стараяли да въздържатъ своитѣ другари отъ критикувание.

— Е, та какво, че сѫ млади? И ние не сме стари, но кога ни кажатъ да вървимъ противъ врага, ще тръгнемъ и ще умираме за отечеството и прѣстола, казвали нѣкои отъ тѣхъ.

Нима̀ въ опълчението, въ освободителната война, всичкитѣ опълченци сѫ били стари? Между това, тѣ всички се биха и умираха подъ своята светиня — знамето — за освобождението на България.

— Ний, ако не вѣрваме въ силитѣ на нашитѣ млади началници, тогава трѣбва да не вѣрваме и въ собственнитѣ си сили. Но това не е тъй. Азъ съмъ увѣренъ, че ний ще натупаме тия свинари, но само трѣбва търпѣние. Кога му дойде врѣмето, ний нѣма да стрѣляме отъ далеко, а ще се хвърлимъ върху противника съ щикъ, распалено говорѣли нѣкои войници.

Отъ офицеритѣ поручикъ Нишковъ билъ най-спокойния, най-хладнокръвния и разсѫдителния; затуй началникътъ на отряда винаги се съвѣтвалъ съ него за мѣркитѣ и распорежданията по отряда, както и за прѣдстоящттѣ дѣйствия. Но подиръ случката съ околийския началникъ Гюлгюлиевъ и той започналъ да се вълнува:

— Не, както щешъ, но сърбитѣ трѣбва да се накажатъ за тѣхната дързость и безочливость, казвалъ Нишковъ. Ако тѣ стрѣлятъ върху насъ и убиватъ войници, защо ний да не стрѣляме? Ако не стрѣляме, тогава нѣма защо да ходимъ по позицията; ако ли пъкъ се криемъ въ окопитѣ, какво ще си помислятъ войницитѣ?

Ясно било за всичкитѣ офицери отъ изворския отрядъ, че войната е неминуема — день по рано или по-късно тя безъ друго щѣше да бѫде обявена. Затуй началника на отряда рѣшилъ да направи на сърбитѣ една засада.

На 1-й Ноемврий сутриньта цѣлата позиция била покрита съ гѫста непроницаема мъгла. На двѣ крачки не се виждало нищо. Около 10 часа, щомъ се дигнала мъглата, прѣдъ фронта на 2-а рота, на около 8—900 крачки надалечъ, се показала една колона отъ неприятелска войска. По тая именно колона били пуснати три вѣрни и дружни залпа. Още отъ първия залпъ се забѣлѣзало силно вълнение въ сръбската колона.

Тѣзи наши залпове послужили за общъ сигналъ на сърбитѣ да откриятъ по нашитѣ окопи непрѣкѫсната стрѣлба, която траяла до $2^1/_2$ часа послѣ пладнѣ. Въ това врѣме сърбитѣ нападнали нашия лѣвий флангъ и отблъснали единъ опълченски взводъ въ Дѣянова-махала. Но къмъ 5 часа се върнали назадъ и заели старитѣ си мѣста. Въ тая адска прѣстрѣлка вземалъ участие цѣлия полкъ на подполковникъ Райновичъ. Отъ наша страна е имало въ това първо кърваво счепкване, единъ войникъ убитъ и двама ранени.

Това сблъскване съ сърбитѣ, което, тъй да се каже, е послужило за поводъ на кралъ Милана да ни обяви война, накарало капитанъ Филипова да снеме сражевата верига, да прати дежурната рота, подъ командата на поручика Райчевъ, да завземе прѣднитѣ окопи, 3-я рота да заеме централния окопъ и да служи за поддържка на 2-а рота, 1-а и 4-а роти да бѫдѫтъ готови на бивуака, а двѣтѣ опълченски роти да завзематъ най-крайния окопъ на дѣсния флангъ.

1-ий Ноемврий завари 2-й п. Струмски полкъ распръснатъ по слѣдующитѣ пунктове: полковия штабъ и 5-а запасна дружина — въ Кюстендилъ; 1-а и 3-я дружини на сръбската граница—Колоница и Трънъ; 2-ра дружина на позицията, при с. Вратца, а 4-а дружина въ с. Чатърци.

Както се вижда, полкътъ бѣ распокѫсанъ на части; дружинитѣ бѣха расхвърлени на такова растояние една отъ друга, щото не бѣ възможно една дружина да пристигне на помощь на границата по-рано отъ два три деня. Исключение правѣха само 1-а и 3-я дружини, които ги дѣлѣше едно растояние отъ 20—25 километра. Между това не можеше вече да има никакво съмнѣние, че войната между Сърбия и България е неизбѣжна. Напротивъ, тя фактически бѣше вече започната, а това се виждаше и отъ слѣдующата телеграмма до капитанъ Паприкова и копие за мене.

— Сърбитѣ откриха непрѣкжсната стрѣлба противъ насъ и, както се види, искатъ да настжпватъ. По-скоро помощь!

Тая телеграмма, собственно, прѣдшествуваше горнето извѣстие за сблъскванието съ сърбитѣ. Много по-късно се научихъ, че устроената засада отъ капитанъ Филиповъ, е била се сжщото сблъскване, само че въ тая, послѣднята, телеграмма не се казваше, кой бѣ прѣдизвикалъ прѣстрѣлката.

— Сърбитѣ вече постоянно захванаха да стрѣлятъ върху нашитѣ патрули и разѣзди, повторно съобщава Филиновъ.

Тази сутринь цѣла неприятелска рота нападна 20 души, испратени да обикалятъ границата, и открива по тѣхъ залпове. 9 души отстжпватъ, останалитѣ 11 души откриватъ огънь. Отъ наша страна убитъ единъ, ранени двоица. Сърби убити и ранени 8 души. Нашитѣ отстжпиха, като взеха съ себе си раненитѣ.

— Отъ 8 часа сутриньта до $2^1/_2$ послѣ пладнѣ сърбитѣ непрѣкжснато стрѣляха върху нашата позиция, съобщава Филиповъ съ четвърта телеграмма. — По отдѣлни хора употрѣбяватъ залпове. Сега поутихна малко, но сегизъ-тогизъ сѐ стрѣлятъ. Отъ наша страна се употрѣбяваше огънь само по значителни цѣли. Споредъ мене, позицията „Цвѣтковъ-гробъ", като ключъ на много пжтища, които могатъ да послужатъ на неприятеля да нахлуе въ България, има много голѣмо значение. Моля да се подкрѣпи отряда ми най-малко съ една дружина още. Ако да имаше поне 4 орждия, увѣренъ съмъ, че на сърбитѣ нѣма да позволимъ една педа да пристжпятъ въ нашата территория, още повече тѣ сж необходими, понеже сърбитѣ поставиха противъ насъ орждия.

VI.

Най-послѣ на 2-й Ноемврий, въ 2 часа прѣзъ нощьта се получи отъ началникъ щаба на западния отрядъ слѣдующата телеграмма:

— Сжбота. 6 часа. Война съ Сърбия обявена. Която дружина имате, и това е безразлично, тая минута отпратѣте Изворъ. Четата на попъ Георгиевъ тоже. Па-

тронитѣ на полка отправѣте Радомиръ. Сухаритѣ тоже. Приготовлявайте храна Изворъ и отправлявайте дружината отъ Чатърци да тръгва за Радомиръ. На границата оставѣте границката (отъ с. Граница) дружина (отъ народното опълчение) съ офицеръ и кадрови солдати. Дружината и четата бѣгомъ да отиватъ Изворъ.

Щомъ се получи горнята телеграмма, незабавно се направи надлежното распореждание за тръгванието на дружинитѣ — втора за село Колоница, а четвърта за Радомиръ. Заповѣдьта се отнесе отъ назначенитѣ за тая цѣль дежурни куриери — жандарми, а въ 4 часа сутриньта самъ отидохъ на позицията при 2-а дружина да поздравя войницитѣ съ обявявание на войната. При това казахъ имъ слѣдующето:

Войници:

Пушката пукна, кръвь се пролѣ вече! Вчера една рота сръбска войска хвърлила залпъ върху нашия патрулъ, състоящъ отъ 20 войника. Единъ отъ войницитѣ е падналъ мъртъвъ. Тогава нашитѣ единадесеть души откриватъ огънь, та убиватъ и нараняватъ 8 сръбски войника.

Сърбия ни обяви война.

Войници! Дългътъ ни кара да чуемъ гласа на милото ни отечество, което вика своитѣ синове на помощь. Врагътъ — Сърбия ни заплашва да ни отнеме свободата, имота, па и живота. Той иска да ни пороби. Войници! Кой отъ насъ не знае, какво нѣщо е робството?

Всички знаемъ. Слѣдъ петвѣковното ни робство всички узнахме сладостьта на свободата. Тогава трѣбва ли да допуснемъ врага пакъ да ни пороби? Трѣбва ли да чакаме пакъ да ни надѣнатъ робския яремъ? Не, юнаци, ний всинца трѣбва да умремъ или да си запазимъ свободата, придобита съ порои русска и българска кръвь. Ний всинца единодушно трѣбва да се притечемъ на бойното поле подъ нашата светиня — знамето — и да покажемъ на врага, че българинътъ не жали живота си, за да запази свободата на отечеството си.

Войници! въ тая минута, когато ви говоря, нашитѣ другари тамъ — на границата — геройски се сражаватъ съ про-

тивника. Тѣ чакатъ своитѣ другари да имъ дойдатъ на помощь, и съ общи сили да отблъснатъ, да поразятъ врага...

А че ще го поразимъ, въ това нѣма никакво съмнѣние. Азъ ви расправихъ по-напрѣдъ, че сърбитѣ сѫ плашливци. Сега вий сами ще се увѣрите въ това, само бѫдѣте юнаци, рѣшителни и неустрашими. Не се бойте отъ сръбскитѣ чести гърмежи. Не се плашѣте отъ тѣхнитѣ залпове и не се старайте да имъ подражавате, т. е. и вий да стрѣляте често. Вий чухте, че една рота сърби хвърлили залпъ и убили само единъ нашъ войникъ, а пъкъ нашитѣ единадесеть войника убили и ранили осемь сърби. Стрѣляйте, юнаци, рѣдко, но вѣрно: два, три пѫтя се прицѣлѝ и тогава спущай ударника. Не се бойте отъ щикъ: сърбитѣ не обичатъ да се биятъ съ щикъ; тѣ отдалеко, безъ да се цѣлятъ, стрѣлятъ. Ако пъкъ се рѣшатъ да се приближатъ на щикъ, което не вѣрвамъ, то всинца дружно да ги посрѣщнемъ, както трѣбва. Въ битката не мисли за себе си. Мисли и пази другаря си, а той тебе ще пази. Слушайте заповѣдитѣ на началството си, билъ той офицеръ, унтеръ-офицеръ, па даже и редникъ. Испълнявайте точно неговитѣ заповѣди. Бѫдѣте готови по първата команда да се хвърлите въ огънь и вода. Азъ съмъ увѣренъ, юнаци, че вий всинца ще бѫдете тъй храбри и неустрашими, както и опълченцитѣ при Стара-Загора, Шипка и Шейново. Ако ли пъкъ между васъ се намѣри нѣкой малодушенъ — страшливецъ, то съ такъвъ ний сами ще се расправимъ. Такъвъ, който въ боя подаде лошъ примѣръ, той нека бѫде увѣренъ, че ще падне отъ нашъ щикъ, нашъ куршумъ. Но азъ съмъ увѣренъ, че такива нѣма да има. Не забравяйте, че куршумътъ винаги намира виновния, т. е. страшливия. Затуй при настѫпване, изобщо, въ врѣме на движението, не се снишавай. Такова снишаване не прилича на войнишкото звание. Вървѝ правъ, съ издигната глава, юнашки; съ това ти ще насърдчишъ другаря си и той тебе, а врагътъ ще трепне.

Минутата бѣше толкова тържествена, щото моята слаба рѣчь произведе силно впечатление на войницитѣ. Тѣ съ високо издигнати глави и пламтящи очи, ловѣха всѣка една дума и вѫтрѣшно се заканваха да накажатъ нашитѣ нападатели.

Последнитѣ ми думи: „а врагътъ ще трепне“ се посрѣщнаха отъ войницитѣ съ такова единодушно, гръмогласно и потресающе „ура“, щото не е възможно съ думи да се искаже. Струваше ми се, че тукъ не бѣха хиляда войника, а хиляди! . . .

— Сега, юнаци, да се прекръстимъ и помолимъ Богу, да ни даде Той сила и здравие да побѣдимъ неприятеля. . .

— Добъръ пѫть, юнаци, и пъленъ успѣхъ!

И войницитѣ отъ 2-а дружина, като се кръстѣха още веднъжъ вървешката, бодро закрачиха подъ звуковетѣ на юнашкитѣ войнишки пѣсни. . . Тъй крачеха опълченцитѣ въ освободителната русско-турска война.

При заминаванието на дружината командиря, по моя заповѣдь, испрати адютанта си напрѣдъ, въ с. Колоница да извѣсти капитанъ Филипова за пристиганието на дружината. Едноврѣменно съ това телеграфира се и на изворския околийски началникъ слѣдующето:

— Днесъ тръгва прѣзъ Изворъ за Колоница една дружина отъ Струмския полкъ и една доброволческа чета. Пратѣте нарочно конникъ въ с. Колоница да съобщи началнику отряда за испратената му помощь.

Въ сѫщото врѣме телеграфирахъ Филипову:

— Испратена ви е помощь 2-а дружина и четата на попъ Георгиева. Дружинния адютантъ е испратенъ напрѣдъ да му дадете инструкция, на кѫдѣ да върви дружината и четата.

Дружината замина за Колоница направо отъ позицията, безъ да се отбива въ града. Това бѣше въ 7 часа сутрньта. Щомъ испратихъ дружината, побързахъ въ града да испратя и четата, която трѣбваше вече да бѫде събрана и готова за пѫть, понеже бѣхъ далъ заповѣдь въ тая смисълъ.

Освенъ горнята телеграмма получихъ отъ началникъ щаба на армията, капитанъ Петрова, и слѣдующата:

— Съобщѣте капитану Фудулаки, че той по право старшинство трѣбва да бѫде началникъ, но Филиповъ знае района, знае прѣдположенията и трѣбва употрѣбява (?) отряда. Освѣнъ това, дружината на капитанъ Фудулаки, ще служи като резервъ.

Тукъ му е мѣстото да кажа нѣколко думи за четата на попъ Георгиева.

Нѣкой си попъ Георгиевъ, бивши околийски началникъ, и Хаджиевъ прѣдложиха своята услуга да организиратъ една доброволческа чета, състояща главно отъ македонци, която, щомъ се обяви война отъ Турция, да мине въ Македония и дѣйствува задъ тила на турската армия, и да възбуди българското население къмъ възстание. Разрѣшение отдавна бѣ дадено, но организацията на четата вървѣше твърдѣ бавно. Обаче, справедливостьта го изисква да кажа истината, че тѣ — инициаторитѣ — срѣщаха мжчнотии на всѣка крачка, особенно отъ къмъ облѣкло и обуща. Такива вѣщи не стигаха и за войницитѣ, а безъ тѣхъ четата не можеше да се състави, толкозъ повече, че доброволцитѣ въ нея състояха повечето отъ тъй нареченитѣ харамии, голаци.

Отъ начало на четата бѣ обѣщано, че ще бжде въоржжена съ берданки пушки, но послѣ се получи заповѣдь да се въоржжи съ кринки. Затова, когато доброволцитѣ, на брой 206 души, се събраха на 1-й Ноемврий въ двора на окржжното управление, за да имъ се раздаджтъ пушкитѣ, тѣ се отказаха да ги вcase, като почнаха да викатъ и заплашватъ, че сами ще вcase отъ склада берданки пушки. Но слѣдъ като имъ се напомни светостьта на тѣхната обязаность къмъ отечеството и строгостьта на военнитѣ закони въ военно врѣме, тѣ се усмириха и получиха кринки и по 96 патрона.

Когато се завърнахъ въ града, намѣрихъ, че четата още не бѣше се събрала, и трѣбваше да се изминатъ още 2 ½ часа, догдѣто се съборатъ доброволцитѣ, и то не всички. Най-послѣ, часа въ 10, четата, на чело съ четника попъ Георгиевъ и дѣдо Ильо войвода, тръгна да стигне дружината.

Въ Кюстендилъ остана 5-а запасна дружина, която, както се каза по-горѣ, бѣше отдѣлена отъ полка, и полковия щабъ. Затуй запитахъ телеграфически началника на западния отрядъ, кждѣ трѣбва да се намира командующия полка съ щаба си, тъй като всичкитѣ дружини отъ полка заминаха за сръбската граница.

Въ отговоръ на това ми запитване получихъ долнята кратка и ясна заповѣдь:

— Ще останете въ Кюстендилъ.

Чудна и непонятна ми се видѣ тая заповѣдь, но нѣмаше какво да се прави, трѣбваше да я испълна.

Но да стоя съ скръстени ръцѣ въ такова врѣме и посрѣдъ такава обстановка бѣше по-тежко, по-несносно и по-мъчително отъ самия адъ. Затуй не се бѣха изминали и 3 часа, отъ като получихъ горнята заповѣдь, испратихъ втора телеграмма съ слѣдующото съдържание:

— И четиретѣ дружини отъ повѣрения ми полкъ се намиратъ на сръбската граница. Само азъ съ персонала на полковия штабъ останахъ тукъ. Моля распореждание.

До като азъ оставахъ да чакамъ това распореждание, 2-а дружина съ форсированъ маршъ бързаше за Колоница, а 4-а рота—за Радомиръ. Началникътъ на изворския отрядъ още въ сѫщия день слѣдъ обѣдъ получилъ телеграммата, съ която му се съобщаваше, че му е испратена на помощь 2-а дружина подъ командата на капитана Фудулаки и една доброволческа чета. Това съобщение, не ще дума, произвело твърдѣ добро впечатление на войницитѣ и офицеритѣ отъ изворския отрядъ. Тѣ сега били всички увѣрени, че, щомъ пристигне испратената помощь, ще прѣвзематъ неприятелската позиция.

— Ехъ, че ще гонимъ тия плашливи свинари, кога ни дойде помощь! казвали войницитѣ. Тогазъ ще ги питаме ний, какъ се напада по хайдушки.

На позицията „Цвѣтковъ-гробъ“ още отъ сутриньта се пазяла дълбока тишина, както отъ наша страна, тъй сѫщо и отъ страна на сърбитѣ. Забѣлѣзвало се е, обаче, да се развива и отъ двѣтѣ страни трѣскава дѣятелность по укрѣпяването на позицията.

Около 10 часа сутриньта капитанъ Филиповъ получилъ прокламацията на Князъ Александръ, съ която се извѣстявало на войската, че Краль Миланъ ни обявилъ война.

Прокламацията на минутата била прочетена на войницитѣ, които посрѣщнали това извѣстие съ гърмовито „ура“. Това дружно гърмовито „ура“ стреснало сърбитѣ и тѣ побързали да заематъ позициитѣ си. Но до 2 $^1/_2$ часа, слѣдъ пладнѣ, тѣ мирували. Отпослѣ тѣ открили една колкото беспорядъчна, толкова и безврѣдна за насъ пушечна стрѣлба, която се продължавала до мръкване. Нашитѣ стрѣляли твърдѣ малко, защото на рѣдко имъ сѫ се прѣдставяли видни

цѣли. За това пъкъ сърбитѣ стрѣляли, безъ да си показватъ главитѣ надъ брустверитѣ, слѣдователно и безъ да се цѣлятъ. За доказателство на послѣдното обстоятелство служи това, че тоя день ний нѣмахме никакви загуби, т. е. убити или ранени.

Около 8 часа вечерьта пристигналъ на Колоница адютантътъ на 2-а дружина, който бѣше испратенъ отъ Кюстендилъ, да съобщи на началника на отряда за пристиганието въ Колоница на 2-а дружина и четата на попъ Георгиева, и да иска наставление, споредъ както му бѣ заповѣдано, на кѫдѣ, именно, трѣбва да се направляватъ дружината и четата.

Капитанъ Филиповъ ето каква заповѣдь далъ на адютанта:

— Кажете на дружинния си командирь, че азъ го моля да тръгне съ дружината си отъ Изворъ утрѣ—на 3-й Ноемврий—и колкото е възможно по-рано, но не по-късно отъ 2 часа послѣ пладнѣ, да се намѣри съ дружината си тукъ — на позицията „Цвѣтковъ-гробъ", а доброволческата чета да остане въ с. Божица.

И началника на изворския отрядъ, както изобщо и всичкитѣ чинове отъ отряда, успокоени, че имъ иде помощь, съ нетърпѣние очаквали пристиганието ѝ.

На 3-й Ноемврий, въ 4 часа сутриньта, дойде въ квартирата ми началника на кюстендилската телеграфо-пощенска станция, г. Милковъ, и ми съобщи, че отъ началникъ щаба на западния отрядъ имало било двѣ важни телеграмми: едната за началника на изворския отрядъ, капитанъ Филиповъ, а другата за командующия 2-а дружина, капитанъ Фудулаки, но началника на изворската телеграфо-пощенска станция не искалъ да ги приеме и прѣдаде по принадлежность.

Азъ на минутата станахъ и отидохъ съ Милкова на телеграфната станция. Очевидецъ бѣхъ, когато Милковъ викаше по телеграфния апаратъ началника на изворската станция, но не получаваше никакъвъ отговоръ. Между това телеграммитѣ бѣха твърдѣ важни, а именно: на капитанъ Филиповъ се заповѣдваше да испрати незабавно 2-а дружина по най-кѫсия пѫть за Брѣзникъ, а на капитанъ Фудулаки да води съ форсированъ маршъ безъ спиране сѫщата дружина за Брѣзникъ. Не оставаше друго срѣдство да се прѣдадѫтъ

горнитѣ телеграмми, освѣнъ да се испратятъ съ особенъ куриеръ.

Когато се готвѣхъ да излѣза отъ станцията, началникътъ й Милковъ ми каза, че за мене имало телеграмма.

Наистина, получихъ такава отъ началникъ щаба на западния отрядъ. Тя бѣ слѣдующата:

— Немедлено се отправѣте за Изворъ и земѣте командуванието на изворския отрядъ. Щабътъ на полка да остане въ Кюстендилъ при запасната дружина.

Щомъ прочетохъ телеграммата, азъ побързахъ да ида въ полковата канцелярия, за да направя нуждното распореждание а слѣдъ това да тръгна за Изворъ. Но не бѣше се изминало много врѣме, когато пакъ бѣхъ повиканъ на телеграфната станция, за кѫдѣто и незабавно се отправихъ.

Оказа се, че началника на изворската телеграфо-пощенска станция най послѣ се обадилъ. Причината, гдѣто не се явявалъ на апарата, било обстоятелството, че прѣзъ послѣднитѣ дни до толкова се билъ изморилъ отъ непрѣкѫснатото — денѣ и нощѣ — дежурство, щото се билъ поболѣлъ.

Заповѣда се на началника на телеграфната станция, Иосифовъ, да повика околийския началникъ, който едва слѣдъ 20 минути се яви. Прѣди всичко распитахъ околийския началникъ, кога сѫ пристигнали въ Изворъ 2-а дружина и доброволческата чета и гдѣ се намиратъ тѣ сега. Той ми отговори, че дружината била пристигнала въ Изворъ въ 2 часа слѣдъ полунощь, а прѣди малко заминала за позицията „Цвѣтковъ-гробъ“, по распорежданието на капитана Филиповъ. Колкото се отнася пъкъ до четата — каза, че тя още не била пристигнала въ Изворъ. На запитванието ми, на какво приблизително растояние отъ Изворъ се намира 2-а дружина, той отговори, че послѣдната се намирала по пѫтя за с. Божица не повече отъ 4-5 километра.

Слѣдъ този докладъ на околийския началникъ, заповѣда му се да прати единъ конникъ, който да настигне дружината и прѣдаде телеграммата на капитанъ Фудулаки, съ която му се прѣдписваше да върви за Брѣзникъ, а втори конникъ да прати въ Колоница, и то по най-краткия пѫть, за да прѣдаде телеграммата на капитанъ Филиповъ, съ която му се прѣдписваше да испрати 2-та дружина за Брѣзникъ; а

при това да му прѣдаде и телеграммата съ слѣдующата заповѣдь:

— Съгласно телеграммата отъ началникъ штаба на западния отрядъ, 2-а дружина замина за Брѣзникъ, слѣдователно не расчитвайте на нейното съдѣйствие.

Но горнята ми заповѣдь не била испълнена и телеграммитѣ умишлено не били прѣдадени. Между това капитанъ Филиповъ съ нетърпѣние очаквалъ пристиганието на 2-а дружина, а войницитѣ и офицеритѣ, въ неравния съ сърбитѣ бой, устремявали погледитѣ си къмъ онова направление, отъ кѫдѣто се очаквала помощьта. Но напраздно — помощьта се не явявала.

Прѣдположението си, че телеграммитѣ умишлено не били прѣдадени, нѣщо, което се подтвърди по-послѣ, основавахъ на слѣдующия фактъ: Едвамъ що бѣхъ направилъ горнето распореждание, и околийския началникъ пакъ заговори:

— Единъ конникъ отъ 3-я ескадронъ, като прѣпускаше коня си въ кариеръ, мина прѣзъ града, като викаше, че отивалъ въ Кюстендилъ за патрони.

Чудно и непонятно ми се показа това съобщение. За какви патрони е отивалъ конникътъ въ Кюстендилъ? Ако бѣ за пѣхотнитѣ бердановски пушки, то въ с. Тръклено имаше цѣлъ складъ отъ такива, слѣдователно, отъ тамъ можеше по-скоро да се взематъ. Не оставаше съмнѣние, че конникътъ е отивалъ въ Кюстендилъ за патрони за кавалерийскитѣ пушки. Види се ескадронътъ да е ималъ ожесточенъ бой съ противника, та си е исхарчилъ патронитѣ, си помислихъ азъ.

Догдѣто се губѣхъ въ хиляди прѣдположения, като какъ е можалъ ескадрона да исхарчи патронитѣ си, телеграфния апаратъ пакъ зачука:

— Вика ви ескадронния командирь подпоручикъ П., ми каза началникътъ на телеграфната станция.

— Ескадронътъ разбитъ и распръснатъ, ми мина като свѣткавица прѣзъ ума мисъльта, иначе П. сега трѣбваше да бѫде при началника на изворския отрядъ, съгласно диспозицията по тоя отрядъ отъ 30 Октомврий, въ чието распореждание той състоеше.

Попитанъ, какво търси въ Изворъ и защо ме вика, подпоручикъ П. ме помоли да не испращамъ 2-а дружина въ Брѣзникъ, а да я пратя въ с. Божица, отъ кѫдѣто той ей

сега билъ пристигналъ и се спрѣлъ въ Изворъ, защото въ Божица се били спустнали три неприятелски роти. За сѫщото ме моли и изворския околийски началникъ. Отъ всичко това излизаше, че дружината на капитанъ Фудулаки или още не е била тръгнала, когато дадохъ заповѣдь да върви тя за Брѣзникъ или пъкъ е била не далеко отъ Изворъ. Въ всѣки случай, Подпоручикъ П. не е можалъ да не види направлението на казаната дружина съ която той трѣбваше да върви за Колоница.

Попитанъ, по какъвъ случай се намира въ Изворъ, а не при началника на изворския отрядъ, подпоручикъ П. отговори, че отстѫпилъ за Изворъ, зашото сърбитѣ били настѫпвали къмъ Божица.

Като казахъ на П. че той трѣбваше да отстѫпи за колонишката позиция, а не въ Изворъ и че сега трѣбваше да бѫде при началника на отряда, заповѣдахъ му незабавно да се отправи за Колоница, като испрати напрѣдъ конници въ кариеръ, за да извѣстятъ капитана Филиповъ, за всичко, каквото ставаше на лѣвото крило на позицията Божица, и му съобщи, че 2-а дружина е заминала за Брѣзникъ. Слѣдъ това съобщихъ телеграфически на началникъ щаба на западния отрядъ за всичко, което се вършеше на сръбската граница — за изворския отрядъ и за направеното распореждание.

Въ това врѣме, когато давахъ заповѣдь да се прѣдадѫтъ телеграммитѣ на капитанитѣ Филиповъ и Фудулаки, а подпоручикъ П. да върви незабавно за позицията „Цвѣтковъ гробъ", 2-а дружина, споредъ думитѣ на изворския околийски началникъ, продължавала пѫтя си за с. Божица.

Когато се приготвяхъ да тръгна за Колоница, получихъ слѣдующата телеграмма отъ началникъ щаба на западния отрядъ:

— На турската граница оставѣте границската опълченска дружина заедно съ кадровитѣ долни чинове подъ командата на дружинния командирь (портупей-юнкеръ Пчеларовъ), а запасната дружина немедленно испратѣте въ Радомиръ. Полковия щабъ съ всичкото полково имущество -- сѫщо въ Радомиръ.

Слѣдъ тая нова заповѣдь пакъ трѣбваше да правя нови распореждания, които ме задържаха още нѣколко часа.

VII.

Като дадохъ заповѣдь на капитанъ Тодорова, командирътъ на 5-а запасна дружина, незабавно да тръгне съ дружината си за Радомиръ, и като се распоредихъ да се испрати и всичкото полково имущество сѫщо въ Радомиръ заедно съ подпоручикъ Бошнякова и трима конни полицейски жандарми отъ изворската околия, дадени въ мое распореждание отъ окрѫжния управитель, заминахъ за Изворъ по сѫщия пѫть, по който бѣше испратена 2-а дружина и доброволческата чета.

Пѫтьтъ отъ Кюстендилъ за Изворъ върви покрай селата Переволъ, Соволяно, Долне и Горне-Уйно. Отъ с. Соволяно до Изворъ пѫтьтъ е прѣимущественно гористъ. Движението по него на войска е твърдѣ затруднително, а по нѣкои мѣста за артилерия, безъ значителна поправка, е съвършенно невъзможно. Отъ с. Переволъ пѫтьтъ започва да се качва по лѣвия брѣгъ на рѣката Драгойчица, който ту се приближава и буквално виси надъ пропастьта, въ която шумно тече и се пѣни рѣката, ту се отдалечава нагорѣ по височинитѣ. Тукъ пѫтьтъ е повечето каменистъ и тѣсенъ. При все това, по него може да се движи пѣхота и конница: първата — по редове, а втората — по единъ. За артиллерия безъ поправка на пѫтя движението е невъзможно. При с. Долне-Уйно, въ рѣка Драгойчица се влива р. Ломница, която истича отъ къмъ сѣверо-западъ и минава край село Горне-Уйно. Тая рѣка лѣтно врѣме едва може да кара единъ воденичень камъкъ, но кога валятъ поройни дъждове или се топятъ снѣговетѣ, тя се обръща въ голѣма планинска рѣка, която влѣче пѣсъкъ, голѣми камънаци и изравя пѫтьтъ. Поради тия камънаци пѫтьтъ, който минава къмъ самото корито на рѣката, е мѫченъ за вървѣние. Тукъ тамѣ се намиратъ и малки блата. Отъ Горне-Уйно пѫтьтъ върви къмъ западъ по сѫщото корито още 4-5 километра, най-послѣ извива къмъ сѣверо-западъ и се качва по една стръмна възвишеность, на едно продължение отъ около два километра.

Ний пристигнахме въ с. Горне-Уйно, когато бѣ почнало да се стъмнява. Отъ тукъ до Изворъ ни оставаше още 3—3½ часа пѫть. Когато се искачихме на върха, вече бѣше съвсѣмъ тъмно.

По едно врѣме азъ забѣлѣзахъ, че ний не вървимъ по пжтя за Изворъ, по който бѣхъ миналъ на 24 Октомврий, когато ходихъ на колонишката позиция. Азъ исказахъ съмнѣнието си на водачитѣ. На това ми отговори единия отъ тѣхъ:

— Господинъ капитанъ, азъ съмъ порасналъ въ тая мѣстность, та знамъ, кждѣ се намира всѣко дърво и всѣки камъкъ. Затова не бойте се, вървѣте подирѣ ми, и азъ ще ви заведа въ Изворъ.

Изминахме още около единъ километръ. Макаръ нощьта и да бѣше тъмна, сѐ пакъ забѣлѣзахъ, че не съмъ минувалъ прѣзъ тия мѣста. Подпоручикъ Бошняковъ, съ когото пжтувахъ първия пжть за Изворъ, раздѣляше моитѣ съмнѣния. Но тъй като водачътъ ни увѣряваше, че билъ много добрѣ запознатъ съ тая мѣстность и че тоя пжть водѣлъ за Изворъ, то трѣбваше да вървимъ напрѣдъ. Но колкото вървѣхме напрѣдъ, толкова мѣстностьта ставаше по-прѣсѣчена и непроходима, додѣто най-послѣ нагазихме въ една мѣстность, покрита съ трънье и низка. Тукъ вече нѣмаше никакъвъ пжть, и ний вървѣхме, като опипвахме всѣка крачка. Въ това врѣме главния ни водачъ започна да се отдѣля отъ насъ и да върви напрѣдъ. Азъ му извикахъ да кара коня по-полека, за да не се сгромолясаме въ нѣкой трапъ, каквито ги имаше тукъ много, но той, въсползуванъ отъ тъмнината, удари коня си и се изгуби въ корията, безъ да обръща внимание на моитѣ викове и заплашвания.

Какво е подбудило нашия водачъ да ни води изъ такава неизвѣстна намъ мѣстность, азъ не можахъ положително да узная. Но въ мене се породи съмнѣние, че той направи това умишлено. (Горнето ми съмнѣние, за жалость, излѣзе вѣрно, тъй като отпослѣ ми се прѣдставиха цѣлъ редъ подобни случаи).

Между това, врѣмето вървѣше, и ний се лутахме изъ тъмнината и гжстата вече кория, тогава когато трѣбваше часъ по-скоро да стигнемъ въ Изворъ, а отъ тамъ—въ Колоница. Другитѣ двама водачи не знаяха пжтя нататъкъ, а пъкъ на това мѣсто жива душа се не видѣше нито чуеше. . Слѣдъ минутно размишление, да вървимъ ли напрѣдъ или да се върнемъ, рѣшихме първото.

Най-сетнѣ, слѣдъ повече отъ часъ и половина скитание

изъ гората и трапищата, татъкъ напрѣдъ зачухме кучешки лай, къмъ кѫдѣто се упѫтихме. Стигнахме въ с. Кортенъ. Отъ тукъ до Изворъ имаше приблизително $1^1/_2$ часъ. Ние ударихме конетѣ и ги пуснахме въ тръсъ. Не изминахме и 2 километра, и напрѣдъ по шосето се зачу говоръ отъ много хора, а малко по-послѣ въ тъмнината се видѣха като сѣнки човѣшки фигури. Щомъ ни съгледаха, фигуритѣ се поспрѣха, а пъкъ нѣкои отъ тѣхъ се отбиха на лѣво съ цѣль да се скриятъ въ гората.

Като забѣлѣзахъ това имъ подозрително движение, азъ извикахъ да се спрѫтъ.

Групата хора се оказаха, опълченци отъ изворската опълченска дружина, командувана отъ подпоручика Поповъ, която влизаше въ състава на изворския отрядъ.

На въпроса ми, какво търсятъ тукъ, а не сѫ съ дружината си, нѣкои отъ тѣхъ едноврѣменно почнаха да расправятъ, че два дни наредъ се били съ сърбитѣ и че послѣднитѣ днесъ, като открили пушеченъ и топовенъ огънь по цѣлата наша позиция, избили много свѣтъ — войници и опълченци.

— Зеръ, господине, сърбитѣ иматъ много топове, затрупваха ни съ гранати, расказваше единъ отъ опълченцитѣ, та не ни даваха и главитѣ си да покажемъ.

— Куршумитѣ имъ нищо не можаха да ни направятъ, тѣ само свирѣха надъ главитѣ ни, топоветѣ имъ ни съсипаха, се обади другъ.

— Нашия капитанъ ни казваше, че скоро и на насъ ще пристигнатъ топове, съ горчевина продума единъ опълченецъ, ама не пристигнаха.

Между това отъ къмъ западъ — по шосето на групи отъ по нѣколко души продължаваха да прииждатъ още опълченци.

Мнозина отъ тѣхъ, щомъ ни забѣлѣзваха, се отбиваха бѣгомъ въ лѣса. Нѣкои отъ тия бѣженци азъ успѣвахъ да спрѫ съ заплашване, че ще стрѣлямъ, и ги присъединявахъ къмъ събранитѣ около ми опълченци.

— Слѣдъ пладнѣ, ний видѣхме задъ насъ отъ къмъ с. Шипковци войски, подкачи да расказва единъ отъ опълченцитѣ. Испърво помислихме, че ни иде помощь, та се зарадвахме, но слѣдъ малко тѣ започнаха да стрѣлятъ къмъ насъ. Като се убѣдихме, че тая войска бѣше сръбска, ний поч-

нахме да бѣгаме и едвамъ можахме да се отървемъ. Войницитѣ бѣха останали още на позицията — въ окопитѣ, но и тѣ скоро почнаха да отстѫпватъ. Въ това врѣме сърбитѣ ги бѣха вече заобиколили, и много отъ нашитѣ капитани и войници бѣха избити, а други заробени. Само една малка часть отъ войницитѣ отстѫпиха за с. Тръклено. Отъ всичкитѣ капитани само нашия и още единъ останаха живи, а другитѣ всички сѫ избити и поробени, завърши расказвачътъ.

— Кѫдѣ отивате сега и защо не останахте при вашия командирь? ги запитахъ азъ.

— Зеръ, господине, като избиха нашитѣ капитани и много войници, ний какво можахме да направимъ на проклѣтитѣ сърби? ми отговори твърдѣ свободно единъ опълченецъ.

Нѣмаше врѣме повече да распитвамъ опълченцитѣ. Затуй, като имъ се заповѣда да се построятъ въ двѣ редици, направи имъ се расчетъ и слѣдъ това се поведоха въ Изворъ. При това прѣдупредиха се, че, ако нѣкой отъ тѣхъ посмѣе да се отдѣли отъ строя съ цѣль да бѣга, ще бѫде на мѣстото застрѣлянъ.

— Е е, господине, че защо ще бѣгаме, не ли сме съ пушки? Избѣгахме отъ Колоница, защото, когато ни заобиколиха сърбитѣ, каза ни нашия капитанъ да бѣгаме, се чуха гласове.

Азъ пустнахъ коня си ходимъ и всички опълченци на брой 80 человѣка ме послѣдваха. Изъ пѫтя по-често и по-често започнаха да се срѣщатъ групи отъ по 8—10 человѣка опълченци, между които се оказа и 20—25 войника прѣимущественно отъ 2-а дружина. Послѣднитѣ до нѣгдѣ подтвърждаваха показанията на опълченцитѣ, но не можаха точно да кажатъ, на кѫдѣ е отишла 2-ра дружина. Като извикахъ 5—6 души измежду войницитѣ, назначихъ едного отъ тѣхъ за старши да води опълченцитѣ за Изворъ, а азъ наедно съ подпоручикъ Бошнякова и двамата водачи пустнахме конетѣ въ тръсъ по доброто шоссе и слѣдъ малко врѣме стигнахме въ Изворъ. Не далеко отъ града срѣщнахме 8 души кавалеристи отъ ескадрона на подпоручика П. Тѣ отиваха да търсятъ ескадрона си, който билъ заминалъ неизвѣстно за кѫдѣ. Азъ заповѣдахъ на тия кавалеристи да вървятъ подирѣ ми и за напрѣдъ да се намиратъ при мене.

Въ Изворъ пристигнахме въ 9 часа вечерьта. Въ градътъ царуваше мъртва тишина: жива душа се не видѣше нито чуеше. Изъ улицитѣ абсолютна мрачина. Само като приближихме до околийското управление, на площадьта видѣхме, че се тълпѣше, при една извънредна тишина, транспорта съ продуктитѣ и патронитѣ — 150 сѫндѫка, които бѣха испратени отъ Кюстендилъ за изворския отрядъ. Конвоиритѣ не знаеха, какво да правятъ и на кѫдѣ да вървятъ. Въ това врѣме коняритѣ, въсползувани отъ тъмнината, мълчешката растоварваха конетѣ си съ цѣль да избѣгатъ, нѣщо което мнозина отъ тѣхъ бѣха вече направили. Тутакси заповѣдахъ на подпоручикъ Бошнякова незабавно да се распореди, за да се натоварятъ всичкитѣ патрони и продукти на конетѣ и се испратятъ въ с. Тръклено. Тукъ сварихъ много войници отъ 2-а дружина, които бѣха изостанали отъ ротитѣ си поради форсирования маршъ.

„Испратѣте дружнната бѣгомъ“, се казваше въ телеграммата на началникъ щаба на западния отрядъ. Споредъ думитѣ на войницитѣ отъ тая дружина, тя, дѣйствително, почти бѣгомъ пристигнала въ Изворъ.

— Испърво и ний вървѣхме съ дружината си, господинъ капитанъ, казваха войнпцитѣ. Но отпослѣ до толкова се изморихме, щото не мо́жахме и крачка да направимъ. Краката ни се израниха отъ ботушитѣ и ний бѣхме принудени да останемъ назадъ отъ ротитѣ си, като съжеляваме, че не ще можемъ заедно съ дружината да подадемъ помощь на другаритѣ си на Колоница.

Поискахъ да науча нѣщо по-положително за изворския отрядъ отъ административната и полицейска власть, която имаше конно съобщение съ Колоница. Но излѣзе, че тя избѣгала въ Коюстендилъ. Казаха ми, че началникътъ на телеграфо-пощенската станция още не билъ напустналъ поста си, но че и той се готвѣлъ да го напустне. Затуй азъ побързахъ за телеграфната станция, гдѣто, дѣйствително, сварихъ началника ѝ, който набързо сбираше дѣлата на управлението си и се готвѣше да тръгне за Кюстендилъ.

При влизанието ми въ управлението на станцията, което едвамъ се освѣтляваше съ една лояна свѣщь, началникътъ ѝ — Иосифовъ ми подаде оригинала отъ телеграммата на подпоручикъ Топузовъ, командиря на 3-я рота отъ Струмския

полкъ. Тая телеграмма той билъ испратилъ до началникъ щаба на западния отрядъ съ прѣписъ за мене.

Ето съдържанието ѝ:

— Изворския отрядъ разбитъ, прѣди да пристигне подкрѣпление, което вчера било въ Изворъ. Утрѣ до пладнѣ ако не пристигнатъ сили въ Тръклено, ще бѫдемъ принудени да отстѫпимъ и отъ тръкленската позиция. По казването на нѣкои солдати, капитанъ Филиповъ билъ убитъ, сѫщо и подпоручикъ Цанковъ, а за поручикъ Нишковъ неизвѣстно. Поручикъ Райчевъ, казватъ, съ една полурота отстѫпилъ за Трънъ.

Не ще съмнѣние, че това извѣстие като гръмъ ме порази. Наистина, опълченцитѣ ми говориха за сѫщото, но азъ съвсѣмъ не се довѣрявахъ на тѣхното казвание. Отъ горнята телеграмма, обаче, се виждаше печалната истина.

Слѣдъ прочитанието телеграммата, на минутата рапортирахъ най подробно на капитанъ Паприкова за положението на изворския отрядъ.

Въ сѫщото това врѣме началникътъ на станцията ми подаде двѣ телеграмми отъ капитанъ Паприкова. Въ едната отъ тѣхъ ми се заповѣдваше слѣдующето:

— Съберѣте каквото можете, и още нощесъ вървѣте въ Радомиръ, а утрѣ — въ София. Бързайте, колкото можете. Гдѣ е дружината на Фудулаки?

Съ втората телеграма се заповѣдваше на капитанъ Филипова:

— Оставѣте Изворъ немедлено и нощесъ тръгвайте за Радомиръ, а отъ тамъ — за София. Вървѣте безостановочно.

Когато тръгнахъ да излизамъ отъ телеграфната станция, получихъ още една телеграмма отъ сѫщия. Въ нея ми се прѣдписваше да отстѫпвамъ съ форсированъ маршъ, като се старая да крия движението си отъ противника.

Отъ телеграфната станция отидохъ при околийското управление, гдѣто транспорта съ патронитѣ и продуктитѣ бѣше вече готовъ за пѫть. Като събрахъ всичкитѣ опълченци отъ изворската чета, върнати отъ пѫтя за домоветѣ си и ония сварени въ Изворъ, на брой около 140 души, а тъй сѫщо останалитѣ и отстѫпили войници отъ 2-а дружина, около 80 души, испратихъ транспорта подъ тѣхната охрана за с. Тръклено, като имъ заповѣдахъ да вървятъ бърже и щомъ пристигнатъ въ селото, да ми се явятъ.

Щомъ излѣзохме отъ Изворъ и се въскачихме на една плоска възвишенность, зачуха се пушечни гърмежи — ту отдѣлни, ту залпове. Тия гърмежи откъмъ сѣверо-западъ, едвамъ се чуваха, — обстоятелство, което свидѣтелствуваше, че мѣстото на прѣстрѣлката не бѣше съвсѣмъ близко. Не можеше да има съмнѣние, че тая прѣстрѣлка се водѣше между наши и сръбски войски; но азъ никакъ не можахъ да си обясня, като коя отъ нашитѣ войскови части би се намирала сега тамъ, защото споредъ свѣдѣнията ми 1-ва дружина бѣ отстѫпила за Тръклено, а 2-а — заминала за Брѣзникъ. По послѣ се узна, че изостаналитѣ по пѫтя войници отъ 2-а дружина, надвечерь, като се били събрали и бързали да стигнатъ частьта си, неочаквано били срѣщнати отъ сърбитѣ съ пушеченъ огънь. Нашитѣ войници, като видѣли, че сѫ се натъкнали на неприятелскитѣ войски и като не знаели, на кѫдѣ е отишла дружината, върнали се и отстѫпили за Кюстендилъ, а отъ тамъ — за Дубница, кѫдѣто по-рано билъ отстѫпилъ 3-я ескадронъ.

Бѣхме изминали около 2 $^1/_2$ километра отъ Изворъ, когато на билото на една височина, отъ лѣвата страна на пѫтя, съгледахме въ тъмнината хора, распръснати въ верига. Послѣднята се видѣше много ясно, тъй като ний бѣхме при политѣ на височината, а веригата — на самата височина. Задъ веригата сновѣха трима конника. Ний по никакъвъ начинъ не можахме да допуснемъ, че това сѫ сърби; както не можахме и да си обяснимъ, като коя часть отъ нашитѣ войски е тя. Обаче, когато се приближихме до веригата, единъ отъ конницитѣ ни извика заплашително: „Стой! Кой иде?“ Този конникъ бѣ попъ Георгиевъ, а распръснатитѣ въ веригата хора — храбрата му чета.

Тя била пристигнала въ Изворъ едвамъ днесъ въ 7 часа вечерьта, и, слѣдъ една малка почивка, потеглила за Тръклено. Като стигнала този връхъ, на който се намираше сега, четата чула пушечнитѣ гърмежи, за които се спомена понапрѣдъ, и отъ извънредна прѣдпазливость попъ Гергиевъ я распръсналъ въ верига.

Да, четата на попъ Георгиева вмѣсто да бѫдѣше на 3 Ноемврий на колонишката позиция, тя се намираше на 2 $^1/_2$ километра отъ Изворъ. А между това, каква голѣма нужда имаше изворския отрядъ отъ нейната помощь!

Тутакси се даде заповѣдь на попъ Георгиева да събере четата си и я води за с. Тръклено.

VIII.

Нека видимъ сега, какво е ставало на позицията. „Цвѣтковъ-гробъ“.

Сутриньта на 3 Ноемврий единъ конни жандармъ отъ ескадрона на подпоручика П, въ кариеръ пристигналъ на позицията и съобщилъ на капитанъ Филипова, че сърбитѣ били настѫпвали срѣщу нашето лѣво крило на позицията „Цвѣтковъ-гробъ“. Капитанъ Филиповъ испърво се усъмнилъ въ истинностьта на това извѣстие, толкова повече, че въ с. Деянова-махала имало една опълченска рота и три взвода отъ ескадрона на подпоручика П., които, въ случай че противникътъ настѫпѣше, трѣбваше да го срѣщнатъ съ пушеченъ огънь. Между това, по цѣлата позиция владѣяла пълна тишина. Но скоро се подтвърдила истинностьта на горнето съобщение. Оказало се, че, дѣйствително, сърбитѣ настѫпвали къмъ нашето лѣво крило, а опълченската рота и коннитѣ жандарми, вмѣсто да срѣщнатъ противника съ пушеченъ огънь, търтили да бѣгатъ, и, както се каза по горѣ опълченцитѣ се разотишли по домоветѣ си, а ескадронътъ на подпоручикъ П. отстѫпилъ за Дубница.

Капитанъ Филиповъ, щомъ се убѣдилъ въ факта, че сърбитѣ минали нашата граница и настѫпватъ къмъ лѣвото крило на позицията, ето какво распореждание направилъ по отряда: 4-а рота, подъ командата на фелдфебела Георги Димитровъ, която била дежурна и заемала стражевата верига, заела прѣднитѣ окопи въ центра; 2-а полурота отъ 1-а рота, подъ командата на подпоручикъ Цанкова, заела окопитѣ на лѣво — „Цвѣтковъ гробъ“; 3-я рота, подъ командата на подпоручикъ Топузовъ — окопитѣ на лѣво отъ 2-а полурота на 1-а рота; 1-а полурота отъ 1 рота — въ резервъ задъ 3-я рота и най-послѣ 2 а рота, подъ командата на поручикъ Райчевъ, била расположена така: 1/2 рота въ резервъ задъ 4-а рота, и 1/2 рота въ централния люнетъ.

Относително ескадрона на подпоручика П. и опълчен-

ската дружина распорежданието отъ 31 Октомврий си оставало въ сила.

Въ това врѣме сърбитѣ били расположени така: 1) единъ баталйонъ въ редута срѣщу нашето дѣсно крило — задъ сръбската митница; 2) единъ баталйонъ въ окопитѣ срѣщу фронта на позицията; 3) единъ баталйонъ въ окопитѣ на Букова-глава; 4) три роти по пѫтя за с. Божица и най-послѣ 5) 4 орѫдия на позицията Букова-глава.

Когато тритѣ неприятелски роти настѫпвали къмъ с. Божица, връхлѣтѣли на подпоручика П. Послѣдния вмѣсто да се съобрази съ диспозицията отъ 31 Октомврий, т. е. да отстѫпи къмъ позицията „Цвѣтковъ-гробъ", слѣдъ нѣколко отдѣлни вистрѣла, въ кариеръ отстѫпилъ съ нѣколко конни жандарми отъ ескадрона си и се намѣрилъ, както се каза по-горѣ, въ Изворъ, а отъ тамъ въ Кюстендилъ и най-послѣ въ Дубница. Това отстѫпление на подпоручикъ П. турило началника на изворския отрядъ въ съвършенна неизвѣстность относително настѫплението на противника къмъ нашето лѣво крило. Освѣнъ това, то имало и друго лошо послѣдствие: 1) защото цѣлия му ескадронъ се билъ распрьсналъ, както ще видимъ по-долу, и 2) защото отъ гдѣто П. минавалъ — прѣзъ села и градища — страхъ и ужасъ сѣялъ по между населението, като расказвалъ, че той отстѫпилъ, защото изворския отрядъ билъ разбитъ и распрьснатъ.

Въ $6^1/_2$ часа сутриньта неприятелския баталйонъ отъ Букова-глава миналъ границата и започналъ да обхваща лѣвото ни крило. Това очаквано, наистина, обхващание се видѣло на началника на изворския отрядъ много опасно. Затуй той рѣшилъ да испрати портупей-юнкера Русковъ, който испълнявалъ длъжностьта на дружинния адютантъ, да прѣсрѣщне 2-а дружина и доброволческата чета и помоли капитана Фудулаки отъ страна на началника на отряда да побърза съ пристиганието си на позицията, за да удари въ тила на противника, който сѐ повече и повече се стремѣлъ да обхване лѣвото крило на нашата позиция.

Безстрашния портупей юнкеръ Русковъ, като стрѣла полѣтѣлъ къмъ с. Божица, гдѣто пристигналъ въ $8^1/_2$ часа сутриньта и безъ да подозира, че въ онова врѣме тамъ вече се намирали три неприятелски роти пѣхота, продължилъ да върви напрѣдъ, но ненадѣйно се натъкналъ на неприятелския

патрулъ. Старшия на патрула извикалъ на Рускова да се спре, но послѣдния, безъ да гледа, че на нѣколко крачки отъ него блѣстѣли ножоветѣ, надѣнати на сръбскитѣ пушки, които въ случай на нужда щѣха да изригнатъ градъ отъ куршуми, ударилъ коня си, пустналъ го въ кариеръ и като стрѣла прѣминалъ покрай патрула. Току що сполучилъ да избѣга отъ една опасность, Русковъ се натъкналъ на друга. На края на селото той връхлѣтѣлъ на една цѣла неприятелска рота. Щомъ съгледалъ противника, той възвилъ коня си и го пусналъ въ кариеръ, като не обръщалъ внимание на сръбския офицеръ, който му извикалъ да се спре.

Послѣдния, като видѣлъ, че жертвата се исплъзва изъ ржцѣтѣ му, скомандувалъ на войницитѣ „палба“ съ залпове. Слѣдъ втория залпъ билъ раненъ коня подъ Рускова. Бѣдното животно, макаръ и ранено, продължавало да носи неустрашимия си ѣздачъ, но скоро то започнало да залита и се прѣпжва, догдѣто най-послѣ паднало. А Русковъ, съпровожданъ отъ неприятелскитѣ куршуми, които зловѣщо свирѣли надъ главата му и падали около него, успѣлъ да се скрие отъ погледитѣ и куршумитѣ на неприятеля. Но не успѣлъ Русковъ да измине и единъ километръ, като съгледалъ отпрѣдѣ си, че друга войскова часть, се приближавала къмъ него.

Каква била радостьта му, когато позналъ въ тая часть дружината на капитанъ Фудулаки!

Съ нѣколко думи той расказалъ на капитанъ Фудулаки за приключенията си въ с. Божица, а слѣдъ това му прѣдалъ молбата на капитанъ Филипова, колкото е възможно по-скоро да пристигне съ дружината си на колонишката позиция, за да удари въ тила на неприятелскитѣ роти.

Слѣдователно, отъ горѣизложеното се вижда, какво моето прѣдположение, че изворския околийски началникъ умишлено не билъ прѣдалъ на капитанъ Фудулаки телеграммата, съ която му се заповѣдваше да се отправи съ дружината си за Брѣзникъ по най-краткия пжть, се орпавдава. Другояче, 2-а дружина трѣбваше да бжде на пжть за Брѣзникъ, а не за Божица. Когато по-послѣ бѣ зададенъ въпросъ на капитанъ Фудулаки, получилъ ли е телеграмма отъ началникъ щаба на западния отрядъ, съ която му се прѣдписваше да върви за Брѣзникъ, той въ недоумѣние ме изгледа и отговори:

— Подобна телеграмма отъ никого не съмъ получавалъ и сега пръвъ пжть чувамъ, че имало распореждание дружината да върви за Брѣзникъ.

Съгласно дадената му заповѣдь да бърза за позицията „Цвѣтковъ-гробъ“, слѣдъ една почивка отъ около 4 часа, капитанъ Фудулаки, на 3 Ноемврий въ 6 часа тръгналъ за Колоница прѣзъ с. Божица.

Капитанъ Филиповъ не знаялъ въ това врѣме, че въ с. Божица се намирали три неприятелски роти, тъй като, както се каза по-горѣ, подпоручикъ П. бѣ отстжпилъ, безъ да съобщи на началника на изворския отрядъ за движението на противника въ тая посока. Сжщо не е знаялъ, дали портупей юнкерътъ Русковъ е успѣлъ да испълни заповѣдьта му. Въ всѣки случай, той съ голѣмо нетърпѣние очаквалъ пристиганието на 2-а дружина и доброволческата чета, за които му бѣ телеграфирано.

И тъй на разсъмвание на 3 Ноемврий сърбитѣ открили по нашитѣ окопи артилерийски и пушеченъ огънь, а към 8 часа сутриньта както се каза по-горѣ започнали да обхващатъ нашето лѣво крило, като постепенно свивали обхващающия кржгъ. Съ приближаванието на противника, се е усилълъ огъня и отъ двѣтѣ воюющи страни. Скоро на позицията се зачули охкания и гласове: убиха го, раненъ, умрѣ .... Санитаритѣ заработили, зашетали по позицията да пренасятъ раненитѣ си другари, а докторъ Садовски, съ запретнати ржкави, въ сферата на неприятелскитѣ вистрѣли неуморно подавалъ помощь на раненитѣ войници, каквито въ кжсо врѣме били събрани доста много на прѣвързочния пунктъ. По едно врѣме единъ неприятелски баталйонъ се спусналъ отъ къмъ Букова-глава и прѣминалъ границата, като се направлявалъ кждѣ нашето лѣво крило.

Подпоручикъ Цанковъ, като посочилъ на войницитѣ неприятелската колона, скомандувалъ огънь, но горкия, не успѣлъ да изрѣче послѣдната дума отъ командата, когато единъ неприятелски куршумъ го поразява право въ челото, и го сваля мъртъвъ въ окопа.

Така е билъ убитъ подпоручикъ Цанковъ.

Въ сръбско-българската война той пръвъ отъ офицеритѣ пролѣ кръвьта си за свободата на отечеството си.

Третя рота срѣщнала колоната на противника съ дру-

женъ и вѣренъ огънь, накарала я да се спре и залѣгне, гдѣто е прѣстояла 4 часа, Причината, за гдѣто се е поспрѣло настѫпването, е била може би и тая, че се чакало, догдѣ пристигне обходната колона — тритѣ роти, които се били отправили за с. Божица.

Едноврѣменно съ настѫпването на противника срѣщо нашето лѣво крило, други 4 роти повели атака противъ нашия фронтъ — окопитѣ на 4-а рота. Тая рота него день се командувала отъ фелдфебела Георги Димитровъ, тъй като титулярния ѝ ротенъ командиръ, поручикъ Нишковъ, командувалъ дружината на мѣсто капитанъ Филипова. Отсѫтствието на офицеръ въ тая рота се почувствувало още въ самото начало на боя: нѣкои отъ войницитѣ почнали да отстѫпватъ. Поручикъ Нишковъ, щомъ забѣлѣзалъ това, отишелъ при ротата и възстановилъ въ нея реда. При спущането на сърбитѣ въ атака, скомандованата отъ фелдфебелътъ Георги Димитровъ залпова стрѣлба твърдѣ малка врѣда е причинила на неприятеля, тъй като войницитѣ не се прицѣлвали. По тоя начинъ сърбитѣ продължавали да настѫпватъ, по нѣгдѣ бѣгомъ, безъ да прѣтърпятъ значителни загуби. Тѣ се били вече приближили до нашитѣ окопи на 150—200 крачки, гдѣто залѣгнали и открили честа, но безпорядъчна стрѣлба. Тая неприятелска безпорядъчна стрѣлба насърдчила нашитѣ войници, и тѣ почнали да испращатъ енергично своитѣ вѣрни вистрѣли по неприятеля, който се не мърдалъ отъ мѣстото си. Въ сѫщото това врѣме къмъ нашето дѣсно крило започналъ да настѫпва единъ неприятелски баталйонъ, който до него врѣме се намиралъ задъ сръбската митница. По такъвъ начинъ нашата 1-а дружина, макаръ и да била обхваната и отъ двата фланга и почти заобиколена, тя продължавала да брани своята позиция.

Въ горнето положение 1 а дружина отъ 2-й пѣши Струмски полкъ водѣла битка съ противникъ, нѣколко пѫти помногочисленъ. Но най-послѣ, упорството на нѣкои наши части започнало да отслабва. Най-напрѣдъ отстѫпилъ единъ взводъ отъ 3-я рота, който увлѣкълъ подирѣ си и другитѣ три взвода.

Но, за щастие, другитѣ роти продължавали енергично да се държатъ въ окопитѣ, като поражавали съ малъкъ огънь противника, който нѣколко пѫти се спущалъ напрѣдъ съ цѣль да ги отблъсне отъ нашата позиция.

По едно врѣме началника на изворския отрядъ забѣлѣзалъ, че една пѣхотна колона идѣла отъ къмъ с. Божица, въскачвала се по възвишенностьта и се упжтвала къмъ с. Шипковица, прѣзъ което минава пжтьтъ за Тръклено. Този билъ единстенния свободенъ пжть за отстжплението на отряда. Появяванието на тая войскова часть се посрѣщнало съ радость отъ защитницитѣ на колонишката позиция. Въ тая часть тѣ искали да видятъ 2-а дружина, която имъ идѣла на помощь. Но какво било разочарованието и отчаянието на войницитѣ и офицеритѣ отъ 1 дружина, когато се убѣдили, че тая часть била неприятелска, и че тя се стремяла да заеме единствения свободенъ за отстжпление пжть — Шипковица—Тръклепо! Но около 12 часа прѣзъ деня била се показала друга часть, която била построена въ боенъ редъ. Тая часть била нашата 2-а дружина.

— Помощь иде, тя е близу, момчета! извикалъ капитанъ Филиповъ на войницитѣ.

— Куражъ, момчета! прозвучалъ гласътъ на поручикъ Нишкова.

Съ каква радость и въодушевление посрѣщнали войницитѣ и офицеритѣ това извѣстие! Съ каква пълна вѣра въ успѣшния исходъ на днешния бой били обхванати тѣ! Сега всички били готови по дадения знакъ да се хвърлятъ върху противника на щикъ. Мнозина отъ войницитѣ започнали да искачатъ изъ окопитѣ, сѣдали на самия брустверъ спокойно се прицѣлвали и испращали вѣрнитѣ си вистрѣли на неприятеля. И залповетѣ били по-дружни и по-сдържани.

Прѣдъ видъ на обстоятелството, че числото на войницитѣ отъ 2-а дружина значително се било намалило отъ усиления походъ, отъ друга страна пъкъ, че войницитѣ били отпаднали физически и, най-послѣ, че доброволческата чета на попъ Георгиевъ не се чула нито видѣла, капитанъ Фудулаки не се рѣшавалъ да се срази съ противника и още повече, че той ималъ изрична заповѣдь да бърза за позицията „Цвѣтковъ гробъ“. Затуй той се отклонилъ съ дружината си въ дѣсно — по посока къмъ с. Шипковица, като мислѣлъ, че ще може да пристигне на колонишката позиция. Обаче, въ сжщото това врѣме на лѣво отъ 2 а дружина — по гребена на възвишенностьта — се движѣли двѣ неприятелски роти. Капитанъ Фудулаки, щомъ забѣлѣзалъ това неприя-

телско движение, построилъ дружината въ боенъ порядъкъ и въ такъвъ извършилъ форсировано флангово движение, като искалъ да испрѣвари противника и се въскачи на възвишенностьта.

Когато 2-а дружина се въскачила на възвишенностьта, успоредна съ оная на която се движали сърбитѣ, послѣднитѣ открили по нея огънь.

Отъ усиленото движение и особенно въ боенъ порядъкъ, редоветѣ на 2-а дружина до толкова се били разбъркали, щото веригата и резервата й се смѣсили на едно. Когато противникътъ открилъ по нея огънь, и нашата верига почнала да стрѣля, по стрѣляла, безъ да се цѣли — вървешката.

Между това безпорядъкътъ въ строя на дружината се е увеличвалъ, до като най-послѣ тя се обърнала въ една сплошна масса, която, почти прѣдъ очитѣ на колонишкитѣ защитници, потеглила за с. Тръклено.

Въ това сбивание на 2-а дружина съ сърбитѣ падналъ единъ войникъ убитъ и трима ранени. Малко били падналитѣ, но много отстаналитѣ по пѫтя. Въ Тръклено пристигнали около 350 души.

Нашитѣ колонишки защитници съ голѣмо нетърпѣние очаквали пристиганието на 2-а дружина, за да се хвърлятъ въ контръ—атака на страшливитѣ сърби. Какво е било тѣхното отчаяние, обаче, когато видѣли, че 2-а дружина, слѣдъ една малка прѣстрѣлка, започнала да отстѫпва и скоро се скрила отъ погледитѣ имъ!

Положението на изворския отрядъ въ това врѣме станало критическо. Ако да не е била надеждата за скорото пристигване на 2-а дружина и доброволческата чета, началника на отряда на врѣме е щѣлъ да се распореди за отстѫпване, тъй като било безцѣлно една дружина да води борба съ 6 баталиона пѣхота и 4 орѫдия, още повече, когато противника почти билъ заобиколилъ защитницитѣ на колонишката позиция.

Щомъ 2-а дружина отстѫпила за с. Тръклено, началникътъ на неприятелската обходна колона завзелъ височината на западъ отъ с. Шипковица, и оттамъ започналъ да настѫпва по пѫтя за Колоница. Едноврѣменно съ това и останалитѣ части отъ неприятелския отрядъ започнали по-енергично да дѣйствуватъ противъ значително намаленитѣ редове

на 1-а дружина. Неприятелския баталйонъ, расположенъ срѣщу нашето дѣсно крило, започналъ да обхваща послѣднето. 3-тѣ роти отъ опълченската дружина, щомъ съглеждатъ приближаванието на противника, напущатъ позициитѣ си, нѣкои отъ тѣхъ хвърлятъ пушкитѣ си и се упжтватъ за домоветѣ си, а ония, които не си били хвърлили пушкитѣ, вървешката стрѣляли, безъ да се цѣлятъ, и куршумитѣ имъ падали въ нашитѣ ложементи.

Както се вижда отъ горѣизложеното, колонишкия отрядъ билъ почти заобиколенъ, при всичко това той продължавалъ още да упорствува, като енергично отблъсквалъ неприятеля и го не допущалъ до окопитѣ си.

Капитанъ Филиповъ виждалъ това и твърдѣ добрѣ оцѣнявалъ положението на отряда. Той смѣталъ, че ако почне да отстъпва, противникътъ по петитѣ ще го прѣслѣдва и за туй рѣшилъ по-напрѣдъ да атакува и отблъсне противника, и тогава да почне отстжплението.

— Момчета, се обърналъ капитанъ Филиповъ къмъ войницитѣ, почти отъ всѣкадѣ сме заобиколени. Спасение за насъ нѣма! Трѣбва да изберемъ едно отъ двѣтѣ: или да испаднемъ плѣнени въ ржцѣтѣ на неприятеля, съ което ще опозоримъ славното име на българския войникъ, или пъкъ да умремъ съ честь, съ пушка въ ржка. Неприятельтъ е прѣдъ насъ, само съ щикъ на „ура“ ще го отблъснемъ отъ нашитѣ окопи!

Слѣдъ тия нѣколко ободрителни думи кипитанъ Филиповъ испратилъ поручикъ Нишкова да ржководи 4-а рота и далъ заповѣдъ да се почне по-честа стрѣлба.

— Юнаци, не пущайте куршумитѣ на вѣтъра; казвалъ Филиповъ на войницитѣ, когато обикалялъ окопитѣ. Недѣйте подражава на сърбитѣ. Стрѣляйте рѣдко, но вѣрно.

— Ха тъй, Георгиевъ! — Видѣхте ли, какъ се катурна сръбския войникъ, който се бѣше исправилъ?!

Барабанщицитѣ и гарниститѣ сж били вече при капитанъ Филипова, когато той съгледалъ, че поручикъ Нишковъ съ бързи крачки се доближава до окопитѣ. Филиповъ съ нетърпѣние очаквалъ Нишкова.

— Господинъ капитанъ, се обърналъ въ това врѣме единъ войникъ къмъ Филипова, водѣте ни въ огънь и вода —

ний ще ви послѣдваме, ще умрѣмъ за България. Но файда нѣма сега да се хвърляме въ атака. Нафиле само кръвъ ще се пролива. Ето, неприятельтъ е вече въ тила ни. По-добрѣ да се хвърлимъ въ атака противъ него, а послѣ . . . .

Но капитанъ Филиповъ прѣкѫсналъ войника. Исказанитѣ отъ простия войникъ думи, обаче, силно подѣйствували на него. Филиповъ не е можалъ да не съзнава, че хвърлянието въ атака съ шепа хора, и то нравственното състояние на които било твърдѣ неутѣшително при обстановката, всрѣдъ която се намирали жалкитѣ остатъци на отряда, било нѣщо неразумно. Самата атака е била рискована и при това безъ всѣкакъвъ практически резултатъ. Въ това врѣме се приближилъ до него поручикъ Нишковъ.

— Стоене, знаешъ ли, че азъ намѣрихъ окопитѣ на 4-та рота праздни? казалъ му Нишковъ полегичка, за да го не чуятъ войницитѣ.

Ротата била отстѫпила.

Разбира се, това извѣстие направило силно впечатление на капитанъ Филипова. Сега вече било очевидно, че да се държатъ повече на позицията остатъцитѣ отъ дружината нѣмало смисълъ, толкова повече, че прѣди да дойде поручикъ Нишковъ при капитанъ Филипова, се зачули откъмъ тила пушечни гърмежи, куршумитѣ отъ които падали въ ложементитѣ. Тия куршуми били отъ кринковски пушки.

Началникътъ на отряда не е очаквалъ нищо отъ опълченската дружина. Напртивъ, той билъ увѣренъ, че, щомъ се започне битката, опълченцитѣ ще се разбѣгатъ. Тази си увѣренность той основалъ на обстоятелството, че казаната дружина, освѣнъ гдѣто имала всичкитѣ лоши качества на импровизирана войскова часть, но въ нейната срѣда имало и много сърбофили, затуй началника на отряда, както се каза и по-горѣ, не се рѣшилъ да тури опълченцитѣ на позицията близо до 1-а дружина.

Послѣ първитѣ още неприятелски вистрѣли опълченцитѣ започнали да бѣгатъ. Подпоручикъ Поповъ е могълъ да ги държи до като неприятельтъ още се не виждалъ, но не и послѣ. При отстѫпванието си, опълченцитѣ открили безпорядъченъ огънь, куршумитѣ отъ който, за голѣмо нещастие падали въ нашитѣ ложементи. Всичкото старание на неустрашимия подпопучикъ Поповъ да спре опълченцитѣ останало

напраздно. Дружинния командирь останалъ само съ нѣколко души кадрови войници, безъ ни единъ опълченецъ.

Сърбитѣ не забѣлѣзали, че 4-а рота отстжпила, понеже продължавали лѣжишката да стрѣлятъ, обикновенно безъ да се цѣлятъ. Слѣдъ идванието обаче на поручикъ Нишкова, тѣ забѣлѣзали, че ложементитѣ прѣдъ тѣхъ били напуснати и чакъ тогава съ голѣма прѣдпазливость ги заели. Слѣдъ отстжплението на 4-а рота, въ 1-а линия останала 2-а рота, която енергично отбивала сръбскитѣ атаки.

Но ето настанала критическата минута за останкитѣ на войницитѣ отъ 1-а дружина: сръбската обходна отъ къмъ с. Шипковица колона се приближила до окопитѣ на 1-а дружина. Въ това врѣме се раздалъ общия неприятелски сигналъ за атака.

— Нищо друго не ни остава вече, казалъ Филиповъ на Нишкова, освѣнъ съ шепата войници, които останаха, да се хвърлимъ „въ щики“ върху противника, който ни прѣгражда пжтя за отстжпление къмъ Шипковица—Тръклено, а тамъ — каквото Богъ даде.

— И азъ съмъ на сжщото мнѣние, за което и дойдохъ да ви кажа, отговорилъ Нишковъ.

Слѣдъ това, капитанъ Филиповъ пратилъ заповѣдь на поручикъ Райчева, командирьтъ на 2-а рота, да почне отстжплението, като въ движението се съобразява съ останкитѣ отъ 1-а рота, при която въ това врѣме се намиралъ капитанъ Филиповъ.

Когато поручикъ Нишковъ излѣзълъ отъ окопа и искомандувалъ на войницитѣ да отстжпватъ, въ сжщото врѣме отъ къмъ тила се раздалъ залпъ, куршумитѣ отъ който засвирили и западали около и надъ главитѣ на Филипова и Нишкова. Слѣдъ първия залпъ се раздалъ втори, трети и т. н. — Излѣзло, че противника, който настжпвалъ отъ къмъ с. Шипковица, се приближилъ на около 20 крачки въ тила на останкитѣ отъ Струмцитѣ и че открилъ по тѣхъ залпове. Но тия останки, начело се двамата офицери, безъ да му гледатъ, че броя на противника е по-голѣмъ отъ тѣхния, хвърлятъ се върху него на ура съ щикъ и си пробиватъ пжть за отстжпление.

И тъй 1-а дружина отстжпила; но тя отстжпила слѣдъ единъ ожесточенъ бой, който се продължавалъ близу 8 часа,

и то съ противникъ 6-7 пѫти по-многочисленъ. Тя отстѫпила, като оставила на бойното поле 1 офицеръ и около 20 войници убити, 130 ранени, 50 плѣнени и около 70 исчезнали. Тя отстѫпила, като задържала два цѣли полка пѣхота и 4 горски оръдия на 2-й и 3-й Ноемврий, а послѣ отстѫплението закова този значителенъ отрядъ при колонишката позиция и цѣлия день — 4-й Ноемврий.

IX.

Сега нека се повърнемъ на прѣдмета. Вървимъ за с. Тъклено. За да съкратимъ пѫтя, рѣшихме да минемъ прѣзъ горската пѫтека, която минава покрай с. Уши. По сѫщата трѣбваше да мине и транспорта съ патронитѣ и продуктитѣ. Тая горска пѫтека понѣгдѣ се прѣсичаше съ долища, понѣгдѣ вървѣше прѣзъ изсѣчена гора, о пъноветѣ на която сѐ прѣпъвахме и падахме, а по нѣкѫдѣ пъкъ съвсѣмъ се изгубваше, и ний въ такъвъ случай бѣхме принудени да вървимъ право прѣзъ храсталака и гората. Най-послѣ, кѫдѣ 12 часа прѣзъ нощьта, пристигнахме въ Тъклено.

Въ Тъклено владѣеше мъртва тишина, изрѣдко нарушавана отъ кучешки лай и пѣението на пѣтлитѣ. Спрѣхме се при първата по пѫтя ни кѫща. Извикахъ домакина, но никой се не обади. Между това въ избата се виждаше прѣзъ едно малко прозорче свѣтлина и се чуваше говоръ. Поуслушахъ се . . . чуваха се охкания. . . . Не оставаше съмнѣние, че въ кѫщата имаше ранени. Азъ побързахъ да слѣза отъ коня и влѣзохъ въ кѫщата. Съ отварянието вратата, прѣдъ очитѣ ми се прѣдстави слѣдующата картина: посрѣдъ стаята горѣше огънь. Около огъня налѣгали и насѣдали, почти единъ до другъ, войници. Току до огъня сѣдѣха наведени, съ клюмнали глави двама войника. Трети — лѣжеше. Този послѣдния, съ глухъ, затаенъ гласъ пъшкаше и се гърчеше отъ испитванитѣ страшни болки. Тѣзи трима войника бѣха ранени. Единътъ отъ тѣхъ бѣше раненъ въ кракътъ надъ колѣното. Познаваше се по жълтото му като сминъ лице, че той бѣ изгубилъ много кръвь. Освенъ това панталонитѣ му отъ пропитаната въ тѣхъ кръвь, приличаха на мушама. Вторня бѣше

раненъ въ гърдитѣ, видеше се, не опасно. Той билъ прѣвързанъ при с. Шипковица, отгдѣто пристигналъ въ Тъклено пѣши. Най тежко бѣше раненъ третия, ржката на когото бѣше прѣчупена надъ лакътя. Всичкитѣ други войници спѣха.

На въпроса ми, не знаятъ ли кждѣ сж офицеритѣ, единътъ отъ тримата отговори:

-- Дружинния командирь падна убитъ отъ една граната, а пъкъ другитѣ не знаемъ, кждѣ се намиратъ.

Въ това врѣме единъ отъ спавшитѣ завика:

— Удряйте, момчета, ето ги . . . идатъ . . . взводъ. . . .

Тоя войникъ билъ взводенъ командирь отъ ротата на убития подпоручикъ Цанковъ.

Въ втората кжща сварихъ 8 ранени войника, отъ които тримата — тежко. Тѣ всички бѣха будни. Безъ да распитвамъ за битката, исказахъ нѣколко утѣшителни думи на раненитѣ и си излѣзохъ.

Прѣди да стигна въ центра на селото — въ хана — азъ се отбивахъ по пжтя още въ нѣколко кжщя, и въ всичкитѣ намирахъ по нѣколко ранени войници. Чудно ми се показа, обаче, обстоятелството, че въ тия кжщи се не виждаха стопанитѣ. Само въ послѣдната намѣрихъ единъ селенинъ, комуто и казахъ да ме заведе при кмета.

— Е, те кмето сѣди далеко, господине! възрази селянинътъ.

— Кждѣто и да стои, върви да ме заведешъ, му заповѣдахъ азъ.

При всичко това селянинътъ отъ мѣстото си се не мърдаше. Той току се позачесваше ту по главата, ту по шията, като че искаше да протестира противъ заповѣдьта ми. Най послѣ той тръгна. Кмета, обаче, азъ не намѣрихъ у дома му.

— Кмето ей сега замина на долу съ единъ капитанинъ, каза ми една стара жена. Тѣ отидоха на хано, ей на оня, на голѣмио ханъ, прибави тя. —Отидохме и на „голѣмио“ ханъ. Около него още отъ далеко се забѣлѣзваше движение. Войници сновѣха на горѣ на долу. Тукъ намѣрихме и капитанъ Фудулаки съ всичкитѣ офицери отъ дружината му, освѣнъ поручикъ Н. Послѣдния при тръгванието на дружината отъ Кюстендилъ, взелъ позволение да се отбие въ града у дома си, само за нѣколко минути, но и до сега още не бѣ се върналъ въ дружината. Съставътъ на 2-а дружина бѣ около

350 души. Въ Тръклено сварихъ и подпоручицитѣ Топузовъ и Поповъ, послѣдния командирь (безъ войска) на изворската опълченска дружина.

Първитѣ думи, съ които ме посрѣщна капитанъ Фудулаки, бѣха:

— Богъ да прости капитанъ Филипова и подпоручикъ Цанкова.

— Капитанъ Фудулаки, вий ми отрапортувайте по-добрѣ за дѣйствието на дружината ви въ днешния бой и за нейното състояние и оставѣте на мира падналитѣ въ битката офицери за запазвание свободата на България, прѣкжснахъ го азъ.

Подпоручикъ Топузовъ подтвърди сжщото, за което ми съобщаваше съ телеграммата, а именно за разбиванието на 1-а дружина и за убиванието на капитанъ Филипова. Но какво бѣше моето очудвание, когато не слѣдъ много се зададоха капитанъ Филиповъ съ поручикъ Нишкова. Първия едвамъ се държеше на крака отъ упадъкъ на физическитѣ си сили и отъ гладъ, а най-вече отъ прѣкаранитѣ прѣзъ деня тежки и потресающи впечатления.

Като забѣлѣзахме въ тъмната мъждевина фигурата на нашия любимъ другарь — Филипова — ний не искахме да вѣрваме на очитѣ си, че това бѣше той. Намъ ни се показа въ тъмнината, като видѣние. . . .

— Живъ съмъ, живъ, но моитѣ момчета. . . .

Капитанъ Филиповъ не довърши. Искреннитѣ другарски цалувки и поздравления за избавлението му, попрѣчиха да се искаже.

— Избавление?! продума Филиповъ съ горчевина, по-добрѣ и азъ да бѣхъ отищелъ съ тѣхъ. . . .

Но врѣмето ни бѣше скжпо за да го губимъ на изливания на чувствата си. Окржжающата обстановка ни напомняше за случилото се прѣзъ деня и изискваше бързи мѣрки. Трѣбваше да се испълни заповѣдьта на началството. Но какъ можеше да се испълни тя и при това точно, когато войницитѣ бѣха капнали отъ уморявание, гладъ и безсъние?

Наистина, 2-а дружина бѣ тръгнала въ походъ отъ позицията при с. Вратца на 2-й Ноемврий въ 7 часа сутриньта, а бѣше на крака отъ 4 часа прѣзъ нощьта. Пристигнала до расклонението на пжтя къмъ с. Соволяно, не далеко отъ

Кюстендилъ, въ $8^1/_2$ часа, а въ 9 часа заминала за Изворъ по описания по-горѣ пѫть. Въ Изворъ дружината пристигнала въ 2 часа срѣдъ нощь — на 3-й Ноемврий и, като направила една почивка отъ 4—5 часа, упѫтила се за с. Божица. Слѣдъ изминаванието, обаче, извѣстно растояние съ усиленъ маршъ и въ боенъ редъ, потеглила за Колоница отъ къмъ с. Шипковица, и то по мѣстность гориста и прѣсѣчена и освѣнъ това орѣдъ очитѣ на противника. Най-послѣ тя пристигва при с. Шипковица, сбива се съ противника и, като била принудена да отстѫпи, потеглила за Тръклено. Така щото 2-а дружина отъ 2-й Ноемврий, 7 часа сутриньта, до 3-й Ноемврий, 9 часа вечерьта, изминава едно растояние повече отъ 100 к. м. и то безъ почивка и безъ храна. Не бѣ чудно, слѣдователно, гдѣто въ дружината бѣха останали около 350 души. Войницитѣ же отъ 1-а дружина, не мигнали отъ 31 Октомврий, (понеже сърбитѣ фактически отъ тогава бѣха започнали военнитѣ дѣйствия) изнурени отъ сраженията, бѣха физически и нравственно измѫчени и отпаднали подъ тяжестьта на грознитѣ впечатления. Мнозина отъ тѣхъ спѣха, кой гдѣто намѣри: въ кръчмата, въ яхъра и при плетищата.

Часътъ наближаваше $1^1/_2$ слѣдъ полунощь. Припомнихъ си телеграммата: „съберѣте, каквото можете“ и пр.

Да събера каквото можа, и още нощесъ въ Радомиръ!?

Очевидно бѣше, че нѣмаше възможность да се съберать войницитѣ, а най-вече да вървятъ за Радомиръ, до гдѣто не си отпочинатъ добрѣ и си подкрѣпятъ силитѣ съ храна и сънь. Неможеше, прочее, да се не испълни изричната заповѣдь на началството, толкова повече че и неприятельтъ, споредъ казванието на офицеритѣ и войницитѣ, бѣше отдалеченъ на $1^1/_2$ — 2 часа растояние отъ с. Тръклено, а между това прѣдписваше ми се да крия движението на отряда отъ противника.

На заповѣдьта ми да съберать частитѣ си за тръгвание, дружиннитѣ командири ми отговориха, че войницитѣ, освѣнъ гдѣто сѫ съвършенно изморени и безъ почивка не ще могѫтъ да вървятъ, но сѫ и распръснати изъ кѫщята. И наистина, събиранието на войницитѣ бѣше почти невъзможно, защото кѫщята бѣха раздалечени една отъ друга на голѣмо растояние. Нѣмаше пъкъ и кой да ходи да събужда и заспалитѣ войници, тъй като, както се каза и по-горѣ, освѣнъ стар-

цитѣ, всичкитѣ други селяни избѣгали съ добитъка си изъ горитѣ. Оставаше едно — да се свири „сборъ“ и азъ заповѣдахъ на тржбача да тржби.

Чудно нѣщо! гласътъ на тржбата, тоя познатъ на всѣки войникъ гласъ, който прѣзъ врѣмето на службата се е чувалъ повтарянъ до омръзване, сега срѣдъ тихата нощь произведе на душитѣ ни едно като че ли магическо дѣйствие.

Тржбата събуди заспалитѣ, съживи уморенитѣ, като имъ прѣдаде бодрость, енергия и, въобще, сила за нови борби и подвизи.

Въ кжсо врѣме около кръчмата бѣха се събрали до 500 души на гледъ бодри войници. Не можеше да има съмнѣние, че изъ кжщята бѣха останали отдѣлни войници, не чули сигнала — сборъ, както не бѣха го чули 8—9 души, спящи на нѣколко крачки отъ насъ — при плета. Освѣнъ това прѣзъ всичкото врѣме на стоението ни въ Тръклено, отдѣлни войници продължаваха да пристигатъ отъ Колоница и Шипковица.

Бѣше 2 часа слѣдъ полунощь, когато първа дружина, въ съставъ 126, и 2-а, — 197 реда, бѣха готови за пжть. Къмъ това врѣме бѣ пристигнала и четата на попъ Георгиева, на чело съ Ильо войвода, но опълченцитѣ отъ изворската чета и останалитѣ войници на които бѣ повѣренъ транспорта съ патронитѣ още не бѣха дошли. Освѣнъ това, тукъ — въ Тръклено — бѣха се събрали 68 конни жандарми отъ ескадрона на подпоручика П. Тѣзи жандарми на чело съ вахмистра не послѣдвали началникътъ си, който, както се каза по-горѣ, прибързалъ да отстжпи съ нѣколко души за Дубница.

Повече не можеше да се чака. Затуй двѣтѣ дружини въ горния съставъ, подъ командата на капитанъ Фудулаки, четата на попъ Георгиева и кавалериститѣ се испратиха напрѣдъ. При това четата замина за Радомиръ направо прѣзъ горския пжть, и то по желанието на четний командирь, който увѣряваше, че ще стигне въ Радомиръ по-рано отъ дружинитѣ. Азъ наедно съ подпоручикъ Бошняковъ, 12 войника отъ 2-а дружина и 8 кавалеристи останахъ въ Тръклепо да се распоредя още тая нощь за кола и товарни коне за незабавното прѣнасяние въ Радомиръ: раненитѣ войници, патронитѣ, шансовитѣ инструменти, продуктитѣ и пр. За тая

цѣль повикахъ и дадохъ заповѣдь на кмета, незабавно да събере, колкото кола има въ селото. На тая ми заповѣдь кметътъ отговори:

— Тая вечеръ нѣма никаква възможность, господине, да се намѣрятъ и двѣ кола, защото населението, исплашено, избѣга съ добитъка си изъ горитѣ, а въ къщята останаха само немощнитѣ старци.

Кметътъ казваше самата истина. Ограничихъ се съ това, че дадохъ заповѣдъ на кмета, сутриньта рано да достави нуждното число кола и коне, които и да прѣдаде на старшия на командата. На този послѣдния заповѣдахъ, сутриньта рано да испрати транспорта съ патронитѣ и продуктитѣ за Радомиръ, а въ случай, че кмета не достави кола и коне, а пъкъ неприятельтъ настъпи за Тръклено, — то да унищожи всичкитѣ припаси чрѣзъ подпалвание, като гледа селото да не пострада. Най-послѣ, дадохъ заповѣдь на сѫщия старший на другия день, къмъ 12 часа по пладнѣ, да испрати двама конника да стигнатъ отряда и ми съобщатъ за положението въ Тръклено. Слѣдъ това, азъ, придруженъ отъ подпоручикъ Бошнякова и двама кавалеристи, бърже се упѫтихъ да стигна дружинитѣ.

Отъ Тръклено до Радомиръ има повече отъ 60 километра. Пѫтьтъ за Радомиръ върви до нѣгдѣ по коритото на р. Мелничка — притокъ на р. Струма. Той ту се катери по склона на възвишеноститѣ, ту по нѣгдѣ виси надъ самата рѣка и на много мѣста минава прѣзъ послѣднята, и понеже нѣмаше нито единъ мость ний минавахме рѣката въ бродъ.

Този пѫть въ началото си е много тѣсенъ — едвамъ да се разминатъ двѣ кола — и е обграденъ отъ странитѣ съ естественъ плетъ — отъ трънаци. На растояние около 3—4 километра пѫтя прѣдставляваше блато, понѣкждѣ дълбоко до колѣнѣ. Войницитѣ трѣбваше да газятъ тия блата, тъй като нѣмаше физическа възможность да се върви отъ страни изъ трънацитѣ. Тежкия пѫть, отъ образуванитѣ се по него блата, ставаше несравнено по-труденъ и уморителенъ отъ распрѫснатитѣ по него каманаци. Пѣшеходецътъ на всѣка крачка се прѣпъваше въ тѣхъ и падаше, а мѫчнотията за движението на конника бѣ съединена съ опасность да падне отъ коня и се прѣбие. По-нататъкъ пѫтьтъ до с. Враня-

Стѣна не бѣше по-добъръ, макаръ и да нѣмаше по него блата. На мѣста минаваше прѣзъ голѣми голи скали, висящи надъ самата рѣка, която дълбоко въ пропастьта шумно се стремѣше къмъ юго-истокъ. Тукъ войницитѣ трѣбваше съ голѣма прѣдпазливость да минуватъ по двама, а конницитѣ — по единъ.

На протяжението на първитѣ 4—5 километра отъ Търклено, ний не стигнахме по пѫтя нито единъ войникъ; а между това трѣбваше да настигнемъ такива, тъй като стигналитѣ въ Търкленo слѣдъ заминаванието на дружинитѣ 30—35 войника азъ бѣхъ испратилъ да стигнатъ частитѣ си.

Нѣмаше съмнѣние, че тѣ или се бѣха отбили по кѫщята, или пъкъ бѣха отишли въ друго направление. Щомъ минахме блатистия пѫть, започнахме да стигаме отдѣлни, останали отъ другаритѣ си, войници. Тѣ всички едвамъ си влачеха краката, а нѣкои бѣха насѣдали по пѫтя. На заповѣдьта ми да не оставатъ отъ другаритѣ си, тѣ отговаряха смиренно:

— Господинъ капитанъ, ний сами искаме да вървимъ съ другаритѣ си, но неможемъ, нѣмаме сила, краката ни не държатъ, тѣ сѫ покрити съ рани отъ ботушитѣ. При всичко това, ний полека-лека ще стигнемъ дружината. И съ послѣднитѣ думи, войницитѣ ставаха съ охкания и хиляди проклинания върху сърбитѣ, като жестоко имъ се заканваха да имъ отмѫстятъ за падналитѣ си другари и за своитѣ страдания.

— Вчера имахме съ сърбитѣ такъвъ бой, за какъвто никога не съмъ чувалъ, расказваше единъ войникъ на другаритѣ си, на брой 25 души, които бѣха се спрѣли на една воденица и сѣдѣха около огъня, а нѣкои отъ тѣхъ си прѣвързваха иѕраненитѣ си отъ ботушитѣ крака. Куршумитѣ като рой пчели бръмчеха и плескаха около ни, а гранатитѣ, току се пръскаха и ни обсипваха съ парчета куршуми и пръсть. При всичко това, ний не обръщахме внимание на тѣхъ и си дадохме дума да не допустнемъ да стѫпи сръбски кракъ до нашитѣ шанси. И наистина, ний не ги допустнахме, при всичко че сръбскитѣ гѫсти колони, прѣдшествувани сѫщо съ такава гѫста верига, настѫпваха на нашитѣ шанси; но нашитѣ дружни и вѣрни залпове скоро ги накараха да спрѫтъ настѫплението отъ фронта и да лѣгнатъ. Ний видѣхме продължи расказвачътъ, какъ сръбскитѣ офицери съ шашкитѣ си

дигаха лѣгналитѣ войници и ги караха да вървятъ напрѣдъ. Но ний щомъ имъ пустнемъ единъ вѣренъ залпъ, тѣ пакъ лѣгатъ и стрѣлятъ безъ да се цѣлятъ.

— Затуй пъкъ тѣхната артиллерия, подхвана да расказва другъ единъ войникъ, стрѣляше твърдѣ вѣрно: гранатитѣ имъ сѐ въ окопитѣ падаха и се пръскаха.

— Азъ видѣхъ, когато една граната падна въ шанса, не далеко отъ капитанъ Филипова, подхвана трети войникъ; тя се пръсна, и нѣколко войника останаха на мѣстото си, безъ да се мръднатъ; едного отъ тѣхъ на парчета направи.

— Дружинния командирь — капитанъ Филипова — убиха! „Убиха го проклетитѣ сърби" ! извикаха нѣколко войника — продължи расказвачътъ. Въ сѫщото това врѣме се спустнаха нѣколцина и вдигнаха отрупания съ пръсть и зашеметенъ отъ гръма на гранатитѣ Филипова, който слѣдъ минута извика:

— Здравъ съмъ, юнаци. Не бойте се отъ неприятелскитѣ гранати; удряйте, бийте сърбитѣ! . . .

На тия и подобни на тѣхъ раскази и край нѣмаше. Но азъ не искахъ, па и врѣме нѣмахъ да слушамъ сърдечнитѣ излияния на войницитѣ, затуй приближавахъ се до кружока и подканяхъ войницитѣ да стигатъ дружинитѣ си. И войницитѣ тръгваха, за да се спрѫтъ на ново на ближнитѣ воденици, които тукъ, по рѣката, ги имаше доста много.

При това мнозина отъ войницитѣ, като показваха изранenитѣ си крака, молѣха да имъ разрѣша да останатъ и си ги прѣвържатъ.

На растояние 8—10 километра отъ Тръклено стигнахъ дружинитѣ. Тѣ брояха въ редоветѣ си по стотина души. Войницитѣ вървѣха распръснати въ безредица. Между тѣхъ вървѣха кавалериститѣ.

Тозъ порядъкъ на походно движение още повече изморяваше войницитѣ, затуй заповѣдахъ на конницата да отстане назадъ и да върви въ опашката на отряда. При това менъ ми се видѣ, че числото на кавалериститѣ е сравнително по-малко отъ онова, което бѣхъ намѣрилъ въ Тръклено.

Съ настигванието челото на отряда, даде се почивка на войницитѣ за да могѫтъ да се присъединятъ къмъ отряда

изостаналитѣ назадъ. Едвамъ що се спрѣха войницитѣ за почивка, и се зачуха хъркания.

— Ето сърбитѣ, удряйте, момчета! . . . ура! . . . викаха нѣкои на сънѣ.

Единъ отъ войницитѣ даже скокна на крака и безъ малко щѣше да се сгромоляса въ пропастьта. Опасно бѣше повече да се оставятъ войницитѣ да спятъ на влажнитѣ студени камъни. Затуй, слѣдъ една почивка отъ 3/4 часа, съ голѣмъ трудъ се разбудиха войницитѣ и продължиха пѫтя си.

Не е възможно да се опише физическия упадъкъ не само на войницитѣ, но и на офицеритѣ.

Отъ прѣкаранитѣ нѣколко безсънни и тревожни денонощия еднитѣ и другитѣ до толкова бѣха отпаднали физически, щото едвамъ се държаха на крака, а отъ безсъние очитѣ имъ се склопваха. Ѣздачитѣ, отъ страхъ да не заспятъ на конетѣ си та да паднатъ, слизаха отъ тѣхъ, но и вървешката пакъ дрѣмѣха.

На разсъмнувание, като се приближихме до рѣката, отъ която прѣзъ нощьта бѣхме се отдѣлили, видѣхъ, че пѫтьтъ се раздвоява: единътъ минаваше прѣзъ рѣката, а другия — по лѣвия й брѣгъ. Понеже никой не знаеше, кой отъ тия пѫтища водѣше за въ селото, азъ заповѣдахъ отряда да върви по втория. Но едвамъ що бѣхме изминали около 1-2 километра, видѣхме, че пѫтьтъ се раздѣля на нѣколко горски пѫтеки; затуй отрядътъ се върна назадъ и прѣгази рѣката. Дружината, или по-добрѣ да кажа около 300 души, пристигнаха въ 8 часа сутриньта въ с. Враня-Стѣна, гдѣто се даде на войницитѣ една почивка отъ единъ часъ, за да се доближатъ изостаналитѣ войници. Тукъ забѣлѣзахъ, че и нѣкои отъ офицеритѣ отсѫтствуваха — поостанали назадъ. Когато конницата се събра въ селото оказа се, че отъ 63 души бѣха останали само 20.

На въпроса ми, кѫдѣ сѫ се дѣнали другитѣ 40 души, конницитѣ отговориха, че не ги били видѣли, кѫдѣ сѫ отишли, но чули, когато прѣзъ нощьта нѣкои отъ кавалериститѣ казвали да идатъ да търсятъ ескадрона си, защото инъкъ щѣли да бѫдѫтъ наказани.

— Зеръ, господинъ капитанъ, ескадронния командирь

ще ни накаже, загдѣто се отдѣлихме отъ ескадрона. Позволѣте ни да идемъ да си намѣримъ ескадрона.

Като имъ казахъ, че никой нѣма да ги накаже, защото и самия ескадроненъ командирь ще дойде при отряда, заповѣдахъ имъ да се не отдѣлятъ отъ отряда, защото, въ противенъ случай, ще бѫдѫтъ твърдѣ строго наказани.

Въ 10 часа дружината пристигна въ с. Пещеря, дѣто на войницитѣ се раздадоха сухари, сирене и ракия. Въ продължение на повече отъ 50 часа непрѣкѫснато движение и бой, войницитѣ за първъ пѫть сѣднаха да си поотпочинатъ и се нахранятъ, но мнозина отъ тѣхъ, па и офицеритѣ, прѣдпочетоха съня прѣдъ храната.

Въ околностьта на с. Пещеря бѣха построени укрѣпления на дефилето, въ случай че неприятеля се упѫти по него. Щомъ се бѣха спрѣли дружинитѣ, испратиха се нѣколко кавалериста назадъ къмъ дефилето и къмъ сѣверо-западъ съ цѣль, първо, да наблюдаватъ да не би противникътъ да настѫпва и, второ, да прѣдадатъ моята заповѣдь на изостаналитѣ войници, по-скоро да се присъединятъ къмъ частитѣ си.

Часътъ е слѣдъ пладнѣ. Отряда пристигна въ с. Жаблино, отъ кѫдѣто слѣдъ една малка почивка продължи пѫтя си за Радомиръ. Пѫтьтъ отъ това село води, на растояние отъ 7—8 километра, ту по платото на проектираната желѣзнопѫтна линия, ту прѣзъ нивята. На всичкото това протяжение почвата бѣше подгизнала въ вода, вслѣдствие което вървението по това мѣсто, на и тъй уморенитѣ войници, бѣше извънредно мѫчно. Войницитѣ, уморени и истощени, падаха на всѣка крачка, като снопове. Мнозина отъ тѣхъ се спираха за почивка прави, като се подпираха на пушкитѣ си, защото не можеше да се сѣда въ блатото. Тукъ вече нищо не можеше да дѣйствува на войницитѣ: нито увѣщания, нито пъкъ строгость. Па и строгостьта си нѣмаше мѣстото, защото войницитѣ не че нѣмаха добра воля да вървятъ, но защото силитѣ имъ се бѣха съвършенно истощили. Впрочемъ и офицеритѣ не по-малко бѣха истощени и безсилени, та едвамъ влачеха отрупанитѣ си съ лѣпкава каль крака.

Офицеритѣ току се приближаваха къмъ отстаналитѣ надирѣ войници, насърдчаваха ги съ ласкави думи, съвѣтваха ги да не оставатъ назадъ отъ другаритѣ си, които, при сгоденъ случай, можатъ да имъ бѫдѫтъ въ нѣщо полезни. Вой-

ницитѣ отъ бащинскитѣ думи на своитѣ дѣйствително любими млади офицери пламнуваха отъ голѣмо желание да угодятъ на началството си и да испълнятъ дълга си. Тѣ се постѣгваха, поусилваха крачкитѣ си, но не за дълго врѣме.

— Пуститѣ крака не държатъ! Подгъватъ се въ колѣнѣтѣ. Три деня и три нощи не ядвамъ и не спавамъ, само краката ми да държатъ, се чуваха окайвания между войницитѣ.

X.

Най-послѣ, жалкитѣ остатъци отъ 1-а и 2-а дружина, всичко около 350 души, изнурени 1) отъ неравния бой съ сърбитѣ, 2) отъ непрѣкжснатото нѣколко денонощно и почти безъ почивка движение и 3) отъ неполучавание нѣколко деня храна, пристигнаха въ Радомиръ на 4-й Ноемврий въ 8 часа вечерьта. — Тия войници бѣха отведени право при котлитѣ съ храна, приготвена отъ испратенитѣ за тая цѣль напрѣдъ артелчици, но мнозина пакъ прѣдпочтоха съня и почивката прѣдъ храната.

Единъ часъ по-късно пристигнаха 15-а и 16-а роти отъ 3-й Бдински полкъ подъ командата на дружинния командирь — капитанъ Караивановъ.

До 8 часа сутриньта въ Радомиръ не е имало никакви войскови части. Първа пристигнала въ 9 часа сутриньта 11-а рота отъ Бдинския полкъ подъ командата на подпоручика Гешевъ, а малко по-късно били пристигнали 13 и 14 роти отъ сжщия полкъ подъ командата на поручикъ Добриновъ.

Съ пристиганието на тия роти, радомирския околийски началникъ съобщилъ на поручика Добриновъ окржжната телеграмма отъ началникъ щаба на армията. Въ телеграммата се заповѣдвало, щото всичкитѣ войскови части, които пристигвали въ Радомиръ, да се отправятъ за Брѣзникъ. Прѣдъ видъ, обаче, на това, че войницитѣ били твърдѣ много уморени отъ нощния усиленъ походъ, то останали въ Радомиръ на почивка до 1 часътъ послѣ обѣдъ.

Въ Радомиръ сварихъ завѣдующия домакинството на полка, капитанъ Ангелова, полковия ковчежникъ, поручикъ Еврова, командирьтъ на нестроевата рота, подпоручикъ Док-

торски, полковия адютантъ, поручикъ Карастоянова, и завѣдующия оржжието, подпоручикъ Гюзелевъ. Този послѣдния още прѣзъ Октомврий мѣсецъ бѣше испратенъ въ с. Тръклено да обмазва патронитѣ, а отъ тамъ — въ Радомиръ за сжщата цѣль.

Тукъ бѣше пристигнало и цѣлото полково имущество, което още сжщата вечерь се испрати въ София, съгласно телеграфическата заповѣдь отъ началникъ щаба на армията. Съ него заминаха ковчежникътъ, командирьтъ на нестроевата рота и адютанта, послѣдния по болезнени причини.

Капитанъ Ангеловъ, щомъ пристигналъ въ Радомиръ, билъ повиканъ отъ София, отъ началникъ щаба на армията, на телеграфния апаратъ, и му е било заповѣдано съ находящитѣ се въ Радомиръ сили да вземе нужнитѣ мѣрки за запазвание пжтя Радомиръ—Брѣзникъ—София, по който, споредъ свѣдѣнията на началството, сърбитѣ настжпвали къмъ Радомиръ. Въ това врѣме тритѣ Бдински роти били готови да тръгнатъ за Брѣзникъ, но капитанъ Ангеловъ заповѣдалъ на поручикъ Добринова да замине съ тѣхъ за с. Батановци, да завземе укрѣпената батановска позиция и, въ случай на на нужда, да я отбранява.

5-й Ноемврий. На разсъмнувание обикновенно мало-люднитѣ радомирски улици започнаха да се пълнятъ съ народъ. На лицата на гражданитѣ се забѣлѣзваше една угриженность и даже страхъ. Причината бѣше ясна. Въ града още отъ вечерьта циркулираше слухъ, че нашия трънски отрядъ билъ отстжпилъ отъ позицията си, а Царибродъ билъ заетъ отъ сърбитѣ. — Мнозина отъ гражданитѣ — по-заможнитѣ — се готвѣха да напущатъ домоветѣ си; но кждѣ? Тѣ сами не знаяха. Присжтствието въ града на единъ макаръ и малочисленъ отрядъ все още подържаше надеждитѣ на народа.

За пристигванието на отряда въ Радомиръ азъ телеграфически съобщихъ въ Военното Министерство и на началника щаба на западния отрядъ, като молихъ за надлежното распореждание. Но догдѣто получа заповѣдь, трѣбваше да се взематъ нѣкакви прѣдпазителни мѣрки, толкова повече, че имаше достовѣрно свѣдѣние за движението на противника отъ къмъ Брѣзникъ за Радомиръ. Но какви мѣрки можаха да се вематъ? Единственно и прѣди всичко трѣбваше да се узнае

нѣщо по-положително за противника, а между това при отряда имаше само 11 конни жандарми.

Отъ испратенитѣ прѣдния день 8 человѣка къмъ с. с. Батановци, Косача и Радибашъ никой се не върна. Отъ 11-тѣ конника испратиха се четирма, въпрѣки тѣхното заявление, че конетѣ имъ били подбити и уморени, споредъ което не били въ състояние да испълняватъ развѣдователната служба, въ разѣздъ къмъ Батановци и трима къмъ Радибашъ-Косача, първо, да намѣрятъ испратенитѣ отъ вечерьта въ това направление 8 человѣка за развѣдване, и второ, да освѣтлятъ мѣстностьта ѝ откриятъ противника, ако той дѣйствително се движи къмъ Радомиръ.

Испратиха се, повтарямъ, въ разѣздъ и горнитѣ 7 души, ако и да бѣхме почти увѣрени, че и тѣ ще послѣдватъ примѣра на първитѣ 8, както и онзи на по-старшия си началникъ, който съ 40 кавалериста се бѣ отлъчилъ отъ отряда прѣди да стигнемъ въ Радомиръ, като „заминалъ за Дубница да търси ескадронния си командирь“.

Въ 7 часа сутриньта получихъ отъ началникъ щаба на армията, капитанъ Петровъ, телеграмма, съ която ме питаше, какви и колко войски има въ Радомиръ.

На това питание му се отговори, че въ Радомиръ има: двѣ дружини отъ Струмския полкъ въ съставъ около 550 человѣка въ двѣтѣ дружини, 5 роти отъ 3-й пѣши Бдински полкъ около 850, една опълченска дружина 800 и доброволческата чета около 200 — всичко 2300 человѣка.

Часа въ 10½ получихъ отъ сѫщия втора телеграмма, съ която ми се заповѣдваше слѣдующето — „Оставѣте въ Радомиръ само дружинитѣ на капитанитѣ Фудулаки и Филипова и двѣтѣ роти на Караиванова, а останалитѣ петь роти испратѣте незабавно за Сливница по най-краткия пѫть подъ командата на дружинния командирь, а съ другитѣ войски вий ще отбранявате пѫтя Радомиръ Брѣзникъ“.

Споредъ тая телеграмма трѣбваше да се испратятъ и петьтѣхъ роти отъ Бдинския полкъ, затуй испратихъ телеграммата на капитанъ Караивановъ, за да я испълни, а самъ телеграфически съобщихъ на началникъ щаба на армията, че въ Радомиръ има само 5 роти отъ Бдинския полкъ, които незабавно ще тръгнатъ за Брѣзникъ.

Ротитѣ, обаче, още не бѣха тръгнали за Батановци, а

отъ тамъ за Брѣзникъ, когато се получи третя телеграмма съ слѣдующето съдържание:

— Назначението на отряда ви е: като прикрива отъ начало Радомиръ, впослѣдствие да отбранява София — Радомирското шосе, за което позиция щи имате избрана у Бучино-Владай. Затова авангардътъ ви отъ начало може да бѫде около Сопица или Слаковица, гдѣто бѫде по-удобно. Позицията и главнитѣ ви сили — около с. Мѣщица. Далнейшето ви отстѫпление трѣбва да бѫде къмъ Бучино-Владай и София. Земѣте съобразни мѣрки и изслѣдвайте мѣстностьта. — Началникъ штаба на армията капитанъ Петровъ.

Тая нова заповѣдь ме тури въ твърдѣ затруднително положение. Съ втората телеграмма ми се заповѣдваше да оставя въ Радомиръ само дружинитѣ на Фудулаки и Филипова и двѣтѣ роти на Караиванова, а другитѣ петь (?) роти да испратя по най-краткия пѫть за Сливница. Направилъ бѣхъ вече и распореждание — петьтѣхъ роти да заминатъ за Сливница; но като получихъ третята телеграмма, съ която ми се указваше, че авангардътъ ми отъ начало можалъ да бѫде около Сопица и пр., дойдохъ въ недоумѣние: да испратя ли петьтѣхъ роти за Сливница или не. И наистина, ако испратѣхъ тия роти, въ повѣрения ми отрядъ оставаха само около 550 войника, радомирската опълченска дружина и доброволческата чета — отрядъ, както качественно, тъй сѫщо и количественно, твърдѣ незначителенъ, за да може съ успѣхъ да се испълни възложената му съ послѣдната телеграмма задача. Но събитията тъй бързо се смѣняваха, щото не можеше да се испълни взетото веднъжъ рѣшение. — Почти едноврѣменно съ послѣдната телеграмма ми съобщиха, че въ града циркулиралъ слухъ, за появяванието на сръбскитѣ разѣзди не далеко отъ с. Батановци — между послѣднето и с. Яржиловци — и че отъ къмъ Трънъ се движали двѣ колони неприятелски войски: едната за Брѣзникъ, другата по коритото на р. Свѣтля — за Радомиръ. Не се бѣха изминали нѣколко минути отъ получванието на горнето извѣстие, яви се при мене капитанъ Караивановъ заедно съ пручикъ Добринова, началникъ на отряда на батановската позиция, и ми се доложи, че сръбскитѣ разѣзди дѣйствително се появили не далеко отъ с. Батановци.

— Ако, дѣйствително, сърбитѣ сѫ не далеко отъ ба-

тановската позиция, какво търси началникътъ на тая позиция тукъ? попитахъ капитанъ Караиванова.

Поручикъ Добриновъ, крайно сконфузенъ, отговори че е дошелъ лично да доложи за появяванието на противника. Това донесение на поручикъ Добринова произвѣде цѣла тревога.

Даде се заповѣдь капитану Караиванову незабавно да тръгне съ двѣтѣ роти за батановската позиция и вземе командуванието на отряда, състоящъ отъ 5 роти, до моето пристигване.

1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ, както по численностьта си, тъй сѫщо и морално, не прѣдставляваха отъ себе си особенно внушителна сила; затуй рѣшихъ тѣ да останатъ въ Радомиръ, догдѣто се узнае нѣщо по-положително за противника, толкова повече, че трѣбваше да имъ се даде възможность да си поотпочинатъ добрѣ, слѣдъ трудния походъ, да си поправятъ облѣклото, обущата, а най-главно да пристигнатъ останалитѣ назадъ въ врѣме на похода по тръкленския пѫть войници, каквито продължаваха да пристигатъ по единъ по двама.

При всичко че прѣдстоеше на отряда да испълни заповѣдьта на началникъ штаба на армията, относително заеманието стратегическата позиция Слаковица—Мѣщица прѣдъ видъ на новото лично донесение на поручикъ Добринова, за появяванието на противника, рѣшихъ, както се каза по-горѣ, да се испрати капитанъ Караивановъ съ двѣтѣ роти на батановската позиция, отдалечена на 6-7 километра отъ Радомиръ и около 10 километра отъ Слаковица, като се заповѣда, въ случай че се узнае нѣщо по-положително за противника и неговото намѣрение, да се прѣмѣсти отряда въ Слаковица и се испълни заповѣдьта на началникъ штаба на армията, съгласно телеграммата, или пъкъ отряда да дѣйствува споредъ обстоятелствата. Но тукъ се явяше въпросъ, какъ да се узнае нѣщо положително за противника и неговото движение, когато при отряда нѣмаше кавалерия, на която да се възложи развѣдвателната служба. Наистина, при отряда имаше 4 души жандарми, но какво можаха тѣ да направятъ за горнята цѣль? Освѣнъ това, никой не питаеше къмъ тѣхъ ни най-малко довѣрие, толкова повече, че отъ испратенитѣ него день 7 конника въ разѣздъ, само единъ се

яви, и то не за друго, а да произведе слѣдующата фалшива и печална по послѣдствията си тревога:

Въ 11 часа сутриньта единъ отъ испратенитѣ въ разѣздъ конни жандарми, като прѣпускаше коня си въ кариеръ, дойде отъ къмъ възвишенностьта, лѣжаща на юго-западъ, съ извѣстие, че сърбитѣ настжпвали. Този кавалеристъ, прѣди да донесе на мене това извѣстие, като минавалъ прѣзъ града, викалъ на гражданитѣ, че сърбитѣ били задъ баиря и че скоро щѣли да дойдатъ въ Радомирь. Освѣнъ това, когато миналъ покрай радомирската опълченска дружина, която била въ това врѣме на учение, извикалъ: „сърбитѣ идатъ"!

Опълченцитѣ, като чули това извѣстие, започнали да бѣгатъ, кой накждѣто може. При това, всичкото старание на енергичния имъ дружиненъ командирь, подпоручикъ Митовъ, и помощникътъ му, подпоручикъ Матинчевъ, да ги спржтъ, останало напраздно.

Прѣди още да ме намѣри носительтъ на извѣстието, азъ бѣхъ съгледалъ край юго-западната часть на града (понеже въ това врѣме се намирахъ при казармата, отъ гдѣто се виждаше цѣлия градъ и околностьта му) много народъ, распрьснатъ по полето. Извадихъ бинокля и видѣхъ едно безпорядъчно бѣгство. До като се старахъ да си обясня причината на това бѣгство на народа, дойде конния жандармъ, а слѣдъ него и пратеникъ отъ командиря на опълченската дружина.

— Сърбитѣ идатъ, господинъ капитанъ! — ми каза уплашено — ето ги задъ ей онзи баиръ. Азъ съ очитѣ си ги видѣхъ — прибави той.

На въпроса ми, увѣренъ ли е, че видѣнитѣ отъ него войски сж сърби, жандарма отговори:

— Сърби сж, господинъ капитанъ, азъ самъ съ очитѣ си ги видѣхъ; тѣ сж съ сини шинели и сж много, твърдѣ много, свърши той.

Като го прѣдупрѣдихъ да не прѣувеличава, казахъ му, че ако съобщението му излѣзе лъжливо, ще бжде наказанъ твърдѣ строго.

— Опълченската дружина се разбѣга, господинъ капитанъ, — ми доложи пратеникътъ на подпоручикъ Митова, като ми рсказа въ нѣколко думи и за причината на бѣгството.

Даде се заповѣдь на останалитѣ при отряда 4 конника, заедно съ радомирскитѣ полицейски стражари, да вѫрнатъ по всѣки начинъ разбѣгалитѣ се опълченци, толкова повече, че послѣднитѣ щѣха да разнесатъ изъ околията страхъ и трепетъ.

Не се мина много врѣме, откакъ се испратиха стражаритѣ, зачуха се пушечни гърмежи. Тѣзи гърмежи, въ свръзка съ донесението на кавалериста, безспорно произведоха на първо врѣме паника. Въ града, изведнъжъ, се забѣлѣжи силно движение. Азъ устремихъ погледитѣ си къмъ мѣстото, откѫдѣто се чуваха гърмежитѣ. Ясно се видѣше, че тѣ се размѣняваха между стражаритѣ и опълченцитѣ. Послѣднитѣ, за да не бѫдѫтъ достигнати отъ жандармитѣ и върнати въ строя, откриватъ пушеченъ огънь. Жандармитѣ и стражаритѣ отъ своя страна отговарятъ по сѫщия начинъ на опълченцитѣ и накарватъ една часть отъ послѣднитѣ, които не били се отдалечили твърдѣ много, да се върнатъ.

Споредъ донесението на околийския началникъ двама опълченци били убити въ тая прѣстрѣлка.

Изложения горѣ инцидентъ поразреди малко нѣщо редоветѣ на опълченската дружина. Отъ 900 опълченци въ дружината останаха около 450 души. Опълченцитѣ - граждани избѣгаха почти до единъ.

Отъ направеното разслѣдвание, излѣзе, че, когато кавалериста извикалъ: „сърбитѣ идатъ“, гражданитѣ-опълченци първи се пуснали да бѣгатъ, като викали: „защо стоите? бѣгайте!“ Тогава именно селянитѣ се спустнали да бѣгатъ.

Понеже главнитѣ виновници на тая безредица неможаха да се узнаятъ, то строго се наказаха на мѣстото десетитѣ редове. Но най-главнитѣ виновници — гражданитѣ-опълченци—избѣгаха напълно заслуженото наказание и брѣзнишкия бой.

За да се увѣря въ иснинностьта на донесението на жандарма, че сърбитѣ настѫпватъ къмъ Радомиръ, испратихъ единъ офицеръ съ двама кавалериста съ заповѣдь: да разгледа, дѣйствително ли сърбитѣ настѫпватъ и приблизително съ какви сили. Въ сѫщото врѣме, макаръ и да не вѣрвахъ, че сърбитѣ настѫпватъ, направихъ распореждание, войницитѣ да бѫдѫтъ по мѣстата си и готови за всѣки случай да срѣщнатъ противника.

Едва що бѣ заминалъ офицера съ двамата кавалеристи,

и на възвишенностьта се показа една група отъ 20—30 человѣка. Слѣдъ нѣколко минути показаха се и други . . . . Изъ улицитѣ на града, се забѣлѣзваше силно движение и шумъ. Даде се заповѣдъ, войницитѣ да се построятъ. Въ сѫщото врѣме азъ извадихъ бинокля съ цѣль да разгледамъ показавшитѣ се на възвишенностьта хора. Единъ погледъ ми бѣ достатъченъ да се убѣдя, че тия хора бѣха отъ четата на попъ Георгиева.

По-горѣ бѣше казано, че доброволческата чета на попъ Георгиевъ бѣ тръгнала отъ Тръклено за Радомиръ за „по право“ и „по скоро“ по горския пѫть, но пристигнала въ Радомиръ съ цѣли 17 часа по кѫсно! Тая именно доброволческа чета жандарма бѣ приелъ за сърбска войска и за това невѣрно донесение, което испоплаши гражданитѣ и обърна въ бѣгство цѣлата радомирска опълченска дружина, той — жандарма — се наказа строго, за примѣръ на другитѣ.

Когато бѣхъ заетъ съ въпроса, като какъ да се узнае нѣщо положително за противника, при мене дойде единъ отъ кавалериститѣ и, ми каза, че нѣкой си вахмистръ—руссинъ — отъ 2-я ескадронъ на поручикъ Илиевъ пристигналъ съ команда отъ 20 конника жандарми и че отивалъ да търси ескадронътъ си.

Чудно нѣщо! нашата кавалерия, вмѣсто да търси и открива противника, бѣ се риспилѣла и трѣбваше нея да търсимъ и откриваме.

Както и да е, това извѣстие бѣше за мене единъ приятенъ сюрпризъ, и азъ рѣшихъ да се въсползувамъ отъ горнята кавалерийска команда, която можеше да бѫде за отряда полезна, ако не послѣдваше, разбира се, примѣра на кавалериститѣ отъ 3-я ескадронъ. — Повикахъ вахмистра и ми заповѣдахъ да се намира съ командата си при повѣрения ми отрядъ. Вахмистра отговори, че ескадронния му командирь щѣлъ билъ да го накаже, ако не се яви въ ескадрона, но като му заповѣдахъ повторно да испълни заповѣдьта ми, той отговори „слушаю“. Слѣдъ това заповѣдахъ му да назначи въ разѣздъ 10 най-добри и пъргави конника, които да бѫдѫтъ испратени по посока къмъ Брѣзникъ и с. с. Радибошъ — Кошарево, за да узнаятъ нѣщо за неприятеля.

— Господинъ капитанъ, тѣ не кавалеристи, тѣ жан-

дарми не слушають, ми отговори вахмистра на *своего рода български езикъ*.

При всичко това, слѣдъ малко врѣме, 10 души жандарми заминаха за назначението си. Подиръ тѣхъ, на извѣстно растояние, се испратиха за свръзска съ разѣздачитѣ и отряда още 4 человѣка. И, успокоенъ до нѣгдѣ въ това отношение, самъ заминахъ съ дружиннитѣ командири Фудулаки, Филиповъ и поручикъ Добринова да разгледамъ батановската позиция, като прѣдварително направихъ распореждание, войницитѣ да бждатъ събрани и готови за тръгвание на позицията. По пжтя стигнахме 15-а и 16-а роти отъ дружината на Караиванова. Послѣдния по моя заповѣдь дойде съ мене, като се заповѣда на старшия ротенъ командирь да води ротитѣ. Часътъ бѣше около 3 слѣдъ пладнѣ, когато пристигнахме на позицията. Единъ отъ ротнитѣ командири ми отрапортува, че всичко било благополучно и че противникътъ, който се очаквалъ, не се появявалъ.

— Значи тревогата бѣ фалшива, попитахъ азъ поручикъ Добринова, който, смутенъ, отговори, че селянитѣ му били съобщили, че неприятелскитѣ разѣзди били не далеко отъ селото.

Наистина, откждѣ можеше поручикъ Добриновъ да знае нѣщо положително за противника, като нѣмаше кавалерия?

Нѣмахъ врѣме да обикалямъ цѣлата позиция, понеже трѣбваше да се върна обратно въ града, за да прѣведж отряда на позицията, затуй разгледахъ послѣднята отъ възвишенностьта, която се намира на лѣво отъ шосето. Отъ нея видѣхъ на отсрѣщната страна едно укрѣпление за една батарея, надѣсно и малко напрѣдъ — единъ редутъ, а прѣдъ него — доволно солидни окопи за стрѣлцитѣ и резервитѣ й. На лѣво отъ шосето, къмъ юго-истокъ — другъ редутъ и окопи. Послѣднитѣ бѣха заети отъ ротитѣ на поручикъ Добринова, и подпоручицитѣ Николовъ и Гешевъ.

Понеже не се подтвърди слуха за настжплението на противника, даде се заповѣдь капитану Караиванову да се распореди за снимането отъ позициитѣ тритѣ роти и отвеждането имъ въ с. Батановци; а когато пристигнатъ останалитѣ двѣ роти отъ Радомиръ, да тръгне за Сливница съгласно заповѣдьта на началникъ штаба на армията. Слѣдъ тая заповѣдь опжтихме се обратно за въ града за да направя

нуждитѣ распореждания както за немедленното прѣмѣстване горѣозначенитѣ части на батановската позиция така и за снабдяванието отрядътъ съ хлѣбъ, продукти, а най вече съ патрони. Но не бѣхме изминали още и два километра, когато съгледахме единъ конникъ, който идѣше на срѣща, като прѣпускаше коня си въ кариеръ. Когато се приближи до насъ, конникътъ ми подаде една телеграмма, съ слѣдующия букваленъ текстъ:

— Отъ Сливница ни отива жарки бой. Сърбитѣ отбити отъ Драгоманъ и прѣслѣдвани на нѣколко километра. На 6 километра отъ Алдомировци отива жарки бой; настѫпвайте съ всичкитѣ си сили на Брѣзникъ и на правия флангъ на противника, съ всичкитѣ си сили, които имате на ръцѣтѣ си.

Не ще съмнѣние, че съдържанието на горнята телеграмма бѣ посрѣщнато отъ всинца ни съ голѣмъ ентузиязмъ и неописуема радость, които изразихме съ гръмогласното „ура“!

Още не бѣхме уталожили радостнитѣ си чувства, когато единъ отъ насъ съгледа втори конникъ, който се приближаваше къмъ насъ сѫщо въ кариеръ. Ний се спогледахме. На лицата на всѣкого отъ насъ се четѣше: какво ли извѣстие ни носи конникътъ? — Кавалеристътъ ми подаде една телеграмма, азъ бързо и съ треперящи отъ нетърпѣние ръцѣ я взехъ, распечатахъ и прочетохъ слѣдующето:

— Отъ Сливница ми съобщаватъ, че капитанъ Каваловъ съ двѣ роти и единъ ескадронъ е направилъ къмъ с. Братушково обходъ на правия флангъ на противника. Боятъ прѣстаналъ. Правия флангъ на неприятеля се е остановилъ на 3000 шага отъ нашия лѣвий флангъ; лѣвия флангъ на противника отстѫпилъ на 5 километра. Нашитѣ сѫ прѣслѣдвали и се върнали да заематъ позициитѣ си отново. Ако е пристигналъ ескадрона на Илиева отъ Дубница, въсползувайте се отъ него, влѣзте въ свръзска съ капитанъ Кавалова и дѣйствувайте заедно.

Началникъ штаба на армията капитанъ Петровъ.

Тия двѣ телеграмми коренно измѣниха прѣдначъртания планъ за дѣйствие на повѣрения ми отрядъ. Сега вече нѣмаше мѣсто за двоумѣние относително испращанието за Сливница 5-хъ роти на капитанъ Караиванова. Ясно бѣше, че

ако дѣйствително неприятельтъ настжпваше, тия отдѣлени отъ отряда роти можаха лесно да се подвъргнатъ на голѣма опасность. Прочее, не оставаше друго, освѣнъ да се върви напрѣдъ, и да се влѣзе часъ по-скоро въ свръзка съ сливнишкия отрядъ. Но явява се въпросъ, като какъ да се влѣзе въ свръзка съ отряда на капитана Кавалова, когато при повѣрения ми отрядъ имаше само 24 души конни жандарми, а ескадронътъ на поручикъ Илиева не бѣ пристигналъ отъ Дубница!

Като испратихъ единъ отъ коннитѣ ординарци да прѣдаде капитану Караиванову заповѣдьта ми: ротитѣ да бждатъ готови за пжть и чакатъ моето идвание въ Батановци, ний упоени отъ горнето радостно извѣстие, пустнахме конетѣ си въ кариеръ по шосето за Радомиръ.

„Сърбитѣ отбити“, — се казваше и въ двѣтѣ телеграмми. — Боятъ се завършилъ, и войскитѣ се оттеглили на своитѣ позиции. — Значи, днешния бой не е рѣшилъ, кой остава побѣдительтъ. Въпросътъ има да се рѣшава въ слѣдующия бой. Не оставаше, слѣдователно, друго, освѣнъ, повтарямъ, да бързаме и да бързаме, колкото е възможно поскоро, да подадемъ помощь на нашитѣ сливнишки другари, които водѣха съ сърбитѣ неравенъ бой.

Войницитѣ отъ 1-а и 2-а дружини бѣха събрани и готови за пжть. Опълченцитѣ и доброволцитѣ, на които бѣ заповѣдано да се не отлжчватъ отъ опрѣдѣленитѣ имъ квартири — ханища—и по първия сигналъ — сборъ — да се съберать, бѣха распръснати изъ града. Но по сигналътъ—сборъ — голѣма часть отъ тѣхъ не се яви. Нѣмаше врѣме да се чака сбиранието на опълченцитѣ и доброволцитѣ, понеже вървѣше много бавно, и затуй, като се остави по една команда отъ по нѣколко человѣка отъ дружината и четата съ цѣль да съберать останалитѣ опълченци и доброволци и ги доведатъ въ с. Батановци, отрядътъ тръгна за това село тъкмо въ 5 часа и 20 минути.

Прѣди да тръгнатъ дружинитѣ отъ Радомиръ, горнитѣ двѣ телеграмми се прочетоха на отряда въ присжтствието на многобройни граждани, които посрѣщнаха това радостно извѣстие съ въсторжени „ура“.

Цѣлия съставъ на отряда бѣше както слѣдва:

1-а дружина отъ 2-ий п. Струмски полкъ	офицери 4;	долни чинове . . 216
2-а " " " " " "	" 5;	" " . . 339
5 роти отъ 3-ий Бдински полкъ . . .	" 7;	" " около 850
Радомирска опълченска дружина . . .	" 2;	" " " 400
Доброволческата чета		" 120
и на лице кавалерия		. 24
		1949

Когато дружинитѣ се готвѣха да напущатъ Радомиръ, дойдоха двама селяни (струва ми се отъ с. Садовикъ) и ми съобщиха, че къмъ тѣхното село се били движали сръбски войски. За истинностьта на това съобщение, тѣ залагаха главитѣ си.

— Зеръ, господинъ капитанъ, защо ще лъжемъ? Нали ще дойдете и ще видите? Ако излѣзе лъжа, главитѣ ни отсѣчете.

При по-добро распитвание, селянитѣ казаха, че тѣ видѣли, когато сръбската конница се приближавала отъ къмъ Брѣзникъ, но пѣхотата не видѣли, защото напустнали селото и дошли въ Радомиръ да съобщатъ за появяванието на неприятеля.

Въ Радомиръ оставихъ 8 кавалериста — джандарми — съ цѣль 1) да упжтватъ пристигвающитѣ, останали назадъ отъ тръкленския походъ, войници, 2) да доставятъ полученитѣ на мой адрессъ телеграмми и писма и 3) да се пращатъ разѣзди по посока къмъ с. с. Косача—Кошарево. Развѣдванието на неприятеля трѣбваше да се извършва отъ 3 человѣка, които, съ тръгванието на отряда отъ Радомиръ, бѣха испратени по казаната посока. Бѣше имъ дадена заповѣдь, щомъ забѣлѣжатъ присжтствието на противника, да ми съобщатъ незабавно.

XI.

Въ 5 $^{3}/_{4}$ часа вечерьта отряда пристигна въ с. Батановци, гдѣто чакаха, готови за пжть, 5-хъ роти на Караиванова, и тукъ, въ присжтствието на цѣлия отрядъ, се прочетоха послѣднитѣ двѣ телеграмми. Освѣнъ това, съ една кратка рѣчь на войницитѣ още веднъжъ се напомни за тѣхната обязаность спрямо отечеството и прѣстола.

Въ Батановци отряда прѣстоя около единъ часъ, и то съ надежда, че може би къмъ това врѣме щѣха да дойдатъ останалитѣ въ Радомиръ опълченци и доброволци. Но тъй като надеждата остана напраздно, отряда продължи пътя си за Брѣзникъ.

Впрочемъ, не цѣлия отрядъ тръгна. Въ Батановци бѣха оставени опълченската дружина и четата на попъ Георгиева, съ заповѣдь, щомъ пристигнатъ, оставенитѣ въ Радомиръ команди, незабавно да тръгнатъ и по всѣки начинъ на разсъмнуване да се присъединятъ къмъ отряда.

При тръгването, даде се заповѣдь капитану Караиванову да испрати въ авангардъ двѣ роти, които отъ своя страна да испратятъ челни отрядъ,—съ една рѣчь, да се зематъ всичкитѣ прѣдпазителни мѣрки отъ неочаквано нападение или натъкване на противника.

Въ с. Батановци намѣрихме 3 конника отъ ония, които бѣха испратени за рекогносцировка, така щото при отряда станаха 19 кавалеристи, отъ които 14 конника на чело съ вахмистра се испратиха напрѣдъ и отъ страни на отряда.

Врѣмето прѣзъ деня бѣше мъгливо. Надвечерь зароси дъждъ, който, слѣдъ тръгването на отряда, се обърна въ снѣгъ. Задуха и студенъ остъръ вѣтъръ. Проектирания за шоссе пътъ бѣше разв요ленъ, а отъ дъжда и движението по него той стана невъзможенъ. По него бѣ се образувало едно непрѣкъснато блато, по което войницитѣ вървѣха съ голѣмъ трудъ. Но пътьтъ стана ужасенъ, когато часа къмъ 10 прѣзъ нощьта започна да замръзва и ледътъ още не можеше да удържа тежестьта на човѣка. Войницитѣ затъваха по нѣгдѣ до колѣнѣ и падаха въ кальта. Къмъ полунощь острия студенъ вѣтъръ стана нетърпимъ. Дрѣхитѣ на войницитѣ, измокрени прѣзъ деня, сега бѣха се прѣобърнали на ледъ. На ботушитѣ имъ се образуваше дебелъ слой отъ замръзналата калъ. Горкитѣ войници едвамъ се движаха.

Труденъ походъ! Като че ли самъ Богъ бѣше противъ тоя усамотенъ нещастенъ отрядъ, та подвъргаше войницитѣ на такова тежко испитание! Не напраздно войницитѣ въ разговора си казваха, че Богъ билъ станалъ сърбинъ, та ги тъй лошо прѣслѣдвалъ. Но студътъ, още не бѣше толкова чувствителенъ, догдѣто войницитѣ бѣха въ движение.

Частьтъ въ 11 отряда се спрѣ за почивка въ с. Ярживловци. Тукъ пръвъ пжть се получи за противника достовѣрно свѣдѣние отъ очевидци: двама селяни отъ сжщото село, едва що пристигнали отъ Брѣзникъ, расказваха (въ кръчмата) на съселянитѣ си за пристиганието на сърбитѣ въ тоя градъ.

На въпроса, въ кой часъ сърбитѣ пристигнали въ Брѣзникъ и за кждѣ отивали, единътъ отъ селянитѣ отговори:

— Е, те, знамъ ли, господине, въ кой часъ. Азъ не разбирамъ отъ часове.

— Въ Брѣзникъ—продължи да расказва селянина—сутриньта имаше нѣколко български войника. По едно врѣме виждаме, че тия бърже, бърже почнаха да се сбиратъ и заминаваха сé на горѣ—къмъ Сливница. Подиръ нѣкое врѣме, видѣхме отъ къмъ трънското шосе и ливадитѣ да идатъ „юйски"; но тия не бѣха пѣшаци, а конници. Когато тя се приближи до градо, видѣхме, че тя бѣше сръбска. Нѣкои отъ гражданитѣ захванаха да бѣгатъ, а нѣкои отидоха да ги срѣщатъ съ хлѣбъ и соль (?) Отъ конницитѣ едни отидоха по пжтя за Сливница и с. Бабица, а други по нашето шосе—радомирското. Въ градо останаха малко конница. Но отъ къмъ Трънъ дойде и пѣша „юйска", която се спрѣ въ градо и вънъ отъ него.

На въпроса, колко можеше да бжде сръбската войска, единия отъ селянитѣ оттовори:

— Е, те, господине, за това не мога те слъга. . . видѣхме, че въ градо влѣзоха много „юйски". . .

— Да, много, подтвърди другия, а колко бѣше, не знаемъ. . . зеръ, не сме я броили . . . какво да кажа . . . Пъкъ и „юйска" дайма идѣше отъ къмъ Трънъ . . . и когато ний излѣзохме отъ Брѣзникъ, отъ къмъ Трънъ идѣха още „юйски". . .

— Не чухте ли отъ нѣкой сърбинъ или българинъ да говорятъ за числото на сърбитѣ, и сърбитѣ весели ли бѣха? попитахме очевидцитѣ.

— Не, господине, не сме чули да говорятъ за броя на „юйскитѣ", отговориха едноврѣменно и двамата. — Па не отиватъ на свадба за да сж весели, добави единия отъ тѣхъ.

— Нѣкои отъ сръбскитѣ войници ме питаха, кждѣ е вашата бугарска войска и защо бѣга, каза единя отъ селянитѣ.

Селянитѣ очевидци расказваха, че сърбитѣ били имали много конница и топчии и че послѣднитѣ се били спрѣли вънъ отъ града — на западната му часть. При това, на моето питание, като колко орждия и кавалерия имаха сърбитѣ, единътъ отъ селянитѣ отговори:

— Е, е, господине, много топове имаха сърбитѣ . . . ний ги наброихме до 40 топа. . . Но конница нѣмаха твърдѣ много — едната часть спрѣ при топоветѣ, другата замина е-е тамъ, нагорѣ, къмъ Сливница, а третята дохожда ей тамъ близу до нашето село, отъ кждѣто, като си идѣхме за въ селото, щѣха да ни върнатъ назадъ въ Брѣзникъ.

Съ спирането на отряда, бѣше испратенъ капитанъ Ангеловъ съ двама кавалериста да провѣри разѣздитѣ и прѣднитѣ и странични патрули на авангарда. Не се бѣ изминало много врѣме, когато капитанъ Ангеловъ се върна и ми доложи, че само на шосето и отъ лѣвата му страна имало 8 кавалериста на чело съ вахмистра. Другитѣ 6 не видѣлъ.

— Значи, и тѣ сж отишли да търсятъ ескадрона си?! си помислихъ азъ.

И отрядътъ остана безъ кавалерия — очитѣ на пѣхотата! Между това на едно разстояние не повече отъ 8—9 километра, а може би и по-близу се намираше противника, на когото на всѣка крачка можахме да се натъкнемъ. Когато азъ си размислювахъ за положението на отряда, капитанъ Ангеловъ се обърна къмъ мене съ молба да му разрѣша да вземе 2-3 конника, съ които да излѣзе напрѣдъ и огледа мѣстностьта. Разбира се азъ му разрѣшихъ, като му заповѣдахъ да бжде бдителенъ, за да се не натъкне на противника.

Слѣдъ 1/2 часова почивка отряда продължи пжтя си за с. Слаковица, гдѣто щѣше да се спре на бивуакъ за нощувание. Сега пжтьтъ не бѣше толкозъ лошъ. Рѣдката каль бѣ се ствърдила като камъкъ отъ страшния студъ.

Вървимъ полека, съ прѣдпазване. На около тихо. Нищо подозрително се не види и чуе. Но ето посрѣдъ тая безмълвна нощна тишина се раздаде татъкъ напрѣдъ пушечень гърмежъ; подиръ него послѣдваха още два, ехото на които се понесе изъ долината. Всички неволно трепнахме и инстинктивно се заловихме за оржжието. Не можеше да бжде съмнѣние, че нашитѣ разѣзди сж се натъкнали на неприя-

телскитѣ аванпости. — Даде се заповѣдь отряда да се спре догдѣто се разясни причината на гърмежитѣ. Слѣдъ малко се завърна капитанъ Ангеловъ и ми съобщи, че на едно растояние, отъ 4-5 километра напрѣдъ, били разположени неприятелскитѣ кавалерийски аванпости, които, щомъ видѣли, че нашитѣ разѣзди се приближаватъ къмъ тѣхъ, открили пушеченъ огънь.

Отряда се поведе още около 2 километра напрѣдъ и се спрѣ успоредно съ с. Сопица, на лѣво отъ шоссето, гдѣто се и расположи за нощуване. Застаналъ така, отряда се окрѫжи съ аванпостна верига и се взеха всичкитѣ мѣрки за опазванието му отъ неочаквано нападение. Азъ пъкъ наедно съ подпоручикъ Бошнякова и двама кавалеристи отидохме въ с. Сопица, $2^1/_2$ километра на сѣверо-истокъ отъ бивуака, да съберемъ, ако се може, по-точни свѣдѣния за противника. При всичко, че нощьта бѣше тъмна, поради снѣжния покривъ по повърхностьта на платото се виждаше доста нада леко. Приближихме се до селото — ни жива душа, ни свѣтлинка. Влѣзохме — пусто. Потропахме на прозореца на крайната кѫща — никой се не обажда. Потропахме на втора, третя — сѫщото. Дори и кучетата, най бдителната селска стража, не се обаждаха. Съ една рѣчь, въ цѣлото село царуваше мъртва тишина.

— Дали не сѫ дохождали тукъ сърбитѣ, та да сѫ избѣгали селянитѣ, и дали сърбитѣ не се криятъ въ селото?! си помислихъ азъ, нѣщо близко до ума, и неволно почнахъ да се оглеждамъ наоколо. По прѣсния снѣгъ, обаче, нѣмаше никакви слѣди отъ конски и човѣшки стѫпки, и азъ рѣшихъ да влѣза по-навѫтрѣ въ селото. Направихме още стотина крачки. Отъ ближайшия дворъ искокна куче и яростно залая. Тутакси пратихъ едного отъ кавалериститѣ да види има ли нѣкой въ кѫщата. Слѣдъ минута кавалеристътъ се върна и ми каза, че имало било двама селяни. Повикахъ ги.

На въпросътъ ми, имали въ селото сърби, се получи отрицателенъ отговоръ. Пратихъ едного отъ селянитѣ съ кавалериста да повикатъ кмета, като заповѣдахъ, на конника, щомъ забѣлѣжи присѫтствието на сърби въ селото, да застрѣли проводника.

Слѣдъ десетина минути, конникътъ доведе кметътъ. На зададения въпросъ, какво знае за сърбитѣ, т. е. кѫдѣ се

намиратъ тѣ сега и дохождали ли сѫ въ селото, кметътъ отговори, че чувалъ, какво сърбитѣ пристигнали въ Брѣзникъ, но че до тѣхното село не дохождали, и колко сѫ били не знае. — За това може да ви каже Димитръ. Той днесь се завърна отъ градо и тая вечерь расказваше въ кръчмата, че сърбитѣ били твърдѣ много, завърши кметътъ.

Излѣзе на яве, че нѣкой си Димитръ и още единъ селянинъ отъ сѫщото село на 4 Ноемврий били отишли въ Брѣзникъ и тая вечерь се върнали въ селото. Незабавно бѣ испратенъ другъ селянинъ съ единъ отъ кавалериститѣ да повика Димитра и другаря му. Слѣдъ това, запита се кмета, ще се намѣри ли въ селото вино и ракия за войскитѣ. — Е, па, какъ да се не намѣри, господине, нали е село? . . . . Кръчми си имаме три, и вино и ракия има.

Заповѣдахъ на кмета незабавно да се распореди да се приготви за войската вино и ракия, като му казахъ, че сутриньта рано ще пратя войници да отпусне продукти, като: мѣсо, лукъ, соль и пр., за които ще му се плати съ пишимъ пари.

— Добрѣ, господине, да приготвя . . . далъ е Господь всичко . . . . Ами за колко човѣци да приготвя? ме запита кметътъ.

— Сега ще приготвишъ ракия за три хиляди души, а сутрѣ — още за 7 хиляди войника; сѫщо ще трѣбва сѣно и ечмикъ за конетѣ.

Кметътъ, като ме изгледа плахо плахо, каза, че за толкова свѣтъ не се намира въ тѣхното село вино, ракия, нито пъкъ лукъ, но овче мѣсо може да се намѣри. Въ това врѣме дойде Димитръ съ другаря си.

— Чувай, Димитре, казахъ азъ на едина отъ селянитѣ, на когото кметътъ посочи и ми каза, че той се казвалъ Димитръ. Чувай, ти си билъ днесь въ Брѣзникъ, я раскажи ми всичко подробно, какво си видѣлъ тамъ, но да кажешъ самата истина, защото инакъ ще отговаряшъ.

— Е, па, да раскажа, господинъ капитанъ, като съмъ видѣлъ, защо да не раскажа?

— Има ли въ Брѣзникъ сръбски войски, кога дойдоха, колко сѫ и гдѣ се спрѣха?

На тия въпроси се получиха сѫщитѣ почти отговори, каквито бѣха оние на двамата селяни въ с. Яржиловци.

— Много сж, господине, но колко хиляди ще има не зная . . . зеръ, не съмъ ги броилъ . . . какво да кажа? . . .

— Чувай, Димитре, да ти покажа едно стадо овци и и те попитамъ, като колко приблизително глави може да има въ него, ще ли можешъ да ми кажешъ?

- Ще ти кажа, па защо да ти не кажа, ако съмъ ги броилъ?

— Не, безъ да си ги броилъ . . . тъй — на око. — Кажи ми, гдѣ и на колко мѣста се бѣха расположили сърбитѣ. Кои бѣха повече -- ония ли, които бѣха въ града, или ония, които се бѣха спрѣли на край града?

— На край града бѣше много свѣтъ, отговори Димитръ.

— Е, е, тогава кажи ми, имаше ли всичко до 4 хиляди души? запитахъ азъ Димитра, който, като ме изгледа съ очудвание, извика:

— Какво ти 4 хиляди! тамъ имаше много свѣтъ — полето бѣше покрито съ войски . . . Отъ по-нататъшното распитвание се узна, че сръбскитѣ войски въ Брѣзникъ били до 7—8 хиляди пѣхота, артиллерия и кавалерия. Димитровия другарь, който не присжтствуваше при распитванието, подтвърди показанията на Димитра, като опрѣдѣли по-точно числото на конницата. Споредъ него, тя не била по-малко отъ 200—250 человѣка, а „топоветѣ“ — не по-малко отъ 20.

— Добрѣ ли се отнасяха сърбитѣ съ българитѣ въ Брѣзникъ? даде се въпросъ на расказвача.

— Е, па, добрѣ, господине, нали сме братя?

— Братя, братя, а дойдоха да се биятъ съ насъ и да ни взематъ воловетѣ, се намѣси Димитръ.

Като попитахъ Димитра и другаря му, не сж ли чули, кога и за кждѣ ще вървятъ сърбитѣ, Димитъръ отговори:

— Когато сѣдѣхъ въ кръчмата, имаше много сърби и единъ български войникъ. Казваха го „ершелъ“ или „елтхебелъ“—не знамъ, той билъ взетъ въ плѣнъ въ Трънъ. Тоя войникъ нѣщо се заканваше и викаше лоши думи за българитѣ... Тогава единъ отъ сърбитѣ му каза:

— Чуешъ, бугарашино, иди да спаваме; ютро рано, катъ полазимо, ти у пжту ке ни пѣвашъ бугарски пѣсни.

Отъ горнитѣ думи на сръбския войникъ Димитръ вадѣше заключение, че сърбитѣ на 6 Ноемврий сутриньта ще вър-

вятъ, но на кѫдѣ не знае. Сѫщия каза, че сърбитѣ правѣли укрѣпления на възвишенностьта св. Никола — на истокъ отъ града — и по шосето за Трънъ.

Отъ събранитѣ свѣдѣния ставаше ясно, че неприятелския отрядъ въ Брѣзникъ, 4-5 пѫти по-многочисленъ отъ нашия, се намираше не по-далечъ отъ 7-8 километра отъ нашия бивуакъ и че, слѣдователно, на другия день — 6 Ноемврий — пакъ ни прѣдстоеше бой съ неравни сили, който бой повѣрения ми отрядъ трѣбваше по всѣки начинъ да приеме.

Като казахъ още веднъжъ на кмета, че сутрѣ рано ще пратя войници за продуктитѣ и пр., повърнахъ се назадъ.

На бивуака сварихъ почти всичкитѣ офицери и едно голѣмо число войници на крака. Тѣ ходѣха, трияха си рѫцѣтѣ и тропаха по замръзналата земя, за да се стоплятъ. Лѣжащитѣ буквално бѣха натрупани единъ върху другъ. Студътъ бѣше ужасенъ. Членоветѣ на тѣлото коченѣяха, и челюститѣ се схващаха тъй, че едвамъ можеше да се разбира говора. Не бѣ чудно, слѣдователно, че на другия день се намѣриха двама войника съ съвсѣмъ замръзнали крака и нѣколко други съ по-голѣми и по-малки измръзвания на пръсти, уши и пр. Поручикъ Нишковъ, който прѣзъ нощьта бѣ назначенъ дежуренъ по отряда, и комуто бѣ възложена обязаностьта да провѣрява аванпостната верига, на сутриньта се намѣри съ силно измръзнали крака.

Прѣзъ нощьта отъ аванпостната верига бѣха прѣпратени на бивуака 16 войника, които искали да минатъ прѣзъ веригата. Отъ распитванието излѣзе, че тия войници избѣгали отъ Сливница и си отивали по селата, въ изворската околия. На разсъмнувание бѣха доведени още нѣколко войника. Всичкитѣ бѣха отъ 3-я и 5-а дружини отъ Струмския полкъ.

На бързо распитани, защо сѫ напустнали частитѣ си, тѣ отговаряха, че дружинитѣ имъ на Сливница били разбити и офицеритѣ избити и за туй, тѣ си отивали по селата. Заповѣда се тия войници да се държатъ подъ стража, като имъ се забрани, подъ страхъ на най-тежко наказание, да расказватъ измежду войницитѣ мнимитѣ причини на тѣхното бѣгство.

Наближаваше да се разсъмне, а между това радомирската опълченска дружина и доброволческата чета още не бѣха пристигнали, при всичко, че на два пѫти прѣзъ нощьта бѣха испращани въ с. Батановци хора да прѣдадѫтъ запо-

вѣдьта ми на командиря на радомирската опълченска дружина незабавно да тръгне съ дружината и четата на попъ Георгиева и на развъмнуване да се присъедини къмъ отряда.

Прѣзъ нощьта получихъ съобщение отъ разѣздитѣ, че сръбски войски, дѣйствително, се били движали по коритото на р. Свѣтля и се били чували пушечни гърмежи къмъ юго-истокъ отъ с. Кошарево. Но поручикъ Нишковъ, който прѣзъ цѣлата нощь обикаляше аванпостната верига, не откри прѣдъ нашитѣ аванпости присжтствието на противника.

Прѣзъ нощьта на 5-й срѣщо 6-й Ноемврий никакво произшествие не се случи. По цѣлата позиция бѣше тихо. Само въ моята душа (вѣроятно и въ душитѣ на всичкитѣ чинове отъ отряда) бучеше страшна буря, буря отъ разни чувства. Свѣдѣнията, които бѣха събрани лично отъ мене, и ония които ми се донесоха отъ разѣздитѣ, съвсѣмъ не бѣха успокоителни. Отъ тия свѣдѣния се установи, че моравската дивизия, въ съставъ 7—8 хиляди, войска отъ тритѣ рода орхжие: пѣхота, артиллерия и кавалерия, стоеше прѣдъ отрядътъ ми готова да се хвърли върху незначителния му брой — около 2000 души, включително една опълченска дружина и една доброволческа чета. Но мене не безпокоеше мало численностьта на отряда. Азъ знаяхъ отъ опитъ моралната стойность на противника си*). Знаяхъ и това сжщо отъ опитъ, че единъ малоброенъ отрядъ, когато моралното му състояние стои твърдѣ високо, може да извърши чудеса. Но задавахъ си въпросъ, дали морално войницитѣ отъ повѣрения ми отрядъ бѣха на желанната висота, дали падналитѣ физически момци не бѣха опаднали и духомъ?

На това питание си отговорихъ рѣшително: — да. Та друго-яче и неможеше да бжде. 1-а дружина, разбита физически и морално при Колоница, съсипана отъ дългия, и то безъ почивка, переходъ, умаломощена отъ прѣкараната на бивуака ужасна нощь, най-послѣ съ численность до 200—250 души, тази дружина не можеше да прѣдставлява оная сила, съ която се достигатъ голѣми цѣли. 2-а дружина макаръ и не взела такова живо участие въ колонишкия бой бѣше до

*) Прѣзъ 1876 год. съмъ служилъ въ сръбската войска и съмъ вземалъ участие въ сръбско-турската война, въ която съмъ се убѣдилъ, че сръбския войникъ нѣма достатъчно нравственна сила за да внуши на противника страхъ и уважение къмъ себе си.

нѣгдѣ прѣживѣла почти всичкитѣ вълнения и опитала незгодитѣ, съ които сѫдбата така обилно бѣ окичила пѫтя на 1-а дружина. Освѣнъ това, и броя на тая дружина не бѣше много повече отъ онзи на 1-а дружина. Радомирската опълченска дружина показа своята морална стойность на 5 Ноемврий въ Радомиръ. Оставаха слѣдователно 5-тѣ роти отъ Бдинския полкъ и четата на попъ Георгиева, чиноветѣ на които, естествено, не можаха да бѫдѫтъ въодушевени отъ високо морално чувство, когато гледаха на жалкитѣ остатъци отъ първитѣ двѣ дружини. Най-послѣ, като вѣнецъ на всичко това, както бѣ казано по-горѣ, прѣзъ нощьта войницитѣ отъ аванпостната верига бѣха заловили около 25 войника — дезертйори отъ сливнишкия отрядъ, които расказали на войницитѣ за мнимото окончателно съсипване на нашитѣ войски на Сливница. Естественно, че всичко това ни най-малко не можеше да повдигне воинственния духъ у войницитѣ отъ отряда.

Исповѣдвамъ се, че при условията, въ които бѣхъ поставенъ отъ началото на войната, не можеше да не бѫдѫ и азъ обхванатъ отъ чувството на униние, и, защо да не го кажа, въ извѣстна степень — малодушие, порокъ непростителенъ за единъ войникъ, а камо ли за единъ началникъ на отрядъ, въ ржцѣтѣ на когото сж повѣрени стотини и хиляди човѣшки души. Но азъ пакъ не губѣхъ надежда и куражъ. Азъ вѣрвахъ и се надѣвахъ на самоотверженностьта и патриотизма на българина: качества, които той показа при Стара-Загора, Шипка и Шейново.

XII.

Най-послѣ, нощьта, страшно студената нощь, която ни се видѣ безкрайно дълга, отстѫпи мѣстото си на деня — 6 Ноемврий, Съмна се. Утрото бѣше ясно. Тънъкъ студенъ вѣтрецъ пронизваше човѣка до коститѣ. На около освѣнъ нашитѣ разѣзди и аванпостната верига (до колкото можеше да съзре човѣшкото око), нищо се не виждаше. — Всичко бѣше пусто, и на около

владѣеше мъртва тишина, изрѣдко нарушавана отъ зловѣщото грачение на хвърчащитѣ орляци гарвани.

Съмна се. Обаче радомирската дружина и доброволческата чета още се не показваха, нито пъкъ нѣкой отъ пратенитѣ конници се върна. Истина е, че никой отъ насъ не възлагаше особенно голѣма надежда на опълченската дружина, но въ всѣки случай численностьта ѝ важеше нѣщо. Затуй бѣ рѣшено да се дочака тѣхното пристигание.

Часътъ по 8 заминахъ съ капитанъ Филиповъ и подпоручикъ Бошняковъ напрѣдъ — прѣдъ аванпоститѣ — съ цѣль да направя рекогносцировка на мѣстностьта, а ако може, и на расположението на противника. Но отъ височината на с. Слаковица нищо се не видѣше и, тъй като бѣше рисковано да се отдѣляме далечъ отъ отряда, върнахме се назадъ. Видѣхме само, когато се бѣхме спрѣли прѣдъ възвишенностьта да разгледаме мѣстностьта, двама конника, които отиваха по посока къмъ Брѣзникъ. Намъ се стори, че тѣ бѣха селяни отъ с. Сопица.

Когато се завърнахъ на бивуака, сварихъ телеграфиста надъ телеграфния апаратъ, който по моя заповѣдь съ натоварения на кола апаратъ придружаваше отряда отъ Радомиръ. Той се мѫчеше да го тури въ дѣйствие и свържи съобщение съ София. Тъй като врѣмето бѣше твърдѣ студено, нагласяванието на апарата вървѣше бавно. Само слѣдъ извънредно усилие на телеграфиста, съобщението се възстанови.

Прѣди още да се възстанови това съобщение, едно случайно обстоятелство дойде да подтвърди, до нѣгдѣ, събранитѣ свѣдения за численностьта на противника. Нашитѣ патрули бѣха уловили единъ сръбски войникъ, който въ тъмнината билъ побъркалъ пѫтя и се приближилъ до нашата аванпостна верига. Той водѣлъ подирѣ си единъ неосѣдланъ конь. Войницитѣ се спустнали и уловили сръбския войникъ, който, впрочемъ, не проявявалъ желание да избѣга отъ „бугарашитѣ“. Заловения сръбски войникъ носѣше на гърба си такива нѣща, които показваха че той ще да е билъ вѣстовой при нѣкой офицеръ. На задаванитѣ му въпроси, Иванъ (тъй нарѣче сърбинътъ името си) каза че билъ българинъ, родомъ отъ Лѣсковецъ и че билъ вѣстовой при дивизионния адютантъ. Адютантътъ вчера сутриньта му заповѣдалъ да остане при обоза, а днесъ — още въ тъмни зори — да дойде съ

коня въ Брѣзникъ и той въ тъмнината като сбъркалъ пѫтя, вмѣсто въ Брѣзникъ дошелъ при нашия „ланъцъ“ (верига), гдѣто и билъ уловенъ.

— Коньтъ защо е безъ сѣдло, се попита плѣнника.

— Сѣдлото е на другия конь, който днесъ щѣше да се смѣни съ тоя — и Иванъ показа на недосѣдлания конь.

— На коя дивизия е адютантъ офицера, при когото си ти вѣстовой, и кѫдѣ е сега дивизията?

— На моравската дивизия, отговори сърбинътъ. Онзи день, 4 Ноемврий, дивизията бѣ разположена въ околностьта на гр. Трънъ. Послѣ видѣхъ, че войскитѣ се упѫтиха по разни пѫтища. Войскитѣ бързатъ да стигнатъ на Сливница. Чухъ, прибави Иванъ, че дивизията ще пристигне въ Брѣзникъ, но дали цѣлата дивизия е дошла, не мога да кажа.

На въпроса, колко войски може да има сега въ Брѣзникъ, сръбския войникъ отговори, че чувалъ прѣдния день, когато говорѣли офицеритѣ, какво въ Брѣзникъ сутриньта имало около 4000 пѣша войска, една батарея и три ескадрона кавалерия, но слѣдъ това били пристигнали още други войски, но колко, не знае, защото билъ ходилъ въ ближнитѣ села за кокошки и ечемикъ. — На въпроса, колко войски има въ дивизията, плѣнникътъ или умишлено, или пъкъ по незнание, отговори: — 8-9 хиляди пѣхота, 2 батареи артиллерия и 4 ескадрона кавалерия.

Щомъ бѣ свързано телеграфното съобщение съ София, помолихъ началникъ щаба на армията да се яви на телеграфния апаратъ. Слѣдъ като му съобщихъ за събранитѣ свѣдѣния относително численностьта на противника който се намираше въ Брѣзникъ, а тъй сѫщо и за численностьта и моралното състояние на повѣрения ми отрядъ, молихъ да даде распорежданието си.

Въ отговоръ на това, началникъ щаба на армията, капитанъ Петровъ, ми даде слѣдующата заповѣдь:

— Разѣздитѣ ви повече да наближаватъ трънското шосе, защото отъ тамъ можатъ да идатъ повече сръбски войски. Разѣздитѣ да отиватъ прѣзъ Брѣзникъ къмъ Врапча, къмъ Трънъ и Радуловци и да влѣзатъ въ сношение съ нашитѣ разѣзди, които се испращатъ отъ с. Братушково и отъ Сливница. Нѣма ли въ Брѣзникъ сръбски войски?

Първото ми донесение бѣше, че сърбитѣ се намиратъ въ Брѣзникъ и че при повѣрения ми отрядъ нѣма кавалерия освѣнъ десетина человѣка, а между това менъ ме питаха нѣмали сръбски войски въ Брѣзникъ и ми се прѣдписваше да испращамъ разѣзди къмъ Трънъ, Радуловци и пр. тогава, когато менъ не ми бѣ извѣстно, какво се вършеше на 5—6 километра напрѣдъ и по фланговетѣ на отряда.

И наистина, отъ самото начало на движението отъ Тръклено, при отряда нѣмаше кавалерия. Имаше нѣколко хора, облѣчени въ кавалерийска форма и възсѣднали на коне, които само по вънкашния изгледъ приличаха на кавалеристи.

Въ тѣхъ нѣмаше и слѣди отъ кавалерийска випpавка, та и не можеше да я има. Извѣстно е, че 3-я конни полкъ бѣ сформированъ въ надвечерието на войната, отъ разновидни по възрасть и нравственность хора — повечето полицейски жандарми. Наистина, едната не голѣма часть отъ тѣхъ бѣха служили въ войската, но полицейската служба бѣ ги развратила и истрила окончателно отъ тѣхъ нравственния войнишки образъ. Колкото се отнася пъкъ до другата часть, отъ тази тъй набърже създадена кавалерия, тя бѣше сбирщина хора отъ разна възрасть и отъ най-долния слой на обществото, които нѣмаха понятие отъ служба, дисциплина и моралъ, па и отъ патриотизмъ. Наистина, тѣ проливаха кръвь, но кръвьта само на кокошкитѣ, когато въ качеството си на стражари, а сега импровизирани кавалеристи, ходѣха по служба изъ селата и, подобно на турскитѣ заптии, караха селянитѣ да имъ колятъ кокошки и правятъ баници. — Да; въ щаба въ София числяха, че има при отряда кавалерия, но тѣхното число отъ с. Тръклено до Батановци се измѣняваше всѣкидневно. Ако не бѣха отлжчкитѣ отъ отряда, заедно съ присъединенитѣ къмъ нея 20 души, командата на русина-вахмистръ, то щѣхме да броимъ повече оте 80 конника, — число доволно достатъчно за единъ отрядъ като брѣзнишкия.

По-горѣ бѣ казано, че подпоручикъ П., командиря на 3-й ескадронъ като видѣлъ двѣ неприятелски „пѣши“ колони, които настжпвали въ тила на нашия изворски отрядъ, вмѣсто да отстжпи по посока къмъ колонишката позиция и събере пжтьомъ чиноветѣ отъ ескадрона, расположени въ кордоненъ редъ по границата, отстжпилъ къмъ Кюстендилъ – Дубница съ нѣколко человѣка; а слѣдствието на това бѣше 1), че

изворския отрядъ на колоница бѣше окрѫженъ и безъ малко щѣше да бѫде унищоженъ и 2), най-главното, че чиноветѣ отъ повѣрения му ескадронъ, като не знаяха, кѫдѣ бѣше ескадронния командиръ, се распръснаха въ разни посоки. Отъ тия войници азъ бѣхъ задържалъ около 70 человѣка. Отпослѣ, обаче, тѣ, щомъ се намѣрваха вънъ отъ взора на началството, напущаха отряда и отиваха „да търсятъ ескадрона си, понеже ескадронния имъ командиръ щѣлъ да ги накаже“. По такъвъ начинъ на 6 Ноемврий при отряда бѣха останали само 8 души на чело съ вахмистра. Между това каква сѫщественна полза можеше да окаже ескадронътъ на брѣзнишкия отрядъ!

На въпроса ми, кѫдѣ сѫ войницитѣ кавалеристи, вахмистра сконфузено отговаряше:

— Не можемъ знать, ваше благородие, отъ кога ги пратилъ въ разрѣздъ. . . азъ тѣхъ не видѣлъ больше. . . . Да, тѣ бѣгаютъ, ваше благородие. . . . . Азъималъ при себе си больше 40 человѣка, а въ Радомиръ останали 20, а сега и тѣ избѣгали. . . не искаютъ да знаютъ. . . . тѣ жандарми не знаютъ нищо за дисциплина. . . Кога ходилъ во Дубницу по села тѣ постоянно правили неприятности на селски кокошки, не разбираютъ. . . .

И още много би бъбрилъ сконфузения вахмистръ, ако имаше кой да го слуша.

И тъй, при отряда нѣмаше кавалерия и за туй, повтарямъ, нѣмаше възможность да се узнае, какво се вършеше задъ възвишеностьта на истокъ отъ с. Слаковица и по флянговетѣ на отряда.

На въпроса зададенъ отъ началникъ штаба на армията, „нѣма ли въ Брѣзникъ сръбски войски“ и на заповѣдьта да „испращамъ разѣзди по трънското шосе и пр“, вторично донесохъ, че Брѣзникъ е завзетъ отъ моравската дивизия и че при отряда нѣма кавалерия, та затуй не ми е възможно да пращамъ по указанитѣ посоки разѣзди. Слѣдъ това ми второ донесение получихъ слѣдующата заповѣдь:

— Настѫпвайте осторожно. Старайте се да узнаете добрѣ силитѣ на противника. Ще ви телеграфирамъ, кога трѣбва да настѫпвате енергично. Пѫтьтъ за отстѫпление на Владая или право на София. Въ Владая тозъ часъ испращамъ една опълченска дружина отъ София.

Отрядътъ ми бѣше готовъ за настѫпление, но азъ се не рѣшавахъ да се срѣщне той съ противника, прѣди да пристигнатъ опълченцитѣ и доброволцитѣ. Затуй щѫ-не-щѫ трѣбваше да ее чака. Най-послѣ частьтъ въ $8^1/_2$ челото на радомирската опълченска дружина пристигна на бивуака. Казвамъ „челото", защото опълченцитѣ бѣха се проточили по пѫтя на една непрѣкѫсната верига, която едвамъ къмъ 9 часа пристигна на бивуака. И тъй, най-сѣтнѣ, пристигнаха опълченцитѣ и доброволцитѣ отъ четата на попъ Георгиева, но не всичкитѣ.

Въ 9 часа отряда се вдигна отъ бивуака и настѫпи напрѣдъ съ цѣль да направи рекогносцировка, за да се узнаятъ силитѣ и расположението на противника.

Прѣдъ видъ на това, че до града имаше около 6-7 километра и понеже неприятеля не бѣше откритъ, а знаехме за него само отъ свѣдѣнията, събрани отъ селянитѣ и плѣнения войникъ,—то отрядътъ си слѣдваше въ походенъ редъ, като се взеха всички възможни прѣдпазителни мѣрки.

Наедно съ доброволческата чета дойдоха около 30 конника доброволци, радомирски граждани, въорѫжени, както се казва, до зѫби: съ пушки, шашки, ятагани и револвери, и прѣдложиха своитѣ услуги. Понеже отрядътъ имаше голѣма нужда отъ конница, то тия доброволци бѣха голѣмъ и желанъ сюпризъ за него. Макаръ и да бѣхъ убѣденъ, че тия конни доброволци не ще могатъ съ пушка въ рѫка да се биятъ по много причини, се пакъ расчитвахъ, че могатъ да бѫдѫтъ до нѣгдѣ полезни за отряда, като наблюдаватъ на фланговетѣ му за движението на противника. Азъ бѣхъ увѣренъ сѫщо, че ако ги пратѣхъ сами — безъ началникъ — тѣ щѣха или да избѣгатъ, при появяванието на неприятеля, или пъкъ, щомъ биха го видѣли отдалечъ, щѣха да даватъ свѣдѣния, каквито даваха въ освободителната война понѣкога казацитѣ: „тьма, тьмущая", безброенъ противникъ. Затуй, като придадохъ къмъ тая импровизирана кавалерия останалитѣ 8 кавалериста съ вахмистра, назначихъ имъ за началникъ подпоручика Н. На тоя послѣдния заповѣдахъ да се отправи, на чело на конницата, къмъ сѣверо-истокъ — задъ възвишенността и да се движи напрѣдъ, успоредно съ отряда; сѫщо да испрати напрѣдъ разѣзди, които да наблюдаватъ за располо-

жението и движението на противника и за всичко открито по намѣрението на неприятеля незабавно да ми съобщава.

Пропустнахъ да отбѣлѣжа, че кавалериститѣ — доброволци имаха за свой началникъ Ненко Храновъ, народенъ прѣдставитель, отъ Радомиръ.

Доброволцитѣ кавалеристи имаха твърдѣ воинственъ изгледъ. Тѣ току прѣпускаха и разиграваха конетѣ си и подрънкваха оржжията си.

Слѣдъ дадената ми заповѣдь, подпоручикъ Н. искомандува на кавалерията си и тя гордо, гордо и съ чувство на собственото си кавалерийско достоинство се понесе по указаното направление.

Успокоенъ до нѣгдѣ, че ахилесовата пета—дѣсното крило—бѣ запазено, азъ шибнахъ коня си, и излѣзохъ напрѣдъ при патрулитѣ. По едно врѣме забѣлѣзахъ далеко напрѣдъ—къмъ дѣсното крило—на възвишеностьта, трима конника, които стояха на едно мѣсто, обърнати съ лицата къмъ насъ. Ний не обърнахме внимание на тия конници, като си мислѣхме, че тѣ сж отъ нашата кавалерия, и продължихме пжтя си. Въ това врѣме дойде единъ конникъ, разсиленъ отъ телеграфната станция, и ми подаде една телеграмма, съдържанието на която бѣ слѣдующето:

— Борбата се е почнала. Настжпвайте енергично!

Началникъ Щаба на армията, капитанъ Петровъ.

Прѣди, обаче, да продължа описанието на настжплението, считамъ за неизлишно да опиша въ общи черти мѣстностьта, въобще, и пункта на атаката, въ частность.

Отъ р. Струма къмъ сѣверъ се протака една вълнообразна възвишенность (продължението на възвишенностьта Голо-бърдо) чакъ до г. Брѣзникъ. Тая възвишенность отъ р. Струма постепенно се издига и достига най-голѣмата си височина при Брѣзникъ, гдѣто и се свършва съ единъ стръменъ скатъ, покритъ съ високи джбови и други дървета. Тая възвишенность се дѣли на двѣ части — сѣверо-западна и юго-източна—отъ рѣчицата Мѣщица, която се влива въ р. Конска при с. Ярживловци.

Почти параллелно съ въпросната възвишенность протича тая рѣка, която ту се приближава до самитѣ поли на планината, съ която образува дефиле, ту се отдалечава отъ нея, догдѣто, най-послѣ, се влива при с. Батановци въ Струма.

Между р. Конска и възвишеностьта слиза радомирско-брѣзнишкото шоссе. Отъ източната страна на възвишеностьта протича незначителна рѣкичка, която се влива въ р. Мѣщица. Растоянието отъ р. Конска до тая рѣчица е различно на разни мѣста, а именно: отъ 5 до 7 километра. Отъ Сопица до Брѣзникъ възвишеностьта е доста вълнообразна и прорѣзана съ долчинки и сипеи. Отъ възвишеностьта, лѣжаща на истокъ отъ с. Слаковица, се започва спускание въ единъ долъ, а послѣ почва да се въскачва нагорѣ до брѣзнишкитѣ кошари и се свършва съ командующитѣ мѣстностьта върхове „Св. Никола“ и „Св. Троица“. Всичкото това пространство е поражаемо отъ неприятелскитѣ вистрѣли, и ако неприятельтъ разсипѣше стрѣлкова верига, испърво прѣдъ кошаритѣ, а послѣ като отстъпи на своитѣ укрѣпления, настъпающия отрядъ много загуби можеше да прѣтърпи. Почти до брѣзнишкитѣ кошари, макаръ ската и постепенно да се възвишава, но вървението по него не бѣ затруднително; когато напротивъ отъ кошаритѣ нататъкъ той става все по-стръменъ и по-труденъ, а наедно съ това и самата възвишенность все по-вече и по-вече се стѣснява, догдѣто най-послѣ близо до Брѣзникъ има не по-вече отъ 2—2½ километра.

Тая, именно, естественно силна позиция, укрѣпена още и искуственно отъ противника, прѣдстоеше на отряда да атакува, ако би се оказала завзета отъ сърбитѣ. На западъ, сѣверъ и истокъ отъ въпросната възвишенность мѣстностьта е равна. По-прѣсѣчена е оная която се намира между Брѣзникъ и с. Бабица.

Съ по-голѣми сили и при добра развѣдвателна служба можеше да се дѣйствува по фланговетѣ на противника. Но съ такъвъ отрядъ като брѣзнишкия, и то срѣщу противникъ 4-5 пъти по-многоброенъ съ артиллерия и кавалерия, бѣше не само немислимо да се прѣдприема заобикаляние и обхващание, но положително бѣ рисковано да се дѣйствува, въобще, настъпателно. Най-цѣлесъобразно щѣше да бъде, само да се демонстрира, та по тоя начинъ да се задържи противника да не замине за Сливница, за кѫдѣто се готвѣше да върви. Но прѣдъ видъ на туй, че на повѣрения ми отрядъ се прѣдписваше да дѣйствува „енергично“, рѣшихъ да се направи усилена рекогносцировка и, ако можеше, да се прѣвземе Брѣзникъ, като бѣхъ, впрочемъ, увѣренъ, че, ма-

каръ и да се прѣвземѣше неприятелската позиция, не ще можеше да се удържи. Направи се и нужното распореждание съобразно съ горнето рѣшение. Но при все това азъ вжтрѣшно, въ душата си, се беспокояхъ, двоумѣхъ се, защото думата „енергично“ не опрѣдѣляше крайната цѣль, която отряда трѣбваше да прѣслѣдва. Но въ сжщото това врѣме, когато си задавахъ въпросъ, да ли моето рѣшение се съгласуваше съ прѣдписанието да дѣйствувамъ „енергично“, въ това сжщо врѣме пощалионътъ ми донесе третя телеграмма, пакъ отъ началникъ щаба на армията:

— Заемѣте Брѣзникъ, ми се заповѣдваше въ телеграммата, и удържайте неприятеля во что би то ни стало. Ако неприятельтъ е заминалъ за Сливница, нападайте го въ тила, за да го задържите. Употрѣбѣте всичкитѣ си сили и срѣдства. Отъ вашитѣ удържания зависи сждбата на сливнишката позиция и армията ни. Можемъ да изгубимъ единъ отрядъ, но да спасимъ армията и отечеството.

— Уфъ, като че цѣла планина се свали отъ гърба ми. Сега вече нѣмаше мѣсто за колебание и двоумѣние.

— Да заема Брѣзникъ и удържа противника! Това ми се прѣдписваше. — Задача, истина, твърдѣ мжчна и не по силитѣ на отряда ми, но задача ясно и точно опрѣдѣлена въ една началническа заповѣдь. При отвратителната обстановка, въ която се намираше отряда, азъ имахъ да испълнявамъ една опрѣдѣлена заповѣдь, а не да дѣйствувамъ на свой рискъ.

Тутакси дадохъ заповѣдь да се спре отряда. Слѣдъ това повикахъ дружиннитѣ командири, а именно: капитанитѣ Фудулаки, Караивановъ и Филиповъ*) и, като имъ прочетохъ

*) Запасния майоръ Нишковъ въ съчинението си „Струмский полкъ въ войната и прѣврата (1885—1886)“ на страница 38—39 казва, че и той билъ присжтствувалъ, „когато капитанъ Кисовъ събралъ по-старшитѣ офицери, за да имъ съобщи съдържанието на телеграммата и даде распореждание за бой“ и че билъ си позволилъ да възрази на нецѣлесъобразната заповѣдь.

Истината е, че запасния майоръ, тогава поручикъ, Нишковъ не е присжтствувалъ, когато началникътъ на отряда е прочелъ телеграммата прѣдъ дружиннитѣ командири, защото въ противенъ случай е трѣбвало да бждатъ повикани да присжтствуватъ и другитѣ по старши офицери, а слѣдователно, той—поручикъ Нишковъ— не е правилъ никакво възражение. Та и не е можалъ да прави такова възражение, ако случайно би присжтствувалъ, защото въ телеграфическата заповѣдь на началникъ щаба на армията кратко и ясно се опрѣдѣляше задачата на брѣзнишкия отрядъ. Приведения въ книгата на майоръ Нишкова разговоръ по между него — Нишкова—и началника на отряда, слѣдователно, е апокрифиченъ.

послѣдната телеграмма, дадохъ имъ слѣдующата устна диспозиция:

1) Неприятельтъ се намира въ Брѣзникъ, вѣроятно той заема и възвишенностьта прѣдъ града; 2) по събранитѣ свѣдѣния силитѣ на противника сѫ приблизително 6-7 хиляди человѣка отъ тритѣ рода орѫжие — моравската дивизия; 3) повѣрения ми отрядъ ще атакува противника и прѣвземе града; 4) послѣ прѣвземанието му, ще послѣдва втора заповѣдь; 5) ако послѣдва такава за отстѫпление, то пѫтьтъ ще бѫде Владая София; 6) 4-а дружина на капитанъ Караиванова и доброволческата чета на попъ Георгиева ще бѫдѫтъ въ първа линия*); 7) 1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ и ротата на подпоручикъ Гешева — въ втора линия; и 8) опълченската дружина — въ общия резервъ. Освѣнъ това посочиха се и мѣстата на прѣвързочния пунктъ и на товарнитѣ коне съ патронитѣ.

Въ заключение на заповѣдьта си, казахъ на дружиннитѣ командири, че отъ насъ се иска голѣма жертва за запазвание армията и отечеството, която жертва ний трѣбва да дадемъ, па макаръ и коститѣ си да сложимъ на бойното поле.

Като заеха частитѣ своитѣ мѣста, отрядътъ тръгна напрѣдъ.

По-горѣ бѣ казано, че трима кавалеристи стояха на възвишенностьта и наблюдаваха за нашето движение. При появяванието имъ, отвлѣченъ съ полученитѣ телеграмми, азъ ги приехъ за хора отъ нашата кавалерия, безъ да обърна внимание, че нашата конница не можеше тъй скоро да стигне на помѣнатата възвишенность. Сега, обаче, когато отрядътъ пакъ тръгна напрѣдъ, и когато видѣхъ, че въпроснитѣ трима конника още продължаватъ да стоятъ, убѣдихъ се, че сѫ сърби. Но кѫдѣ бѣше, въ такъвъ случай, нашата конница, която, ако бѣ изпълнила точно заповѣдьта ми, сега трѣбваше да бѫде не далечъ отъ сръбскитѣ конници?

Въ сѫщото това врѣме штабъ гарнистътъ, който се намираше при мене на конь, ме запита:

---

*) Тая чета състоеше отъ тъй нарѣченитѣ у насъ харамии, които не веднъжъ сѫ мирисали барутъ въ биткитѣ съ турцитѣ за освобождението на Македония и които по външния си изгледъ до нѣгдѣ ми напомнюваха българскитѣ опълченци въ освободителната руско-турска война Затуй, като бѣхъ увѣренъ, че тѣ сѫ хора съ войнишка опитность, назначихъ ги въ първата линия.

— Господинъ капитанъ, каква е ей оная кавалерия задъ отряда?

Азъ се поогледахъ. Дѣйствително на $1^{1}/_{2}$ — 2 километра въ тилътъ ни се появи конница приблизително половинъ ескадронъ. Чия можеше да бжде тая кавалерия? При отрядътъ ни такава нѣмаше, освѣнъ испратената на дѣсното му крило — на възвишенностьта. Затуй, догдѣто се разясни работата, дадохъ заповѣдь на отряда да се спре. Сжщеврѣменно испратихъ щабъ гарниста въ кариеръ да види, що за кавалерия е тамъ. — Стана явно, че подпоручикъ Н., вмѣсто да испълни заповѣдьта ми, — да иде на дѣсното крило на отряда, задъ възвишенностьта — отишълъ въ тила, гдѣто се и спрѣлъ. Повторно пратихъ тоя пжть подпоручикъ Бошнякова да прѣдаде най-строгата ми заповѣдь на подпоручикъ Н. точно да испълни моята заповѣдь и ми донася аккуратно както за мѣстонахождението на противника, тъй и за неговото движение. Но, види се, че още при рождението на изворския, а послѣ прѣкръстенъ брѣзнишки, отрядъ орисницата да го бѣ орисала да нѣма при себе си кавалерия и ако такава се яви, то да исчезва тъкмо тогава, когато е най-необходима. Затуй, види се, съ послѣдната импровизирана кавалерия се случи сжщото, каквото бѣ се случило и съ оная, която бѣше при Божица и която събрахъ по-послѣ при Тръклено.

Азъ повече не видѣхъ началника на тая импровизирана кавалерия не само тоя день — въ деня на битката — но и въ продължение на нѣколко деня слѣдъ нея. Оказа се, че, щомъ се започнала битката, нашата кавалерия отстжпила, безъ да съобщи, комуто трѣбваше за появяването на противника на нашето дѣсно крило. Но началникътъ на отряда, напълно увѣренъ, че дѣсното крило се наблюдава отъ нашата кавалерия, продължаваше движението на отряда напрѣдъ.

Когато се приближихме до възвишенностьта, на която се намираха тримата конника, тия послѣднитѣ се скриха задъ нея.

Повикахъ при себе си капитанъ Филипова и заедно съ него отидохме напрѣдъ да разгледаме мѣстностьта. Съ приближаванието на отряда къмъ възвишенностьта (която трѣбваше да прѣвземемъ, ако е заета отъ сърбитѣ, или заемемъ, ако е свободна), бѣ показана посоката, която дружинитѣ

трѣбваше да държатъ, а именно: дружината на капитанъ Караиванова — къмъ „св. Никола“ на лѣво отъ „Бърдо“, а четата на попъ Георгиева — на дѣсно отъ това послѣднето.

Дружината испрати въ боева линия двѣ роти. Всѣка рота испрати въ веригата по два взвода. Четата на попъ Георгиева се разсипа цѣлата въ верига, при всичко че бѣше ѝ заповѣдано да остави два взвода въ резервъ.

Часътъ бѣ около 10 сутриньта. Врѣмето бѣ се поотпуснало. Замръзналата почва хвана да се размръзява. Отъ това краката на и тъй уморенитѣ отъ похода и прѣкараната студена и безсънна нощь войници се отрупваха съ калъ, вслѣдствие на което тѣ, запъхтѣни, едвамъ вървѣха. Отрядътъ отдавна бѣ започналъ да се искачва по вълнообразната мѣстность къмъ опрѣдѣления пунктъ на атаката. Но, удивително! неприятельтъ се не видѣше. Никакъвъ признакъ за неговото присѫтствие, освѣнъ тримата конника, които отдавна вече се бѣха скрили отъ погледитѣ ни.

— Увѣренъ съмъ че въ Брѣзникъ нѣма сърби, се обади единъ отъ офицеритѣ, инъкъ тѣ би били луди да ни оставятъ безнаказано да се приближаваме до тѣхната позиция.

Истина, ако неприятеля бѣ заелъ върховетѣ „Св. Никола“ и „Св. Троица“, отрядътъ много жертви щѣше да даде, догдѣто стигнеше до тоя пунктъ, на който сега се намираше.

Прѣдъ видъ на туй, че нѣмаше нужда да се подготвя атака за завземание казанитѣ върхове, защото бѣше очевидно че не сѫ заети отъ неприятеля, то заповѣда се на отряда да бърза съ завземанието имъ. Толкова повече трѣбваше да се бърза, защото отъ испратения патрулъ на дѣсния флангъ на отряда се получи донесение, че отъ къмъ сѣверо-истокъ отъ Брѣзникъ се движали неприятелски войски.

Щомъ се получи горнето донесение, заповѣдахъ на капитанъ Филипова, който до това врѣме се намираше при мене, да иде при дружината си*), а самъ съ подпоручикъ Бошня-

*) Запасния майоръ Нишковъ въ сѫщото си съчинение, на страница 40, твърди, че капитанъ Филиповъ му билъ заповѣдалъ да командува дружината въ боя.

Това капитанъ Филиповъ не можеше да направи, защото не бѣше той началникътъ на отряда. Истина, е обаче, че поручикъ Нишковъ прие заповѣдь отъ Филипова да води дружината, догдѣто отрядътъ бѣше още твърдѣ далече отъ противника, понеже Филиповъ бѣ повиканъ отъ начал-

кова пустнахъ коня въ кариеръ и се намѣрихъ на гребена на планинската верига. Отъ послѣдниятъ, дѣйствително, ясно се видѣше маса неприятелска войска, която бърже се движеше отъ къмъ с. Орданъ къмъ Брѣзникъ. Една часть отъ тия войски, около единъ баталионъ, бѣгомъ отиваше къмъ града, други пъкъ войски се спущаха въ походенъ редъ отъ къмъ сливнишкия пжть. Но послѣднитѣ бѣха още сравнително далеко. Близо до с. Орданъ се видѣше движението на неприятелската артилерия.

Значи, неприятельтъ, дѣйствително е бързалъ за Сливница и се е върналъ отъ пжтя, вѣроятно, когато е получилъ извѣстие за нашето настжпване отъ тримата конника, за които бѣ казано по-горѣ. Както и да е, дивизията на полковникъ Топаловича се върна отъ пжтя си за Сливница и сега бързаше за Брѣзникъ.

Когато нашата стрѣлкова верига се приближи до политѣ на върхътъ „Св. Никола", капитанъ Караивановъ праща портупей-юнкера Балканджиева съ двама войника да се изкачи на тоя върхъ и разгледа, дали сж заети неприятелскитѣ окопи и забѣлѣзва ли се движение на сръбски войски. Портупей-юнкерътъ Балканджиевъ се въскачилъ на върхътъ и видѣлъ до политѣ на тѣзи послѣднитѣ неприятелски войски; часть отъ тия войски бързали да заематъ върховетѣ, други пъкъ, построени въ колони, се приближавали къмъ града откъмъ с. Орданъ.

Слѣдователно, нѣмаме защо да се губи врѣме, а трѣбваше да се бърза съ завземанието на тѣзи върхове. Капитанъ Караивановъ усилва движението на дружината си. Войницитѣ, обаче, потънали въ потъ, едвамъ си влачатъ краката, а между това до върховетѣ още много далеко.

Когато дружината на капитанъ Караивановъ се приближаваше до цѣльта, азъ забѣлѣзахъ че 2-а дружина отъ Струмския полкъ, която до това врѣме бѣше въ 2-ра линия, измѣни направлението си на лѣво, бързо излѣзе въ 1-ва линия и бѣгомъ разсипа стрѣлкова верига.

Като забѣлѣзахъ това направление на дружината, пратихъ капитанъ Ангелова да прѣдаде заповѣдьта ми на капи-

---

ника на отряда, съ когото отиде напрѣдъ да разгледватъ мѣстностьта. Щомъ се получи обаче извѣстие, че противникътъ настжпва, на Филипова бѣ заповѣдано да отиде при дружината си, която и лично поведе въ боя

танъ Фудулаки: дружината да държи указаното ѝ направление. Догдѣто, обаче, пристигна капитанъ Ангеловъ при дружината зачуха се, испърво, отдѣлни вистрѣли, а подиръ нѣколко залпа.

Щомъ чухъ на лѣвия ни флангъ тая стрѣлба, прѣпустнахъ коня си и скоро се намѣрихъ на мѣстото, откждѣто се чуваха гърмежитѣ. Съ пристигването си, азъ забѣлѣзахъ на гребеня на върхътъ св. Троица, почти въ обхватъ на нашето лѣво крило, нѣколко сръбски войника, които изрѣдко стрѣляха по нашата верига, отъ която нашитѣ стрѣлци отговаряха съ своитѣ вѣрни вистрѣли.

Растоянието между противницитѣ бѣше не по голѣмо отъ 5-600 крачки. Виждаше се, че тия войници бѣха челнитѣ на частьта, която идѣше да заеме върхътъ, а може би и да удари на нашия лѣви флангъ.

Оказа се, че капитанъ Фудулаки, съгледалъ една незначителна неприятелска войскова пѣша часть, която се направлявала къмъ върхътъ Св. Троица. За да въспрѣпятствува на противника да заеме казания върхъ, той извежда дружината напрѣдъ, разсипва стрѣлкова верига и открива по неприятеля огънъ.

Въ сжщото това врѣме 16-а рота отъ Бдинския полкъ, по заповѣдь на капитанъ Караиванова, бързаше къмъ сжщия върхъ Св. Троица съ цѣль да го завземе. Но неприятельтъ въ съставъ 2 роти ни испрѣвари и го завзе. Обаче, вѣрнитѣ залпове на 16-а рота и вистрѣлитѣ отъ веригата на 2-а дружина накараха сърбитѣ бърже да се скриятъ задъ височината. На самата височина останаха само споменатитѣ по-горѣ нѣколко сръбски войника. Но не слѣдъ много врѣме, започнаха да се показватъ и други войници догдѣто най-послѣ на върхътъ Св. Троица се образува една непрѣкжсната верига: той бѣ заетъ отъ неприятелски баталйонъ. — Съ появяването на гжстата неприятелска верига на върхътъ, нашата откри честъ огънь. Капитанъ Фудулаки, възсѣдналъ на бѣлъ конь, ходѣше изъ стрѣлковата верига, ободряваше войницитѣ и имъ посочваше растоянието до противника. На скоро и послѣдния почна да ни испраща дъждъ отъ куршуми, които зловѣщо свирѣха и падаха около ни, като изваждаха изъ строя ранени и убити ратници. Въ това врѣме сърбитѣ почти бѣха обхванали нашето лѣво крило. Затуй даде се заповѣдь това,

послѣднето, да се дръпне малко назадъ и стане фронтомъ срѣщо противника. По тоя начинъ на лѣвото крило на нашата позиция, както се казва, закипѣ горѣщъ бой.

Като се даде заповѣдь, щото резервитѣ да се приближатъ до стрѣлковата верига и всички да бѫдѫтъ готови, при първия сигналъ „атака“, да се хвърлятъ връзъ противника, отъ лѣвия флангъ заминахъ къмъ центра -- къмъ върхътъ Св. Никола. Къмъ него настѫпваше 15 а рота, командувана отъ поручикъ Добринова, но войницитѣ отъ тая рота, както и ония отъ другитѣ роти, отъ бързото настѫпление, до толкова се бѣха уморили щото, потънали въ потъ, едвамъ пристѫпваха; между това отъ къмъ дѣсното ни крило се зачу викъ:

— Центра бѣгомъ, бѣгомъ напрѣдъ! Позицията още не е заета, но противникътъ скоро ще я заеме.

Като чухъ тоя викъ, пратихъ заповѣдь на капитанъ Караиванова да испрати 14-а рота въ боевата линия, а на поручикъ Добринова лично заповѣдахъ, бѣгомъ съ ротата си да заеме върхътъ „Св. Никола“. Нѣмаше физическа възможность, обаче, да се испълни заповѣдьта, защото войницитѣ бѣха капнали отъ уморяване, а пъкъ до върха имаше не по-малко отъ 200--250 крачки, и то по скатъ твърдѣ стръменъ. — Ротата, на чело съ поручикъ Добринова, се хвърли напрѣдъ, но цѣлата не можеше да стигне до върха. Отъ бързото настѫпление ония, които излѣзоха на върха, съ мѫка дишаха, а между това нѣмаше врѣме нито да се чакатъ изостаналитѣ войници, нито да си отпочинатъ.

Въ таковато физическо състояние едната часть отъ ротата на поручикъ Добринова се хвърли къмъ неприятелскитѣ окопи. Тя бѣ срѣщната отъ неприятеля съ честа стрѣлба отъ веригата и съ залпове отъ сгѫстения строй. По тая причина ротата не можа да отблъсне противника изъ позицията и тя се оттегли назадъ и залѣгна въ мъртвото пространство.

Но и числото на сърбитѣ на върхътъ „Св. Никола“ въ това врѣме не бѣше голѣмо, защото и тѣ бѣгомъ бѣха заели укрѣпената отъ тѣхъ и безъ това силна позиция.

Слѣдъ една малка почивка, когато изостаналитѣ войници бѣха стигнали ротата си, дадохъ повторно заповѣдь на

поручикъ Добринова, да атакува противника и прѣвземе окопитѣ.

Въ това врѣме поручикъ Добриновъ бѣше нѣкакъ си смутенъ: той току се луташе безцѣлно насамъ-нататъкъ. Но като му се напомни, че трѣбва да бѫде хладнокръвенъ и съ хладнокръвието си да дава примѣръ на подчиненитѣ си, той събра ротата си и, за насърдчение на войницитѣ, на чело на ротата се хвърли напрѣдъ. Войницитѣ при всичко че бѣха уморени, юнашки и безстрашно се хвърлиха на залѣгналия въ окопитѣ противникъ безъ да се стрѣскатъ отъ откритата по тѣхъ честа стрѣлба отъ неприятелската верига и сгѫстения строй. Но опустошителнитѣ неприятелски залпове и честата стрѣлба разрѣдиха редоветѣ на ротата и накараха войницитѣ да трепнатъ: едни отъ тѣхъ лѣгнаха, други пъкъ се оттеглиха назадъ. Слѣдователно, и тая атака остана безъ успѣхъ. Впрочемъ, мѫчно можеше де се прѣвзематъ окопитѣ, защото, при тая повторна атака защитницитѣ имъ бѣха несравненно по многобройни отъ нападателитѣ. Раненитѣ и убити войници, числото на които бѣше неизвѣстно, но сравнително голѣмо, останаха на мѣстата си.

До като 15 а рота безуспѣшно атакува противника, заповѣдахъ на 13-а рота да излѣзе на върхътъ „Бърдо" — на дѣсно отъ 15-а рота и да съдѣйствува на послѣдната. Но командирьтъ на ротата съглежда единъ неприятелски баталйонъ, който настѫпвалъ по дола, срѣщо лѣвия флангъ на четата на попъ Георгиева, открива по него залпова стрѣлба и го накарва да спре движението си и залѣгне въ дола.

Като заповѣдахъ на поручикъ Добриновъ да се държи на заетата позиция до втора заповѣдь, отъ центра заминахъ заедно съ полковия штабъ гарнистъ къмъ дѣсния флангъ отъ кѫдѣто се видѣше цѣлата долина и движението на сръбскитѣ войски.

Когато пристигнахъ на дѣсния флангъ на позицията, съ очудване видѣхъ, че въ първата линия бѣше 1-а дружина намѣсто доброволческата чета. Тя бѣше построена въ двѣ линии. Втората линия бѣше отдалечена отъ първата на около 100 крачки.

Стана явно, че още слѣдъ първитѣ вистрѣли храбрата доброволческа чета на попъ Георгиева исчезнала. Капитанъ Филиповъ, щомъ съглежда, че прѣдь дружината му не се

виждатъ доброволцитѣ, построява послѣдната въ боенъ редъ и я извежда въ І-а линия, на мѣстото имъ. Оказа се, че четата, като се видѣла срѣщо неприятеля, и при това на съвършенно открита мѣстность, била се отмѣстила на дѣсно къмъ с. Бабица, гдѣто мѣстностьта е по-прѣсѣчена и обрасната съ отдѣлни дървета. Отъ къмъ това мѣсто се чуваха пушечни гърмежи, при всичко-че противникътъ още не бѣше стигналъ до тамъ. Кавалерията му само се бѣ приближила, но и тя бѣше още доста надалеко.

Капитанъ Филиповъ на врѣме билъ извелъ дружината въ боевата линия, защото тъкмо въ това врѣме два неприятелски баталйона настжпвали — единия по долчниката, другия въ лѣво отъ първия, т. е. срѣщо центра на 1-а дружина. Вѣрнитѣ залпове и стрѣлбата отъ веригата на 1-а дружина и оная на 13-а рота накарватъ противника да се спре и залѣгне.

За извежданието дружината въ първа линия, капитанъ Филиповъ бѣ испратилъ адютанта си съ донесение, но послѣдния ме намѣри слѣдъ идванието ми на позицията при дружината.

Командиря на 1-а дружина, капитанъ Филиповъ, и тоя на 4-а рота отъ сжщата дружина поручикъ Нишкова сварихъ при поддържката на веригата.

Тѣ и двамата стояха прави*) и понеже се прѣпираха за нѣщо не ме съгледаха, когато се приближавахъ до тѣхъ.— Попитахъ ги за какво толкова горѣщо спорятъ, и то подъ неприятелскитѣ пушечни и топовни гърмежи и въ присжтствието на долнитѣ чинове**). Оказа се, че поручикъ Ниш-

---

*) На страница 42 „Струмски полкъ“ запасния майоръ Нишковъ казва:

— „Азъ стояхъ правъ помежду имъ. Капитанъ Филиповъ бѣ сѣдналъ въ лѣво около 150 крачки при подножието на височата“ . . . Това твърдение на г-на Нишкова не е вѣрно, защото самия началникъ на отряда свари капитанъ Филипова и поручикъ Нишкова въ най-голѣмия разгаръ на боя, стоящи и двамата прави и не „при подножието на височата“, а на съвършенно открито мѣсто, понеже цѣлата дружина бѣше расположена на плоската възвишенность, отъ кждѣто противника се виждаше като на дланьта.

**) На страница 43 Нишковъ твърди: „въ туй врѣме капитанъ Кисовъ ѣздишкомъ мина задъ насъ на около 100 крачки и, като бѣ разбралъ думитѣ, размѣнени между насъ съ Филипова за караница, клюмна съ глава и замина, безъ да каже нѣщо“

Прѣди всичко, началникътъ на отряда „въ това врѣме“ не е миналъ „задъ тѣхъ на около 100 крачки“. Па ако случайно бѣ миналъ; то

ковъ настоявалъ, щото дружината да настѫпи напрѣдъ къмъ гѫстата неприятелска верига, която въ това врѣме се намираше на 7-800 крачки.

— Кѫдѣ ще вървишъ, извика капитанъ Филиповъ на Нишкова, до гдѣто не се прѣвземе върхътъ „Св. Никола" и догдѣто не се подаде сигналъ за настѫпление?! Независимо отъ това, не видишъ ли, колко неприятелски колони сѫ построени вече и готови за бой?

И наистина, въ това врѣме неприятелскитѣ войски бѣха въ слѣдующия боенъ редъ:

Както се каза по-горѣ, два баталйона бѣха на върховетѣ на „Св. Троица" и „Св. Никола". Около единъ баталйонъ бѣше въ долчинката, срѣщо лѣвия флангъ на 1-а дружина, и единъ — срѣщо центра на сѫщата дружина.

Отъ тоя послѣдния баталйонъ бѣ разсипана стрѣлкова верига, срѣщу която поручикъ Нишковъ искаше да настѫпва. Освѣнъ тѣзи неприятелски войски, далечъ задъ неприятелската батарея — срѣщо дѣсното ни крило и по-налѣво отъ нея — се движеха още пѣхотни части, една отъ които — единъ баталйонъ — се упѫтваше къмъ града, а други два се построяваха въ двѣ линии и се упѫтваха къмъ дѣсното ни крило — въ интервала между 1 а дружина и с. Бабица. Тия баталйони застрашаваха да обхванатъ дѣсното крило на отрядътъ ни и отрѣжатъ пѫтя за отстѫпление къмъ Владая. По-налѣво и прѣдъ тѣзи два баталйона, близо до с. Бабица, се движеше сръбската кавалерия, която вече бѣ на една височина съ нашата 1-а дружина.

Сега тамъ — на дѣсния ни флангъ — вече се не чуваха пушечни гърмежи, — слѣдователно доброволцитѣ на попъ Георгиева бѣха вече напустнали и тоя си постъ. — Друга незначителна кавалерийска часть се движеше срѣщо нашето лѣво крило — между върхътъ „Св. Тройца" и р. Конска — която часть застрашаваше да обхване лѣвий флангъ. Най-послѣ, една неприятелска батарея бѣ разположена срѣщо нашия дѣсенъ флангъ.

Тая батарея започна да обсипва съ своитѣ гранати частитѣ отъ брѣзнишкия отрядъ, когато се упѫтихъ отъ върхътъ

той не би можалъ да чуе и разбере, посрѣдъ оглушителнитѣ топовни и пушечни гърмежи „думитѣ, размѣнени помежду него — Нишкова и Филипова за караница".

„Св. Никола“ за дѣсния флангъ — при 1-а дружина. Друга горска батарея бѣ расположена при брѣзнишко-трънското шоссе — срѣщо лѣвия ни флангъ.

Тия двѣ неприятелски батареи поражаваха нашитѣ войски съ кръстосанъ огънь, като стрѣляха даже съ залпове и по нашата верига.

Въ горния редъ неприятелскитѣ войски се подаваха напрѣдъ, но пустнатитѣ нѣколко залпа отъ 1-а дружина и 13 рота отъ Бдинския полкъ накараха сърбитѣ на дѣсния ни флангъ да дѣйствуватъ по-прѣдпазливо.

Отъ дѣсния флангъ се опѫтихъ пакъ къмъ центра, гдѣто пушечната стрѣлба и отъ двѣтѣ страни бѣше страшна. Пѫтьомъ минахъ покрай 3-я рота. На зададенитѣ ми нѣколко въпроса на командиря на тая рота, подпоручикъ Т., послѣдния, крайно смутенъ, ми отговори сбивчиво, което обстоятелство ми направи впечатление. Въ послѣдствие капитанъ Филиповъ ми разказа за причината на това смущение на Т. слѣдующето:

— Щомъ отряда прѣкрати настѫплението, залѣгна и откри огънь, младия подпоручикъ Т. се обърна къмъ мене съ такова заявление:

— Гдѣ е капитанъ Кисовъ? Защо не се вижда? Гдѣ се е скрилъ той? Неговото мѣсто е тукъ, господинъ капитанъ, тукъ, заедно съ насъ, въ първата линия, а не да се намира отдирѣ, на почтително растояние! Азъ го искамъ тукъ, продължилъ Т. Тукъ да го видя. Или неговата храбрость състои само въ това, въ мирно врѣме да оскърбява слабитѣ? . . . Сега да покаже своята храбрость! . . .

— Колкото повече говорѣше, продължи Филиповъ разказа, толкова гласа на Т. се повишаваше, подъ кръстосания огънь на неприятелскитѣ куршуми и гранати. Необходимо бѣше да се даде възможность на младия подпоручикъ да отвлѣче вниманието си отъ ужасната дѣйствителность, за това азъ не спирахъ потока на неговата филипика. Но когато подпоручикъ Т. вече излѣзе отъ прѣдѣла на позволеното, при това още въ присѫтствието на долнитѣ чинове, азъ счетохъ за нужно да го накарамъ да млъкне:

— Капитанъ Кисовъ, извикахъ му азъ, продължи Филиповъ, командува полкъ. Не е ваша работа сега вий да кон-

тролирате дѣйствието на полковоя командирь. Ваша работа е да командувате ротата си.

— Не бѣха се изминали и 10 минути, послѣ това, и вий се показахте отъ лѣва страна на конь, като прѣхладнокръвно ѣздяхте до самата линия на стрѣлковата верига.

Като ви видѣхъ още отдалече, не се стърпѣхъ отъ да не кажа на Т. слѣдующето:

— Подпоручикъ Т. вий искахте да видите полковия командирь. Ето го прѣдъ васъ.

И подпоручикъ Т. до толкова се засрами, щото цѣлъ день избѣгваше да се срѣщнатъ поглѣдитѣ ни, свърши разказа си Филиповъ.

Нашитѣ части въ центра и на лѣвия ни флангъ заемаха сѫщата си позиция. Но и противникътъ не се мърдаше отъ мѣстото си. Само онзи баталйонъ, който бѣше въ долчинката, започна полека да се подава напрѣдъ, а други около двѣ роти, прѣдшествувани отъ верига, се появиха на радомирското шоссе, като ни застрашаваха да ударятъ въ лѣвия ни флангъ.

По-назадъ — къмъ трънското шоссе — бѣха разположени горскитѣ неприятелски орѫдия, които обсипваха нашата позиция съ гранати.

Отряда ни бѣ разположенъ въ една тѣсна и прѣкѫсната (между 13-а рота отъ Бдинския полкъ и първа дружина отъ Струмския) ивица на растояние повече отъ 2 километра.

Въ центра и на лѣвия ни флангъ нашитѣ войски водяха ожесточенъ бой. Капитанъ Фудулаки възсѣдналъ на конь и съ цигара въ уста, обикаляше позицията и насърдчаваше войницитѣ, които испращаха вѣрнитѣ си вистрѣли по неприятеля и го караха да се крие въ окопитѣ си.

Истина, неприятельтъ ни обсипваше съ дъждъ отъ куршуми, но благодарение на обстоятелството, че сръбскитѣ войници не се цѣлѣха, загубитѣ ни бѣха до сега сравнително малки. Капитанъ Караивановъ о врѣме испраща 16 рота срѣщо неприятеля и съ хладнокръвието си и личния си примѣръ насърдчаваше подчиненитѣ си. — Капитанъ Ангеловъ, който се намираше на лѣвия флангъ на позицията, като съглежда една часть сръбска войска около града, която се приближавала къмъ върхътъ „Св. Никола", и масса непри-

ятелски обозъ, доближава се до ротата на подпоручикъ Николова и искомандува „огънь“. Послѣдния, обаче, грубо забѣлѣзва на Ангелова, че той нѣма право да се мѣси въ чужда рота.

— Ето ротата на ранения подпоручикъ Цековъ, можете нея да командувате, му казалъ подпоручикъ Николовъ.

И дѣйствително, въ това врѣме билъ раненъ въ главата подпоручикъ Цековъ. Тогава Ангеловъ искомандувалъ на ротата „огънь“ противъ настѫпающата сръбска пѣхотна часть, а когато тя, распръсната, се скрила задъ върхътъ „Св. Троица“, испратилъ нѣколко залпа и върху неприятелския обозъ. Въ тоя обозъ се забѣлѣзало, още слѣдъ първитѣ залпове, силно движение и бъркотия, а подирѣ цѣлия обозъ се разбѣгалъ.

Забѣлѣзваше се, че неприятельтъ дѣйствува нерѣшително, но не вслѣдствие нашия вѣренъ огънь. Отъ расположението му се виждаше, че той имаше намѣрение да окрѫжи отряда ни и го унищожи. Неприятеля бѣше отдавна разбралъ, че при отряда ни нѣмаше нито артиллерия, нито кавалерия и повидимому знаеше добрѣ численния съставъ на брѣзнишкия отрядъ, отъ донесенията на споменатитѣ трима кавалеристи, които наблюдаваха за движението ни.

Това, на гледъ, нерѣшително отъ страна на противника дѣйствие и неговия безпорядъченъ огънь, въодушеви нашитѣ войници. Тѣ испращаха своитѣ вѣрни вистрѣли по неприятеля, прикачаха на сърбитѣ разни унизителни епитети, като: лали, кукувици, натракаджии и други такива, и чакаха общия сигналъ, за да се хвърлятъ въ атака. — На позицията се чуваха пѣсни. Но, когато неприятелската артиллерия заговори съ своя огненъ езикъ и гранатитѣ започнаха да се пръскатъ въ расположението на ротитѣ и нанасятъ чувствителни загуби; тогава се забѣлѣжи едно униние, и започнаха да се исказватъ съжаления, за гдѣто при отряда ни нѣмаше нито артиллерия, нито кавалерия.

— Ехъ, защо не ни испратятъ и намъ артиллерия и кавалерия, казваха войницитѣ, та тогава да покажемъ на тия свинари, какъ се биятъ българитѣ!

Слѣдующето обстоятелство, обаче доде та усили унинието на войницитѣ.

Щомъ се подкачи пушечната стрѣлба, радомирската опълченска дружина бѣ подведена на 350—400 крачки къмъ бо-

евата линия и расположена въ една малка долчинка. Въ тая долчинка казаната дружина бѣше съвършенно запазена отъ неприятелскитѣ пушечни гърмежи, но не по-послѣ и отъ неприятелскитѣ орждийни навѣсни вистрѣли. Нѣколко гранати бѣха паднали близо до расположението на опълченската дружина и съ своя трѣсъкъ и бръмчението на парчетата имъ произведоха силно впечатление на немирисалитѣ барутъ опълченци. Нѣкои отъ послѣднитѣ даже бѣха се пустнали да бѣгатъ, но благодарение на енергията на подпоручикъ Митова и неговия помощникъ подпоручикъ Матинчева редътъ бѣше установенъ въ дружината. Когато, обаче, почти едновремѣнно, двѣ гранати се пръскватъ въ центра на дружината и нараняватъ и убиватъ нѣколко опълченци, въ дружината се вселява страхъ и трепетъ.

— Бѣгайте, че сърбитѣ ни истепаха, се зачуха гласове.

— Бѣгайте да си избавимъ живота, завикаха други.

Всичкитѣ опълченци се пустнаха да бѣгатъ.

Командующий дружината, подпоручикъ Митовъ, и Матинчевъ съ револверъ въ една ржка и шашка въ друга се стараяха да задържатъ опълченцитѣ. Но на насоченитѣ отъ началството срѣщо имъ револвери опълченцитѣ показваха щиковетѣ си. И само слѣдъ извънредно усилие на офицеритѣ и кадровитѣ долни чинове по-голѣмата часть отъ тѣхъ (опълченцитѣ) можаха да се върнатъ въ строя и се въдвори въ дружината реда.

Тая, именно, безредица въ опълченската дружина произведе твърдѣ лошо впечатление на войницитѣ, особенно на ония, които бѣха вземали участие въ колонишкия бой.

Въ това врѣме дойде при мене единъ конникъ, отъ испратенитѣ още вчера по направление къмъ с. Кошарево въ разѣздъ, и ми съобщи, че дѣйствително къмъ казаното село били се движали неприятелски войски.

— Азъ самъ съ очитѣ си ги видѣхъ, прибави той, ей задъ она баиръ се движатъ сърбитѣ, и конникътъ показа съ ржка по направление къмъ западъ отъ Брѣзникъ.

Азъ малко вѣрвахъ на това съобщение на конника и то не ме очуди; само очудваше ме това, че се бѣ намѣрилъ единъ конникъ, който вмѣсто да тръгне, по примѣра на кавалериститѣ, да търси ескадрона си, се рѣшилъ да търси

мене и да ме намѣри, и то гдѣ? — На самото бойно поле. Азъ похвалихъ кавалериста и го оставихъ при себе си.

Въ това врѣме артиллерийския и пушечния и отъ двѣтѣ страни огънь бѣ достигналъ най-голѣмото си развитие. Гранатитѣ току се пръскаха въ редоветѣ на отряда и искарваха отъ строя много убити и ранени, които се носяха отъ санитаритѣ на прѣвързочния пунктъ. Слѣдъ като обиколихъ центра и лѣвия ни флангъ, азъ се опѫтихъ къмъ възвишеностьта „Бърдо“. Отъ тамъ се виждаше расположението почти на цѣлия отрядъ, тъй сѫщо и онова на противника. Но какво ставаше на нашитѣ флангове — особенно на дѣсния — не бѣше извѣстно, защото при отряда нѣмаше кавалерия, която да наблюдава за движението на противника. Прочее, трѣбваше да се дѣйствува по-рѣшително, догдѣто противника още не бѣше ни заобиколилъ. Но какво можеше да се направи съ малобройния ми отрядъ, численностьта на който още се намали съ цѣлата доброволческа чета, почти съ половината опълченци отъ радомирската опълченска дружина, коннитѣ жандарми, които бѣха останали при отряда, и най-послѣ коннитѣ доброволци — радомирскитѣ граждани? Въ всѣки случай съ повѣренния ми отрядъ не можеше да се дѣйствува настѫпателно и азъ рѣшихъ да дѣйствувамъ отбранително. Въ такъвъ случай, при усиления напоръ на противника, отряда можеше да отстѫпи отъ тая позиция на друга и съ това щѣше да се постигне цѣльта — да се задържи противника. И за това рѣшихъ да оставя на лѣвия флангъ и центра 2-а дружина отъ Струмския, 14-а и 15-а роти отъ Бдинския полкове и опълченската дружина, които да се държатъ въ отбранително положение, а останалитѣ двѣ роти отъ дружината на Караиванова и ротата на подпоручика Гешева да испратя на крайното ни дѣсно крило, срѣщо настѫпавшитѣ тамъ неприятелски баталйони, които ни застрашаваха да ударятъ въ дѣсниятъ ни флангъ и ни отрѣжатъ пѫтя за отстѫпление къмъ Владая—София.

Съзнавахъ, че приетото рѣшение бѣше твърдѣ рисковано, защото противника можеше да отблъсне слабата 2-а дружина, която оставаше безъ поддържка, а подиръ това да се нахвърли на центра; но затуй то отговаряше на възложената на отряда задача:

— „Жертвувайте отряда и пр.“

Щабъ-гарниста бѣ испратенъ да прѣдаде заповѣдьта ми на капитанъ Караиванова, да испрати двѣтѣ роти на дѣсния флангъ. Но едвамъ бѣ направилъ нѣколко крачки, той се спрѣ и ми обърна вниманието въ лѣво къмъ с. Конско.

— Господинъ канитанъ, ей ги сърбитѣ!

Азъ устремихъ погледа си, по указаното направление, на възвишенностьта къмъ с. Конско, гдѣто и видѣхъ масса хора, които се спущаха къмъ рѣката. Оказа се, впослѣдствие, че тия хора били зрители отъ ближнитѣ села. Въ сѫщото това врѣме противникътъ започна да тѣсни малобройната 1-а дружина. Артиллерията, въсползувана отъ обстоятелството, че ний нѣмахме такава, се приближи на 1200—1500 крачки и ни поражаваше, безъ тя да се подвъргва на опасность. Обходнитѣ баталйони започваха вече да стѣгатъ обхващающия крѫгъ. Капитанъ Филиповъ испраща 50-60 войника, подъ командата на едного отъ офицеритѣ, да противодѣйствуватъ на обходнитѣ баталйони.

При описаната по-горѣ обстановка можеше ли да се задържи многобройния противникъ, тогава когато отряда бѣше вече окрѫженъ отъ тритѣ страни? Очевидно не. Затуй рѣшихъ отряда да отстѫпи отъ Брѣзникъ и завземе втора позиция. Съ това се достигаше цѣльта: „Задържайте противника“.

Неприятельтъ, който бѣше вече по пѫтя за Сливница, се задържа отъ да се присъедини къмъ сливнишката армия. Повече жертви отъ страна на брѣзнишкия отрядъ бѣха безполезни. Дадохъ заповѣдь на щабъ-гарниста да тръби: „всички отстѫпления“. И отстѫплението се започна подъ прикритието на 4-а дружина отъ Бдинския полкъ, която послѣдня отстѫпи. Едноврѣменно почти отстѫпи и дружината на капитана Фудулаки. Послѣдния, макаръ и да бѣше злѣ раненъ въ крака, не остави строя.

Дѣсния флангъ на отряда отдавна бѣше започналъ да отстѫпва, когато лѣвия и часть отъ центра продължаваха ожесточения бой. Отъ честата пушечна и топовна стрѣлба сигнальтъ „отстѫпление“ не бѣше чутъ. Затуй испратихъ щабъ-гарниста къмъ центра, отъ кѫдѣто се повтори сигнала, слѣдъ който общото отстѫпление се започна. При това отстѫплението ставаше тъй редовно, както на учение. Въ веригата всѣкой войникъ се спираше, прицѣлваше се и то-

гава спущаше ударника. Впрочемъ, другояче и не можеше да бѫде, защото противникътъ съ гѫста верига настѫпваше, както се казва, по петитѣ ни на 100—150 крачки. Повтарямъ, редътъ въ врѣме на отстѫплението бѣше пъленъ. Но азъ, исповѣдвамъ си го, бѣхъ недоволенъ отъ това бавно отстѫпление*), толкова повече, че противникътъ на дѣсния ни флангъ енергично прѣслѣдваше отстѫпавшата, сѫщо въ пъленъ редъ, I-а дружина, а обходнитѣ на дѣсното ни крило баталйони застрашаваха да ни прѣсѣкатъ пѫтя. И азъ съ стиснато сърдце гледахъ часъ по-скоро отрядътъ да излѣзе отъ обходното движение на противника. Но за жалость, това редовно отстѫпление не много трая. Когато дружинитѣ започнаха да отстѫпватъ, опълченската дружина бѣше обхваната отъ такъвъ страхъ, щото се пустна да бѣга съ викъ: „истепаха ни тѣзи проклети сърби"! Като на зло, въ това сѫщо врѣме се пръсква надъ самата дружина една неприятелска шрапнель. Всичкитѣ старания на офицеритѣ и на кадровитѣ долни чинове да докаратъ въ порядъкъ опълченската дружина, останаха тщетни. Опълченцитѣ се распръснаха и излѣзоха отъ рѫцѣтѣ на началството си. Но най-лошото бѣше, че тѣ (опълченцитѣ) въ врѣме на бѣгството откриха огънь по направление къмъ неприятеля, отъ кѫдѣто отстѫпваха нашитѣ 2-а и 4-а дружини, и стрѣляха, безъ да се цѣлятъ — вървешката.

Разбира се, тая безпорядъчна стрѣлба, куршумитѣ отъ която падаха връзъ нашитѣ отстѫпавши войски, придружена съ викъ: „бѣгайте бе, сърбитѣ ни обиколиха!" произведе своето лошо дѣйствие на другитѣ войници, които до това

*) На сѫщата страница 43, г-нъ Нишковъ казва, че началникътъ на отряда билъ казалъ въ негово присѫтствие, че билъ се боялъ отъ упоритостьта на войницитѣ, та билъ испратилъ заповѣдь: „по-скоро да отстѫпватъ", като сѫщеврѣменно „заповѣдалъ да напомнятъ на войницитѣ, че това е дѣйствителенъ бой, съ боеви патрони, а не съ праздни".

Истина е, че началникътъ на отряда се безпокоеше за лѣвия флангъ и за центра на отряда, понеже, когато се даде сигналъ за отстѫпление, отъ шума на пушечнитѣ и топовни гърмежи, тоя сигналъ не е билъ чутъ. Затова началника на отряда не заповѣдь бѣ испратилъ да отстѫпватъ по-скоро и да напомнюватъ на войницитѣ, че това било дѣйствителенъ бой и пр., а бѣ заповѣдалъ на гарниста Ив. Петковъ да се приближи къмъ центра и послѣ къмъ лѣвия флангъ и да трѫби повторно сигналъ за отстѫпление. Сѫщо е истина, че началникътъ на отряда се безпокоеше и за бавното отстѫпление, защото се опасяваше отрядътъ да не бѫде обхванатъ отъ фланга и унищоженъ. Както за упорството на войницитѣ и бавното имъ отстѫпление, тъй сѫщо и за сигнала, началника на отряда отпослѣ е говорилъ въ присѫтствието на офицеритѣ, но не въ врѣме на боя.

врѣме отстжпваха въ пъленъ редъ. Послѣднитѣ се пустнаха да бѣгатъ. Въ това врѣме азъ се намирахъ на позицията задъ върхътъ „Бърдо". 1-а дружина отдавна бѣ започнала да отстжпва, когато дружинитѣ на Караиванова и Фудулаки продължаваха да се биятъ. Като видѣхъ това бѣгство, ударихъ коня и стигнахъ ротата на подпоручикъ Гешева комуто заповѣдахъ да разсипе ротата въ верига, подъ прикритието на която да се събератъ и построятъ отстжпавшитѣ войници. Ний употрѣбихме голѣмо старание съ подпоручикъ Гешева да спремъ войницитѣ, но трудътъ ни отиваше напраздно. Когато пъкъ неприятелската артиллерия се въскачи на възвишенностьта — позицията на 1-а дружина — и почна да испраща своитѣ вѣрни вистрѣли, отстжпавшитѣ се распръснаха тъй, щото положително нѣмаше възможность да се спрятъ и събератъ. На това много помагаше обстоятелството, че войницитѣ бѣха разсипани, както бѣ казано по-горѣ, по фронта на една дълга, тънка и прѣкжсната ивица, така щото, щомъ се започна отстжплението, тѣ излѣзоха отъ ржцѣтѣ на началството.

Когато отстжпавшитѣ на дѣсното крило войници излѣзоха отъ неприятелския кржгъ, който ни обхващаше, нѣкои отъ тѣхъ се пустнаха на лѣво, по направление къмъ с. с. Мѣщица Владая, споредъ както бѣ заповѣдано. Но неприятелската кавалерия, която бѣше въ това врѣме прѣдъ с. *Расникъ*, откри по тѣхъ, отъ далеко, стрѣлба и ги накара да взематъ въ дѣсно. Отдѣлни хора, обаче, успѣха да се промъкнатъ, въ сжщото число и капитанъ Ангеловъ. Послѣдния прѣзъ нощьта пристигналъ съ около 20 войника въ с. Княжево.

XIII.

Помжчихме се да спремъ распръснатитѣ войници, когато отрядътъ излѣзе отъ сферата на неприятелскитѣ вистрѣли, да ги съберемъ и заемемъ нова позиция. Но всичкото старание бѣше напраздно. Гласътъ на началството оставаше гласъ вопиющъ въ пустинѣ.

Въ това врѣме отряда имаше форма на вѣеръ (вѣтрило), дръжката на който се заключаваше между об-

ходнитѣ неприятелски войски. Тая дръжка състоеше отъ войницитѣ Струмци и Бдинци, а другата часть на вѣтрилото — опълченцитѣ отъ радомирската опълченска дружина. Четата на попъ Георгиева не се чу, нито видѣ, на кждѣ отиде.

Понеже опълченцитѣ отъ радомирската дружина бѣха отъ радомирска околия, то тѣ, слѣдъ излизанието отъ неприятелския обходъ, се упжтиха право за селата си, както бѣха направили това и ония отъ изворската околия. Но най-лошото бѣше, че тѣ увлѣкоха подирѣ си и войницитѣ. На послѣдното обстоятелство много способствуваше прѣсѣчената мѣстность. Голѣмо усилие употрѣбяваха офицеритѣ да съберать распрьсналитѣ се войници. Азъ лично стрѣлахъ, съ цѣль на заплашвание, върху войници, които се отдалечаваха отъ пжтя и които не слушаха или се прѣструваха, че не чуватъ заповѣдьта ми.

Спорѣдъ заповѣдьта, повѣрения ми отрядъ трѣбваше да отстжпи на Бучино—Владая. Но прѣдъ видъ на това, че войницитѣ се бѣха разсипали и нѣмаше възможность да се съберать и да се заеме нова позиция, рѣшено бѣ останкитѣ отъ отряда да отстжпятъ прѣзъ с. с. Велковци—Богдановъ долъ и да излѣзатъ на София — Радомирското шоссе при с. Бѣла вода. Когато пристигнахме на това шоссе, частьтъ бѣ равно $5^1/_2$. Отряда състоеше отъ около 300—400 человѣка. Виждаше се, обаче, да идатъ още войници, които едвамъ си влачеха краката. Когато отрядътъ бѣ стигналъ успоредно съ с. Батановци, заповѣда се на подпоручикъ Топузова, да вземе съ себе си единственния останалъ при отряда конникъ и нѣколко войника, да върви по направление къмъ с. Перникъ и твърдѣ осторожно отъ далеко да разгледа дали дѣйствително сърбитѣ сж стигнали въ това село. За резултата на разузнаванието, заповѣдано бѣ подпоручику Топузову да съобщи своеврѣменно.

Не далечъ отъ р. Струма ме настигна единъ конникъ, на когото коньтъ едвать вървѣше, и ми подаде една телеграмма съ слѣдующето съдържание:

— Отъ София чрѣзъ Владая—Бучино идатъ за васъ 4 четири-фунтови топа, които сега сж тръгнали отъ София и които ще сж въ ваше расположение*). Енчевъ.

---

*) На страница 41 въ книгата „Струмский полкъ“ Нишковъ пише (въ забѣлѣжка):

Испращаха ми се орждия, когато отъ тѣхъ вече нѣмаше нужда!

Кавалеристътъ ми каза, че когато ме търсилъ да ми прѣдаде телеграммата, нѣкои отъ останалитѣ назадъ войници му били казали, че азъ съмъ билъ отстжпилъ за Владая прѣзъ Перникъ, та затуй се билъ упжтилъ къмъ него село. Но щомъ се въскачилъ на възвишенностьта и видѣлъ неприятелската кавалерия, която идѣла отъ къмъ с. Мѣщица, по посока къмъ Перникъ, повърналъ на дѣсно и ме намѣрилъ.

Сърбитѣ въ Перникъ и полубатареята въ опасность да не попадне въ плѣнъ! За да се избави отъ опасностьта, която я застрашаваше, азъ прѣдложихъ на кавалериста голѣма награда, ако той сполучи да се промъкне прѣзъ Перникъ или друго мѣсто и прѣдаде една записка на батарейния командиръ.

— На драго сърдце бихъ отишелъ, господинъ капитанъ, ми каза конникътъ, но коньтъ ми е съвсѣмъ уморенъ и отпадналъ. Вижте го, той едвамъ си влачи краката.

И наистина, коньтъ бѣ съвсѣмъ отпадналъ.

На шоссето се спрѣ отряда съ цѣль да си отпочинатъ войницитѣ и да се доближатъ останалитѣ назадъ. Войницитѣ имаха голѣма нужда, обаче, не само отъ почивка, но и отъ храна, защото повечето отъ тѣхъ още отъ миналия день не бѣха турнали и троха хлѣбъ въ устата си, а бѣха издържали

„Когато отстжпвахме, видѣхме батарейта по шоссето Брѣзникъ—Радомиръ, която, като шомъ видѣла отстжплението ни, въ пъленъ рисъ отстжпваше и повече я не видѣхме".

Горнето твърдение на майоръ Нишкова не е вѣрно, защото батареята, която бѣ тръгнала отъ София къмъ 10 часа сутриньта, („сега сж тръгнали" се казваше въ телеграммата на капитанъ Енчева) нѣмаше физическа възможность къмъ 2 часа послѣ пладнѣ, да пристигне на Радомиръ—Брѣзнишкото шоссе, близо до полето на сражението, а подиръ пакъ въ рисъ да отстжпи.

Ето какво е писалъ отпослѣ по тоя въпросъ капитанъ Ангеловъ, участникътъ въ брѣзнишкия бой, на бившия началникъ на брѣзнишкия отрядъ:

— „При отстжпванието ми за София, намѣрихъ капитанъ Фудулаки въ Перникъ, че си прѣвързва ранитѣ, а между Църква и Владая, къмъ 8 часа вечерьта срѣщнахъ нѣколко кавалериста, които били проводени отъ поручикъ Ханджиева да ви търсятъ като началникъ на отряда. На самия връхъ, до Владайскитѣ ханчета, около 9 часа вечерьта, срѣщнахъ батареята на поручикъ Шишкова състояща отъ 4 орждия, и, мисля, 2-ия ескадронъ кавалерия на поручикъ Ханджиева, на който расказахъ за случилата се катастрофа съ отряда. Слѣдъ това, помня, артиллерията се върна съ мене въ Княжево.

. . . . . . Ангеловъ.

една твърдѣ ожесточена битка съ противникъ 3-4 пѫти по-многоброенъ, съ артиллерия и кавалерия. Въ тая битка паднаха много убити и ранени доблестни български синове. На бойното поле бѣха оставени отъ войницитѣ повече отъ 50 убити, 280 ранени и около 50 плѣнени; отъ опълченцитѣ же 25 ранени, а числото на убититѣ отъ тѣхъ остана неизвѣстно. Противникътъ имаше не малко ранени и убити, защото нашитѣ войници не пущаха куршумитѣ си на вѣтъра.

Въ брѣзнишкия бой всичкитѣ офицери се отличиха съ похвалното си поведение. Хладнокръвие, храбрость, самоотверженность и умѣние да водятъ войницитѣ си въ бой—ето отличителнитѣ качества на офицеритѣ отъ брѣзнишкия отрядъ.

Тѣ—офицеритѣ—виждаха, оцѣняваха нашето спрѣмо неприятеля положение. Още по-добрѣ тѣ знаяха нравственното и физическо състояние на подчиненитѣ си, та затуй удвояваха своето старание да повдигнатъ и да поддържатъ въ отряда военния духъ, като дѣйствуватъ съ личния си примѣръ на храбрость и самоотверженность. Войницитѣ отъ своя страна се стараяха да подражаватъ началството си. Тѣ всички—офицери и войници—дружно, като единъ човѣкъ, напрѣгаха послѣднитѣ си усилия да срѣщнатъ врага както трѣбваше. Наистина, отрадно явление! Драго бѣше на човѣка да гледа, съ каква неустрашимость, съ какъвъ ентузиязмъ младитѣ офицери, безъ да обръщатъ ни най-малко внимание на огненитѣ уста, които бѣха зинали за да погълнатъ жертвитѣ си, водѣха въ боя още по-младитѣ си войници. Единъ отъ офицеритѣ расказва на войницитѣ разни епизоди, другъ пѣсни пѣе, трети, съ цигара въ уста, ходи по участъка си и то на 150-200 крачки отъ противника, ободрява войницитѣ и имъ показва кѫдѣ и какъ да се цѣлятъ.

— Юнаци, куршумитѣ не пращайте за зеленъ хайверъ; то е дадено на сърбитѣ, а вий гледайте да удряте въ кокали и мѣсо, казва единъ отъ офицеритѣ на войницитѣ си.

— Рѣдко стрѣляйте, юнаци, не вземайте примѣръ отъ противника. Той хвърля куршумитѣ на вѣтъра, ободрява другъ хората си.

— Ха тъй, тъй юнаци! виждате ли, какъ бѣгатъ назадъ като зайци? . . .

Но какъ може при такъвъ упадъкъ на духа, какъвто

бѣше описанъ по-горѣ, да се говори за ентузиязмъ у войницитѣ? би питалъ нѣкой.

Подобенъ въпросъ обаче може да зададе само оня, който не е участвувалъ въ бой, който не е испитвалъ онова чувство, което вънъ отъ боя не се испитва никога и което перото не може описа. Да, това е вѣрно. Колкото войницитѣ отъ една войскова часть и да сѫ паднали духомъ по разни причини, тѣ, когато началникътъ има достатъчна морална сила да дѣйствува на душата имъ, когато ги увлича съ своя личенъ примѣръ, когато той е способенъ да имъ вдѫхне своя духъ и своята воля, — тогава тѣ, войницитѣ, съ пламнали очи, въ единъ истински моментъ на самоотричание, по махването на началника съ рѫка, по мигването му съ око, се хвърлятъ въ огънь и вода.

Тъй бѣха подѣйствували офицеритѣ на подчиненитѣ си войници въ брѣзнишкия бой. И ако численния съставъ на брѣзнишкия отрядъ бѣше поне наполовина отъ неприятелския (съ артиллерия и кавалерия), то можеше съ положителность да се каже, че резултатътъ отъ този бой щѣше да бѫде съвършенно другъ.

Отряда отстѫпи подъ натиска на численностьта на противника слѣдъ единъ ожесточенъ бой, който се продължава повече отъ 3 часа*). Отстѫпи отряда, но задържа цѣлата дивизия на полковникъ Топаловича при Брѣзникъ до $10^{1}/_{2}$ часа сутриньта на 7-й Ноемврий, а когато тя тръгна за Сливница, принуди се да остави отъ дивизията въ Брѣзникъ: 1 полкъ пѣхота, горската батарея и часть отъ кавалерията си.

Въ врѣме на почивката при село Бѣла-вода, офицеритѣ бѣха събрани на съвѣщание, за да се произнесатъ върху въпроса: на кѫдѣ да отстѫпи отрядътъ — къмъ Перникъ-

---

*) Страница 41. Поручикъ Нишковъ, който бѣше назначенъ да командува 2-а дружина вмѣсто ранения капитанъ Фудулаки и който прѣдстави въ полка общо описание за дѣйствието на тая дружина въ биткитѣ казва:

— „Ожесточения бой при Брѣзникъ трая около два часа", а въ съчинението си „Струмский полкъ" казва:

— „Слѣдъ една ожесточена 20 минутна борба началникътъ на нашия отрядъ даде сигналъ за отстѫпление". Капитанъ Караивановъ, же командиръ на 4-а дружина отъ Единския полкъ, казва:

. . . . . . „Слѣдъ три часа бой съ неприятеля, нѣколко пѫти по силенъ, дружината отстѫпи подъ кръстосанъ огънь, както отъ правия, тъй и отъ лѣвия флангъ, тъй като сърбитѣ заеха, по отстѫпванието на 1-а и 2-а дружини отъ Струмски полкъ, нашитѣ флангове. . . . ,"

фия, или Радомиръ. Всички се исказаха въ смисъль, че е възможно да се отстжпи къмъ София.

— За кждѣто заповѣдате, тамъ ще вървимъ, каза капитанъ Филиповъ. Но менъ ми се вижда твърдѣ рисковано рядътъ да отстжпи за София, толкова повече, че споредъ несението на кавалериста сърбитѣ сж стигнали до Перкъ. Да прѣдположимъ, че ние ще си пробиемъ пжть за фия, продължи Филиповъ, но ако противникътъ ни прѣѣдва, което е и вѣроятно, ние ще трѣбва съ бой да пролжаваме пжтя си за София, а между това физическото и авствено състояние на войницитѣ съвсѣмъ не гарантира пълнението на тая задача.

Наистина, тия взглядове на офицеритѣ бѣха твърдѣ вѣрни. ъ съзнавахъ това твърдѣ добрѣ и при всичко това рѣшихъ рядътъ да продължава пжтя си за София. Азъ не давахъ ра на донесението на конника, относително пристиганието сърбитѣ въ Перникъ. Съобразно съ това рѣшение, слѣдъ на малка почивка отрядътъ тръгна за Перникъ. Когато, аче, отрядътъ бѣ стигналъ до това мѣсто, гдѣто пжтьтъ почваше да се спуща надолу къмъ р. Струма, зачуха се тъкъ къмъ сѣверо-истокъ нѣколко пушечни гърмежи. Въ щото врѣме забѣлѣзахме на противоположния спускъ, къмъ щата рѣка — на шоссето — силно движение. Ясно се ждаше, че обозни волски кола, които отивали за София, кариеръ се връщаха назадъ — къмъ Радомиръ.

— Господинъ капитанъ, въ Перникъ пристигна сръбска валерия, ми каза единъ жандармъ, който току що бѣ присгналъ отъ къмъ Перникъ.

— Ти видѣ ли сръбската кавалерия? запитахъ жандарма.

— Не, господинъ капитанъ, азъ я не видѣхъ, но ми за единъ селянинъ, който я видѣлъ, когато тя, кавалерията, ѣзла въ селото.

— Хмъ, полицейския жандармъ чулъ отъ селянина, че рбитѣ стигнали Перникъ, си помислихъ азъ.

Въ всѣки случай, трѣбваше отряда да се спре, догдѣто разясни тревогата на шосето, която тревога, вѣроятно, бѣ юизведена отъ сжщия жандармъ.

Слѣдъ малко пристигна подпоручикъ Топузовъ, който ми исказа слѣдующето:

— Когато отивахъ за Перникъ, единъ овчаръ ми каза,

че прѣди малко въ това села била пристигнала сръбска к
ница. На единъ километръ отъ селото срѣщнахъ единъ ко
жандармъ, който караше коня си въ кариеръ. На въпроса
кждѣ отива, той отговори, че отива при главния началникъ
отряда да му каже, че въ Перникъ била пристигнала ср
ска конница, за което му билъ казалъ единъ селянинъ. Сл
като показахъ на жандарма мѣстото, гдѣто се намирах
приближихъ се до Перникъ. Тукъ видѣхъ единъ селяни
който караше овци. Азъ го попитахъ какво има въ селот
селянинътъ отговори, че сега нѣмало нищо, но прѣди по
винъ часъ идвали до стотина сърби-кавалеристи и скоро
минали за „Совия".

По нататъкъ поручикъ Топузовъ расказа, че като
въскачилъ на една височина, дѣйствително съгледалъ 5-6 к
ника сърби. Тогава той повиква отдѣленния командиръ,
стадинъ Георгиевъ, когото бѣ взелъ съ себе си наедно
нѣколко войника, и тръгналъ за въ селото. Сърбитѣ като
съгледали, хвърлили по него нѣколко вистрѣла, качили се
конетѣ и избѣгали.

Наближаваше да се стъмни. Слѣдъ послѣднето съоб
ние азъ вече не се двоумѣхъ и заповѣдахъ отрядътъ да въ
ви обратно за Радомиръ, кждѣто и пристигна въ 9 часа
черьта въ съставъ не по-голѣмъ отъ 500 души.

Въ града владѣеше мъртва тишина. По улицитѣ тъм
—фенеритѣ не запалени. И въ кжщята се не виждаше св
тлина. Дюгенитѣ, механитѣ, ханищата—затворени. Изъ тъ
нитѣ улици—никакво движение. Само изрѣдко се съглежда
въ тъмнината отдѣлни лица, които гузно минаваха прѣзъ ул
цитѣ и се скриваха въ тъмнината, макаръ и да викахме п
дирѣ имъ да се спрятъ.

За да расположимъ войницитѣ по ханищата и кжщя
трѣбваше да се прибѣгва къмъ нежелателни мѣрки.

Слѣдъ като се настаниха войницитѣ въ нѣколко ха
и кжщя, азъ отидохъ на телеграфната станция, за да съоб
на началството за исхода на битката и за положението
отряда. Но и тамъ владѣеше сжщата тишина и мракъ. Ста
цията се оказа напустната, вратитѣ и прозорцитѣ раств
рени, а изъ двора расхвърлени парчета книжа. Отъ станция
отидохъ въ околийското управление, но и тамъ не се оказ
жива душа; и тамъ изъ двора се виждаха расхвърляни книж

ѳуги прѣдмѣти. — Чудно нѣщо! Полицията бѣ напустнала ꙗа, когато противникътъ бѣше още далечъ и когато граъ не бѣше още напуснатъ отъ гражданитѣ.

— Но кой знае, може би, донесението на конника, че ѳитѣ се движели по коритото на р. Свѣтла, да е вѣрно. ке би и мнозина отъ гражданитѣ да сѫ напустнали жилита си, си мислѣхъ азъ.

Пратихъ да повикатъ кмета или нѣкой отъ градскитѣ ѣтници, но и тѣ не се намѣрваха въ града. Между това ницитѣ още отъ вчерашния день троха хлѣбъ не бѣха ила въ уста. Хлѣбъ нѣмаме, а сухари—сѫщо. Колата съ дуктитѣ, които бѣха дошли съ отряда до с. Слаковица, гѫпили неизвѣстно за кѫдѣ.—Най·послѣ, часътъ въ 10½ доха при мене прѣдсѣдательтъ на кюстендилската окрѫжна юянна комиссия, Карамановъ, и членъ секретарьтъ на сѫа комиссия, отецъ Н., които за храбрость бѣха посрѫби.

Тѣ ми подадоха писменъ рапортъ съ молба да приема ь мое вѣдение реквизиционнитѣ храни: ечемикъ, жито, сѣно весъ, понеже нѣмало кой да ги пази, тъй като и полита била напустнала града.

— Хлѣбъ ми дайте, хлѣбъ! За отряда сѣно ми не трѣбва, казахъ азъ.

На това ми искание тѣ отговориха, че нѣмало било ъ, понеже фурнаджиитѣ били избѣгали. При всичко това обѣщаха да потърсятъ хлѣбъ изъ града и не слѣдъ много ке го доставиха. Необходимо бѣше, да се испрати единъ ездъ къмъ с. Батановци и въобще да се зематъ нѣкакви пазителни мѣрки отъ неочаквано появяване отъ страна противника, та съ това да се даде на войницитѣ възможность съ сънъ да си подкрѣпятъ силитѣ. Но като нѣе при отряда, послѣ брѣзнишкия бой, нито единъ конникъ, рави се распореждание — офицеритѣ по редъ да обитъ града прѣзъ нощьта. Слѣдъ това и азъ самъ тръгь изъ града съ цѣль да провѣря постоветѣ, които бѣха ни на южната страна на града. Тия постове бѣха туа да спиратъ войницитѣ, които пристигаха отъ Брѣзникъ, и опѫтватъ къмъ тѣхнитѣ части.

На 11½ часа прѣзъ нощьта доведоха въ квартирата Батановский кметъ придруженъ отъ двама селяни. Той ми

съобщи, че сърбитѣ идѣли отъ къмъ с. Яржиловци, отк
се били чували пушечни гърмежи.

И така, положението на отряда ставаше незавидно.

Прѣзъ нощьта двама войника доведоха при мене е
радомирски гражданинъ, на име Алекси Кундураджията.
редъ думитѣ на тия двама войника, Алекси ходѣлъ м
войницитѣ и ги уговарялъ да хвърлятъ пушкитѣ си и си
датъ по домоветѣ.

— Не виждате ли, че сърбитѣ заеха Трънъ и Б
никъ? казвалъ Алекси на войницитѣ. Сутрѣ ще заематъ
домиръ, може би и София. . . . Защо се биемъ съ
битѣ? . . . Нели сме братя? . . . Хвърлѣте пушкитѣ си
идѣте по домоветѣ си, та се заловѣте на работа! . . .

Даде се заповѣдь, Алекси да се арестува, а слѣдъ
да се отведе въ София и прѣдаде на комендантското уп
ление.

Заповѣдьта биде испълнена.

Слѣдъ малко събраха се дружиннитѣ командири да
сѫдимъ въпроса за положението на брѣзнишкия отрядъ, к
и за по-натататашното му дѣйствие.

Слѣдъ едно живо разискване, като се взе прѣдъ в
1) че при отряда нѣмаше кавалерия, отъ която да се
пратятъ разѣзди, които своеврѣменно да увѣдомяватъ от
за появяванието на противникътъ, 2) че отрядътъ, съст
отъ около 500 души, бѣше съвсѣмъ уморенъ, отпадналъ
зически и духомъ, та не бѣше въ състояние да се ср
съ противника, ако би се появилъ той и 3) че е необх
да се даде възможность на распръсналитѣ се още отъ
ница войници да се съберать, — рѣши се: отрядът
отстѫпи още прѣзъ нощьта за Самоковъ. Затуй, слѣдъ
почивка отъ 4—5 часа, съгласно горнето рѣшение,
дътъ потегли въ $2^1/_2$ часа слѣдъ полунощь за Самоков

Въ това врѣме войницитѣ отъ брѣзнишкия отр
вънкашно имаха печаленъ изгледъ, а особенно ония от
и 2-а дружини отъ Струмския полкъ. Тѣ бѣха съвсѣм
тощени. По-голѣмата часть отъ тѣхъ бѣха безъ шинели,
щата имъ скѫсани и искривени. Войницитѣ и офицери
1-а дружина бѣха оставили въ Колоница всичкото си п
имущество, дори и раницитѣ си.

Тукъ му е, мисля, мѣстото да спомена за едно

печално явление, което силно бѣ подѣйствувало на нравственното състояние на войницитѣ отъ 2-й п. Струмски полкъ и което обстоятелство бѣше най-много послужило за разлагането на и безъ това малобройния ми отрядъ.

Извѣстно е, че слѣдъ съединението, Сърбия враждебно настроена спрѣмо България, бѣше распратила по нашитѣ погранични съ нея кюстендилски, трънски и софийски окрѫзи цѣлъ роякъ агитатори. Послѣднитѣ уговарваха населението въ тия окрѫзи коллективно да заявятъ, че сѫ сърби, та да искатъ да се отдѣлятъ отъ България и присъединятъ къмъ „татковината си“—Сърбия.—Разбира се, агитациитѣ на тия платени съ сръбско злато агитатори останаха напразни, при всичко че простодушното население гледаше на сърбитѣ, като на братя, съ които наедно цѣли вѣкове бѣха страдали подъ турското робство.

Попитанъ пограничния, въ затънтенитѣ мѣста на Сърбия, българинъ, отъ каква е националность, той ти отговяряше, че е християнинъ.

— Добрѣ, ти си християнинъ—и братъ по вѣра, ами по народность какъвъ си? българинъ или сърбинъ?

— Е, па, Господине, не ли си е все едно сърбинъ или българинъ, нели сме братя?

И този отговоръ: „нели сме братя“ се чуваше твърдѣ често. Това е, наистина, понятно. Вѣрата, сходството на нарѣчието и дълговрѣменното имъ тежко робство ги бѣха сродили, та ги караха да гледатъ на сърбитѣ като на братя. Независимо отъ това, нашето погранично население отъ много вѣкове бѣ свързано съ Сърбия и материално. То ходѣше въ Сърбия за печалба—по търговия и разни занаяти, като: дърводѣлсво, градинарство и пр. Домочадията на пограничното съ Сърбия население още отъ дѣтинство бѣха навикнали пролѣть да испращатъ бащитѣ и братята си въ Сърбия за печалба, а на есень да ги посрѣщатъ съ пълни кесии жълтици и подаръци. — Не бѣ чудно слѣдъ това, че пограничнитѣ българи гледаха на сърбитѣ като на истински братя.

Сръбската агитация, макаръ и безъ всѣкакъвъ успѣхъ, се бѣ распространила и въ вѫтрѣшнитѣ градове, като: Радомиръ, Брѣзникъ и Кюстендилъ.

За да противодѣйствува на тия сръбски агитатори, кюстендилския окрѫженъ управитель, Н. Славковъ, организира

контра-агитатори—доброволци, граждани и селяни. Тия агитатори ходѣха по селата и съвѣтваха населението да не слуша враговетѣ на отечеството ни—сърбитѣ, които искатъ да отнематъ отъ България чисто българскитѣ окржзи, както отнеха Нишъ, Пиротъ, Враня и пр.

Фактъ е, че сърбитѣ до обявяванието на войната не сполучиха съ своитѣ агитации. Съвсѣмъ другъ бѣше, обаче, резултатътъ на тия агитации слѣдъ първитѣ успѣхи на сръбското оржжие. Слѣдъ биткитѣ при Колоница и Трънъ, а особенно когато сръбскитѣ орждия загърмѣха при Брѣзникъ и на Сливница, не само пограничното население, но и войницитѣ отъ пограничната мѣстность се подадоха на тия агитации.

Извѣстно е, че, въ врѣме на берлинския конгресъ, нѣкои отъ нашитѣ погранични градове и села бѣха окупирани отъ сръбскитѣ войски. Въ това число бѣше и Трънъ. Когато слѣдъ конгреса сръбскитѣ войски трѣбваше да напустнатъ нашата территория, простодушнитѣ трънчене, подбудени отъ една страна отъ сърбитѣ, отъ друга, както е казано погорѣ, свързани материално, па и национално съ чистобългарскитѣ окржзи: Нишъ, Пиротъ, Враня и пр., не искаха да се прѣдадатъ на приврѣменното българско окупационно правителство. Това сжщото население слѣдъ 7 години, когато България се застрашаваше отъ Сърбия, скокна като единъ човѣкъ на кракъ и се залови за оржжие за да запази прѣдѣлитѣ на отечеството си.

Съ откриванието на военнитѣ дѣйствия между България и Сърбия, нашитѣ незначителни отряди: колонишки, трънски и царибродски, трѣбваше слѣдъ ожесточенитѣ битки и подъ силния натискъ на многочисления противникъ да отстжпятъ позициитѣ си и да се оттеглятъ къмъ Сливница.

Отъ това ни бързо и неочаквано отстжпление нашето пограничнo население се видѣ изоставено въ ржцѣтѣ на побѣдителитѣ сърби—тия сърби, които прѣди 7 години заемаха Трънъ. Уплашено отъ отмъщение на противника това население започна да заисква прѣдъ сърбитѣ.

Първи избѣгаха по домоветѣ си опълченцитѣ отъ изворската опълченска дружина.

Когато I-а дружина отстжпи отъ Колоница, всичкитѣ офицерски вещи бѣха оставени въ една кжща, въ това село,

и жителитѣ вмѣсто да запазятъ тия вещи, прѣдадоха ги на сърбитѣ.

Когато изворския отрядъ отстѫпи въ с. Тръклено, жителитѣ на това село избѣгаха въ гората и не оказаха никакво съдѣйствие на нашитѣ отстѫпающи отъ Колоница войски и не помогнаха на раненитѣ.

Отъ с. Слаковица на 6-ий Ноемврий сутриньта двама селяни на коне прѣдъ очитѣ ни, отидоха при опѫтилитѣ се за Сливница сръбски войски и имъ съобщиха за нашето движение.

Най-послѣ видѣхме и явната и нагла агитация на единъ Алекси Кундураджията въ Радомиръ между войницитѣ и пр.

Естественно, това настроение на пограничното съ Сърбия население не можеше да се не отрази и на войницитѣ отъ 2-и пѣши Струмски полкъ, комплектуванъ отъ казаното население. Това се виждаше отъ обстоятелството, че отъ 1-а дружина слѣдъ колонишкия бой дойдоха въ Радомиръ само около 260 души, отъ 2-а — 350, а отъ изворската опълченска дружина при отряда не остана нито единъ человѣкъ. На 5-й срѣщу 6-й Ноемврий аванпостната верига на брѣзнишкия отрядъ залови около 30 войника отъ 3-а, 4-а и 5-а запасна дружини отъ сѫщия полкъ, които (дружини) водѣха на Сливница ожесточенъ бой съ сърбитѣ. Тия войници, споредъ думитѣ имъ, отиваха по домоветѣ си, защото дружинитѣ имъ били разбити отъ противника.

Когато сърбитѣ бѣха разбити и отблъснати отъ българската территория, распръсналитѣ се по селата войници отъ 2-й п. Струмски полкъ, уплашени, види се, отъ отговорность за отлѫчванието имъ отъ частьта си, започнаха да се явяватъ въ полка и на началницитѣ на разни отряди и чети. Така, на 11 Ноемврий при Сливница въ полка се явиха такива войници до 120, на 13-й Ноемврий застигнаха полка въ Царибродъ 70 войника, а на 20-й сѫщий въ Пиротъ бѣха испратени въ полка отъ сливницкия комендантъ 318 человѣка. Освѣнъ това капитанъ Ангеловъ, поручикъ Евровъ, подпоручицитѣ Юрдановъ и Доктороски, които командуваха разни части и опълченски отряди и се намираха край сръбската граница — кюстендилски и трънски окрѫзи — бѣха събрали 496 войника. Най-послѣ, слѣдъ възвръщанието на полка въ Кюстендилъ, бѣха испратени въ този послѣдния отъ

софийския комендантъ повече отъ 100 человѣка. — Слѣдователно територияалната система за комплектуването на Струмския полкъ въ дадения случай принесе не съвсѣмъ добра услуга на самия полкъ, частно, и на армията, изобщо.

Отъ изложеното до тукъ се вижда, прочее, какво бѣше нравственното състояние на брѣзнишкия отрядъ, и слѣдователно, имаше ли възможность на другия день, слѣдъ битката, да се влѣзе съ останкитѣ на тоя отрядъ, обрѣченъ по-отрано въ жертва, въ нова битка. А че отрядътъ бѣ обрѣченъ въ жертва, служи за доказателство слѣдующето:

Първо: Когато впослѣдствие зададохъ въпросъ на началникъ щаба на западния отрядъ, защо не разрѣши по-отрано да испратя поне още една дружина на помощь на колонишкия отрядъ, съ сдѣйствието на която сърбитѣ щѣха да бѫдѫтъ поне задържани за нѣколко врѣме, той отговори:

— Това не можеше да се направи, защото още не се бѣше опрѣдѣлило положението ни на турската граница.

— Но отъ моитѣ донесения, въ края на м. Октомврий, се виждаше отчаяното положение на изворския отрядъ, а тъй сѫщо, че турцитѣ се оттеглюватъ отъ нашата граница, казахъ азъ.

— При всичко това, не можеше да се испрати войска въ Колоница, отговори той. Изворския отрядъ бѣше обрѣченъ въ жертва само и само врѣменно да се задържи дѣсното крило на противника.

— Но послѣ, обаче, испратихте 2-а дружина, която, освѣнъ че не стигна и нѣмаше възможность да стигне своеврѣменно на Колоница, но отъ усиления маршъ въ редоветѣ ѝ останаха около 350 человѣка.

— Въ врѣме на война всичко може да се случи, отговори началникътъ уклончиво.

Второ: Телеграммата на началникъ щаба на армията съ която ми се прѣдписваше да жертвувамъ отряда за спасението на армията и отечеството.

Разбира се съ горнето си сѫждение азъ не искамъ да критикувамъ дѣйствията и распорежданията на началствующитѣ лица и то толкозъ повече че тия распореждания бѣха твърдѣ на врѣме и на мѣстото си. Това се доказва отъ обстоятелството, че една дружина на колонишката позиция задържа единъ неприятелски полкъ пѣхота съ една малка часть

кавалерия и 4 горски орждия; а брѣзнишкия отрядъ, съгласно телеграммата на началникъ штаба на армията, задържа на 6-й Ноемврий дивизията на подполковникъ Топаловичъ отъ да замине за Сливница.

На 7 Ноемврий сутриньта отрядътъ се спрѣ за почивка въ с. Горня-Диканя, гдѣто за войницитѣ бѣше приготвено топло ястие. Отъ 1-й Ноемврий тѣ първъ пжть тукъ ядоха топла храна, но сега тукъ се пъкъ чувствуваше осждность отъ къмъ хлѣбъ.

Въ това село бѣха събрани на съвѣщание дружиннитѣ командири: капитанъ Караивановъ, Филиповъ и поручикъ Нишковъ (послѣдния командуваше врѣменно 2-а дружина вмѣсто ранения капитанъ Фудулаки). Азъ прѣдложихъ отряда да отстжпи прѣзъ Струпецъ за София. Но слѣдъ дълго разискване дойде се до заключение, че, ако отряда пристигне въ София въ такъвъ видъ, въ какъвто се намираше сега, то би произвелъ много лошо впечатление въ столицата. Затуй рѣши се да се отстжпи за Самоковъ, за да можатъ се събра распръсналитѣ се войници отъ 1-а и 2-а дружини на Струмския полкъ.

Слѣдъ като си поотпочинаха войницитѣ и се нахраниха съ топла храна, отряда тръгна за Самоковъ, гдѣто и пристигна въ $12^1/_2$ часа прѣзъ нощьта.

Съ пристиганието на отряда въ Самоковъ телеграфически се донесе на началникъ штаба на армията слѣдующето:

— „Когато очаквахъ да срѣщна разѣздитѣ отъ отряда на капитанъ Кавалова на дѣсния флангъ на брѣзнишкия отрядъ, съ когото да свържа съобщение за взаимно дѣйствие противъ неприятеля, на казания флангъ се появиха сръбски колони, които окржжиха отряда и, слѣдъ единъ ожесточенъ бой, накараха го да отстжпи съ голѣми загуби не къмъ Владая, а къмъ Радомиръ.

Отрядътъ, щомъ стигна на шоссето между Радомиръ и Перникъ, отправи се за София, но разѣздътъ ми съобщи, че противникъ се появилъ по шоссето Перникъ-Владая, затуй отстжпихъ за Радомиръ. Градътъ бѣ напуснатъ отъ властитѣ.

Въ $10^1/_2$ часа прѣзъ нощьта ми донесоха че противникътъ се билъ появилъ между с. с. Батановци и Ржжиловци, отъ кждѣто, наистина, се чуваха пушечни гърмежи. Понеже отряда не бѣше въ състояние изново да се срѣщне съ про-

тивника, вслѣдствие малочисленностьта и нравствения си и физически упадъкъ, рѣшихъ да отстѫпя за Самоковъ.

Направихъ распореждание самоковския околийски началникъ да достави кола за по-бързо пристигание на *изморения* отрядъ въ София.

При това донасямъ, че отъ повѣрения ми отрядъ не може да се очаква сѫществена поддържка".

Войницитѣ се настаниха по кѫщята и ханищата. При всичко че бѣ приготвено топло ястие, мнозина отъ тѣхъ прѣдпочетоха съня.

На 8 Ноемврий офицеритѣ още отъ тъмни зори се растичаха и расшетаха нагорѣ-надолу, като се стараяха да приведатъ повѣреннитѣ имъ части въ надлежния редъ и видъ. За тая цѣль се взеха отъ градското общинско управление навуща, чорапи, опинци, кърпи и мазь за намазване изранениtѣ крака на войницитѣ. Послѣднитѣ въ редътъ на злощастнитѣ нѣколко деня тукъ пръвъ пѫть си очистиха пушкитѣ, опраха си ризитѣ и пр. Най-послѣ, войницитѣ на 8 Ноемврий пръвъ пѫть се наядоха съ достатъчно количество и добро качество храна. Освѣнъ това, даде имъ се и по-добра порция ракия и вино; тъй щото тѣ се пооправиха и си отпочинаха и затуй всички, съ исключение ония, на които краката бѣха изранени, а такива имаше твърдѣ много, можаха на слѣдующия день да продължаватъ пѫтя си. Но прѣдъ видъ на това, че прѣдстоеше на войницитѣ да извършатъ единъ дългъ и усиленъ походъ, слѣдъ който трѣбваше да встѫпятъ въ бой съ противника, затуй, за да имъ се запазятъ силитѣ, поискаха се отъ административната власть нуждното число кола, които на 9 Ноемврий сутриньта бѣха доставени въ распорежданието на отряда.

На 8 Ноемврий сутриньта получихъ двѣ — една слѣдъ друга—телеграмми отъ началникъ щаба на армията. Съ първата отъ тѣхъ ми се заповѣдаше:

— Съ отряда се направлявайте за София. Бързайте да стигнете по-скоро.

Съ втората: — Направлявайте се въ София и бързайте. Сърбитѣ сѫ се оттеглили отъ Сливница на Драгоманъ. Брѣзникъ е свободенъ. Щабътъ ви е тукъ.

Прѣдписваше ми се да бързамъ, между това войницитѣ отъ прѣкараннитѣ въ усиленъ походъ дни не бѣха въ състоя-

ние да тръгнатъ на пжть него день — 8 Ноемврий. Независимо отъ това, въ сжщия день сутриньта получихъ отъ полковия оржжеенъ каптенармусъ отъ гр. Дубница телеграмма. Съ нея той донасяше, че въ Дубница се били събрали много войници отъ Струмския полкъ. Сжщо такова съобщение получихъ и отъ Кюстендилъ. Не ще съмнѣние че тия войници, бѣха отстжпившитѣ отъ Колоница и Брѣзникъ.

На минутата се направи телеграфически распореждание — казанитѣ войници отъ Дубница незабавно да тръгнатъ за Самоковъ и се присъединятъ къмъ частьта си, а ония отъ Кюстендилъ да чакатъ втора заповѣдь.

Освѣнъ въпроснитѣ войници, които пристигнаха въ сжщия день вечерьта — на 8 Ноемврий, — прѣзъ цѣлия день продължаваха да пристигатъ останалитѣ назадъ по самоковско — радомирския пжть ту единъ по единъ, ту на групи отъ по нѣколко человѣка. По такъвъ начинъ численностьта на отряда се увеличи до 942 человѣка.

XIV.

Най-послѣ на 9 Ноемврий въ 11 часа прѣдъ обѣдъ, слѣдъ като се нахраниха добрѣ войницитѣ, отрядътъ вече въ съставъ повече отъ 1240 человѣка, тръгна за София.

Бѣше почти късно, когато отряда стигна въ с. Пасарелъ, гдѣто и нощува, помѣстенъ въ кжщята.

Сутриньта, на 10 Ноемврий, отрядътъ продължи пжтя си за София. Щомъ излѣзохме на възвишенностьта надъ с. Горне-Лозенъ, зачуха се нататъкъ къмъ западъ топовни кънтения.

Войницитѣ изведнъжъ се ободриха, сгжстиха редоветѣ и и инстинктивно, безъ команда зачестиха и увеличиха крачкитѣ си.

— Тамъ се биятъ нашитѣ другари, кръвь проливатъ за милата ни татковина, — слѣдователно трѣбва да бързаме да имъ се притечемъ на помощь, казваха войницитѣ, и да отмъстимъ за Колоница и за Брѣзникъ.

Въ с. Горни-Лозенъ отряда се спрѣ за почивка. Офице-

ритѣ влѣзоха въ една отъ кръчмитѣ, въ която свариха много селяни—едни отъ тѣхъ стояха прави, други насѣдали около една маса. При тая маса сѣдѣха и двама пѫтници пристигнали отъ София. Единия отъ тѣхъ съ увлѣчение разказваше на окрѫжившитѣ го селяни, къмъ които и офицеритѣ се присъединиха, за геройството на нашитѣ войници и офицери въ биткитѣ на Сливница.

— Капитанъ Бендеревъ като зайци гонялъ сърбитѣ, разказваше пѫтникътъ. Сърбитѣ напустнали позициитѣ си и избѣгали. Нашата артиллерия тъй добрѣ и юнашки дѣйствувала, продължаваше сѫщия, щото не само накарала сръбската да млъкне, но и подбила нѣколко неприятелски орѫдия.

Разбира се, това свѣдѣние произведе твърдѣ добро впечатление, както на войницитѣ, тъй и на селянитѣ.

— Богъ помага на правитѣ, казваха селянитѣ, и наказва виновнитѣ . . . . Нашитѣ братя — сърби, вмѣсто да ни се притекатъ на помощь, ни нападнаха по единъ хайдушки начинъ.

— И ний ще имъ отмъстимъ за колонишкия и брѣзнишкия боеве, казваха войницитѣ, съ които бѣше прѣпълнена кръчмата.

Слѣдъ като си похапнаха и отпочинаха войницитѣ, отряда тръгна и къмъ 4 часа слѣдъ пладнѣ пристигна въ София.

На края на града — на цариградското шоссе — отряда бѣ посрѣщнатъ отъ капитанъ Антикарова, който билъ прикомандированъ къмъ Военното Министерство. Той ми посочи Александровската казарма, въ която войницитѣ трѣбваше да се разположатъ за нощуване.

Щомъ отряда се отведе въ казармитѣ, и войницитѣ се настаниха въ тѣхъ, слѣдъ като направихъ потрѣбното распореждание, отидохъ въ града да намѣря полковия обозъ.

Обозътъ, или по-добрѣ да кажа, полковото имущество, бѣ растоварено въ единъ полусъборенъ ханъ, близо до площадьта Позитано. Голѣма часть отъ полковото имущество бѣше расхвърлено изъ двора. Тукъ имаше нѣколко съвсѣмъ негодни и исчупени кола. Това имущество се пазѣше отъ двама часови.

При обоза намѣрихъ полковия каптенармусъ.

— Всичкото ли имущество е стоварено въ тоя складъ?

попитахъ азъ каптенармуса. Кѫдѣ се намиратъ офицеритѣ: пор. Евровъ Карастояновъ и Докторски?

— Тъй вѣрно, господинъ капитанъ, отговори каптенармусътъ. Всичкото имущество се стовари тукъ, но панталонитѣ, които бѣха приготвени за 5-а запасна дружина и всичкото мундирно сукно се взе отъ комендантското управление, което, казватъ, се раздало на румелийскитѣ войници за партянки.

И наистина, всичкото мундирно и шинелно сукно било раздадено на полуголитѣ румелийски войници. Лазаретната линейка и обознитѣ кола съ конетѣ били распратени по разни посоки. Капитанъ Ангеловъ, поручикъ Евровъ и подпоручикъ Докторски били назначени за началници на разни чети и отряди. Само поручикъ Карастояновъ се намираше въ града.

Слѣдъ като прѣгледахъ полковото имущество и като направихъ нуждното распореждание, азъ се опѫтихъ за зданието на военния клубъ. Въ това здание се помѣщаваше една незначителна часть отъ жертвитѣ на братоубийствената война. Искахъ да видя героитѣ на четири-дневната защита на сливнишката позиция.

При влизанието ми въ помѣщението първото нѣщо, което ми обърна вниманието, бѣше извънредната чистота. Въ стаитѣ владѣеше пълна тишина, нарушавана сегисъ тогисъ отъ болезненитѣ охкания на раненитѣ. — Около раненитѣ забѣлѣзахъ нѣколко дами — софийски гражданки, които доброволно били прѣдложили услугитѣ си да прислужватъ на раненитѣ. Тия дами — сестри милосердни — съ своитѣ майчини грижи и ласкави обращения, се стараяха да облегчатъ страданията на сливнишкитѣ герои.

Менъ ми се искаше да разпитвамъ раненитѣ за тежкитѣ но славни дни на Сливница, но, като гледахъ на тѣхнитѣ страдания, не се рѣшавахъ да ги отегчавамъ съ своитѣ въпроси.

Между раненитѣ познахъ единъ унтеръ-офицеръ отъ бившата 14 севлиевска дружина, комуто и зададохъ нѣколко въпроси. Узнахъ, че той билъ раненъ на 7 Ноемврий на Сливница, когато нашитѣ се били хвърлили въ атака на противника.

— Раниха ме въ гърдитѣ, господинъ капитанъ, каза унтеръ-офицера. Види се, че Богъ скоро ще ме прибере. Нека

бѫде волята му, прибави той набожно. Азъ ще умрѫ спокойно, защото видѣхъ, че нашитѣ войници юнашки се биха и умираха за запазвание отечеството си и прѣстола, както ни учиха нашитѣ учители — русситѣ.

Ранения още би говорилъ, но като видѣхъ, че това му причиняваше болки, азъ се оттеглихъ, като му пожелахъ скоро оздравяние.

— Господинъ капитанъ, господинъ капитанъ, чухъ че вика нѣкой.

Азъ се обърнахъ къмъ оная страна, отъ гдѣто се чуваше виканието, и видѣхъ на нѣколко крачки, лѣжаще на креватъ едно младо блѣдно, като восъчена фигура, момче, което умилително ме гледаше.

— Азъ съмъ подпоручикъ Александръ Стояновъ, ми каза младото момче. Вий ме не познавате, но ний сме роднина.

Наистина, азъ знаяхъ, че имамъ такъвъ роднина, но никога не бѣхъ го виждалъ.

Стояновъ испитваше страшни болки. Той току си мѣташе рѫцѣтѣ. Една госпожа, сестра — милосердна, стоеше при него и се стараеше да облегчи поне нравственнитѣ му мѫки. Тази бѣше първата ми и послѣдня срѣща съ това младо момче. Слѣдъ нѣколко деня, подиръ ампутацията на крака му, Стояновъ прѣдаде Богу духъ.

Раненитѣ изобщо се гледаха твърдѣ добрѣ. Тѣ се ползуваха при добрата обстановка и съ най-грижливо прислужвание.

Още при появяванието на първитѣ ранени отъ бойното поле, може да се каже, почти цѣлото столично население се прѣобърнало на санитаренъ персоналъ: на сестри и братя милосердни. Много отъ милосерднитѣ сестри по цѣли дни и нощи сѫ дежурили при раненитѣ, други пъкъ приготовлявали прѣвързоченъ материалъ.

Справедливостьта изисква да се каже, че и чуздестраннитѣ подданици въ столицата сѫ се били отнасяли твърдѣ състрадателно къмъ ратницитѣ, паднали на бойното поле. И тѣ не само материално сѫ помагали, но и като сестри и братя милосердни, се стараяли да облегчатъ физическитѣ и нравственни страдания на раненитѣ борци.

На 11 Ноемврий сутриньта отрядътъ тръгна за Сливница. По пѫтя отъ София до Сливница срѣщнахме много

фаетони и кола, които возяха отъ Сливница нашитѣ ранени. Между тия съгледахъ капитанъ Недѣлковича раненъ въ главата. Въ Сливница отряда пристигна наҷвечеръ и се разположи за нощуване на бивуакъ току до самото село, на западната му часть. Отъ първитѣ числа на мѣсецъ Октомврий дружинитѣ отъ повѣрения ми полкъ, най-послѣ за пръвъ пжть се събраха тъй близко една до друга, а именно: 1-а и 2-а дружини — при самото село Сливница, 3-а и 5-а — на позицията при с. Братушково и 4-а — на шоссето Сливница—Царибродъ, 6-7 километра отъ Сливница. Въ Сливница не се забѣлѣзваше движение. Само при главния привързоченъ пунктъ, гдѣто се развѣваше знаме на Червения Кръстъ се тълпѣха нѣколко кола и фаетони. Еднитѣ отъ тѣхъ едва що били пристигнали съ ранени войници отъ къмъ Драгоманъ, а па другитѣ качваха такива за евакуиране въ София.

Въ една бакалница съгледахъ нѣколко офицери. Единъ отъ тия офицери, а именно поручикъ Чорбаджиевъ, се приближи до мень и ми показа мѣстото, гдѣто трѣбваше да се спре полка на бивуакъ и да получи приготвената за него храна.

— А за офицеритѣ има закуски и разни напитки ей въ това здание, каза Чорбаджиевъ, като показа на бакалницата.

Като расположихъ полка на бивуакъ не далеко отъ кухнитѣ и направихъ нуждннтѣ распореждания, върнахъ се въ бакалницата. Между офицеритѣ забѣлѣзахъ двама отъ ония, които на 19 Септемврий въ Александровската градина, въ София, распалено говорѣха, като се заканваха да накажатъ турцитѣ, ако би дръзнали да посѣгнатъ на Южна-България.

Тия млади офицери, като че ли бѣха устарѣли съ по нѣколко години. Съ лица загорѣли, движения спокойни, тѣ разговаряха сега не тъй распалено, за да си даватъ куражъ, а съ чувство на собственното си достойнство и съ пълно съзнание, че бѣха добросъвѣстно испълнили своя къмъ отечеството дългъ. Въ спокойнитѣ движения на младитѣ офицери сега проглеждаше истинската войнишка отвага. Тѣ искаха да испълнятъ до края дългътъ си, а между това тѣхъ и цѣлата армия държаха приковани на сливницката позиция цѣли 3 дена безъ нужда и то тогава, когато разбития и раз-

небитения противникъ въ панически страхъ и въ пълна безредица е отстжпвалъ отъ тая позиция.

Отъ това, именно, бездѣйствие на нашето началство тия събрани въ бакалницата офицери не крияха своето неудоволствие.

— Трѣбваше да се прѣслѣдва разбития противникъ по петитѣ, казваха тѣ, и да му се недава врѣме да дойде на себе си, слѣдъ нанесеното му поражение. Между това ний цѣли три деня почивахме, а въ това врѣме распрьснатия, като пилци, противникъ сбира и стѣга редоветѣ си, за да ни окаже съпротивление.

XV.

Когато 1-а и 2-а дружини отъ 2-й п. Струмски полкъ водѣха горѣща и ожесточена борба съ противника при Колоница и Брѣзникъ, другитѣ три дружини отъ сжщия полкъ водѣха, на други пунктове отъ театра на военнитѣ дѣйствия, не по-малко горѣщъ ожесточенъ бой.

Тукъ ще изложа, и то на кжсо, извлѣчение отъ реляциитѣ за дѣйствието на тия дружини противъ сърбитѣ.

Както е казано по-горѣ, 3-я дружина отъ Дубница замина за Трънъ, гдѣто влѣзе въ състава на трънския отрядъ, началникъ на който бѣше капитанъ Геневъ, командирь на сжщата дружина. Дружината била расположена да отбранява отъ нападенията на противника дѣсното крило на трънската позиция. Мѣстностьта на тоя участъкъ прѣдставлява редъ височини, една отъ друга по висока, а най високата възвишенность (Малий Руй) съставлява най-крайния — дѣсния — и най важния тактически пунктъ на позицията. По тѣзи височини били построени окопи за стрѣлба отъ колѣно. Прѣдъ тѣзи окопи мѣстностьта се прѣсича на длъжъ и напрѣки съ долчинки въ разни посоки и за туй за неприятеля било найудобно да настжпва на този участъкъ на позицията. Срѣщо върха Малий Руй, на растояние не повече отъ 1½ километръ, се намира върха Голѣмий Руй. Послѣдния командува височинитѣ на нашата позиция, но не билъ заетъ отъ насъ.

Слѣдъ обявяванието на войната, началникътъ на отряда

заповѣдалъ тритѣ роти отъ дружината да заематъ ложементитѣ на дѣсното крило на позицията, а 10-а рота да заеме ложементитѣ си, когато бжде принудена отъ противника. На 2-й Ноемврий неприятельтъ не посѣгналъ на нашата позиция, защото билъ донѣгдѣ задържанъ отъ нашитѣ погранични постове и кавалерийски пикети, а най-вече, защото билъ заетъ съ разни демонстративни движения.

Отъ тѣзи движения се виждало, че противникътъ насочвалъ главнитѣ си сили къмъ дѣсното ни крило. За туй било заповѣдано на 9-а и 12-а роти да прѣдадатъ окопитѣ, които заемали, на ротитѣ отъ Бдинския полкъ, а тѣ да заематъ Малий Руй. По такъвъ начинъ 9-а рота останала въ лѣво отъ 12-а рота, 10-а рота, която била смѣнена отъ 11-а, била разположена още въ лѣво, а 11-а, слѣдъ като се върнала на другия день отъ аванпоститѣ, се разположила още по въ лѣво. Така разположени, ротитѣ отъ 3-я дружина заемали най-важнитѣ пунктове на позицията. Но тѣ не били една до друга, а отъ 9-а и 12-а роти до 10-а и 11-а имало около 2 километра.

Тоя промежутокъ билъ оставенъ да го заематъ ротитѣ отъ Бдинския и Плѣвенски полкове. Понеже командирьтъ на 3-я дружина бѣше началникъ на трънския отрядъ, който билъ отговоренъ за трънската позиция, той и назначилъ повѣрената си дружина да отбранява най-важнитѣ пунктове, разбира се, защото ималъ по голѣмо довѣрие въ своята часть. Обаче, началникътъ на отряда се убѣдилъ въ врѣме на боя, че той неосновательно е питаялъ по-малко довѣрие къмъ частитѣ отъ другитѣ дружини, които сжщо храбро и самоотверженно сж се били.

На 3 Ноемврий неприятельтъ билъ заелъ Голѣмий-Руй, отъ гдѣто сутриньта започнали да се чуватъ чести гърмежи, на които нашитѣ не отговаряли, по причина че растоянието било твърдѣ далеко. Но баталйонътъ отъ горнята възвишеность започналъ да се спуща и настжпва къмъ заетий отъ 9-а и 12-а роти Малий-Руй, като сжщеврѣменно открилъ по тѣхъ силенъ огънь. 9-а и 12-а роти, отъ своя страна, срѣщнали неприятелскитѣ колони и гжстата верига отъ 1500 крачки съ пушеченъ огънь. Дружнитѣ и вѣрни залпове нанасяли, както се види, голѣма врѣда на противника, който прѣкратилъ настжплението.

На върха на Голѣмий-Руй противникътъ билъ покачилъ двѣ горски орждия, съ които открилъ честа стрѣлба по 9-а и 12-а роти и които орждия около 1 часъ слѣдъ пладнѣ били се добрѣ пристрѣляли въ окопитѣ на 9-а рота и ѝ нанасяли голѣми загуби. Затуй подпоручикъ Трайчевъ оттеглилъ ротата на самия върхъ, отъ гдѣто открилъ огънь, и тамъ останалъ съ ротата до вечерьта.

Обстоятелството, че на това мѣсто нѣмало наша артиллерия силно било влияяло на духа на нашитѣ войници.

Около 12 часа по пладнѣ, неприятельтъ (около 2 баталйона) започналъ да се спуща откъмъ с. Туряковци противъ 10-а рота. Послѣдната посрѣщнала противника съ честа стрѣлба. Но вѣрнитѣ артиллерийски вистрѣли отъ наша страна и залповетѣ на 10-а рота не позволили на противника да се доближи до ложементитѣ по-близу отъ 800—1000 крачки. Сжщеврѣменно около двѣ неприятелски роти се помжчили да направятъ обхватъ на нашето дѣсно крило. Обаче, расположението на 12-а рота спомогнало да се противодѣйствува на такова едно посѣгание отъ страна на противника. Тя — 12-а рота — която отчасти, имала назначение да пази фланга отъ обхващание, съ дружнитѣ си залпове сполучливо парализирала обхвата, като отблъснала неприятелскитѣ роти назадъ.

Неприятельтъ до вечерьта, нѣколко пжти се вдигалъ да върви напрѣдъ къмъ нашитѣ ложементи, но вѣрнитѣ вистрѣли отъ тия ложементи го принуждавали да се връща назадъ. Въ 5 часа вечерьта стрѣлбата взела да утихва и отъ двѣтѣ страни, а когато се стъмнило, въ $6^1/_2$ часа, неприятельтъ, въсползуванъ отъ тъмнината, промъква се дебнишкомъ до ложементитѣ на 9-а и 10-а роти на 50—60 крачки. Послѣднитѣ, щомъ го забѣлѣжили, дали по нѣколко залпа и се хвърлили върху му на „ура“, и го накарали бѣгомъ да отстжпи. Въ това счепкване сж били хванати въ плѣнъ 4 сръбски войника. Съ това се е свършило дѣйствието на 3-а дружина при Трънъ на 3-й Ноемврий.

Въ това сражение имало убити 3 и ранени 19 долни чинове. Въ числото на убититѣ билъ и портупей-юнкера Каловъ.

Въ 2 часа прѣзъ нощьта, срѣщу 4 й Ноемврий послѣдвала заповѣдь дружината да се снеме отъ трънската позиция заедно съ цѣлия трънски отрядъ. Това неочаквано отстжп-

ление било вслѣдствие появяванието на противника въ Врабча — въ обхватъ на дѣсното крило на трънския отрядъ. Несъмнено, че това неочакввано, бързо и въ такова врѣме прѣзъ нощьта отстѫпление не е можело да стане въ пъленъ редъ. Прѣди всичко позицията е била твърдѣ обширна, вслѣдствие на което мѫчно е било да се даде заповѣдь на войскитѣ и обозитѣ своеврѣменно да отстѫпватъ. Отъ тукъ произлѣзло страшна бъркотия. Шоссето било задръстено съ обози и войски, които правѣли твърдѣ затруднително движението по него. Имало било части, които не получили заповѣдь за отстѫпление и които безъ малко щѣли да попаднатъ въ рѫцѣтѣ на противника. Именно при това отстѫпление била е оставена нашата 9 фунтова батарея въ рѫцѣтѣ на противника.

Това отстѫпление е било извършено при крайно неблагоприятни условия. Трѣбвало е войницитѣ да иматъ голѣмъ запасъ отъ нравственни и физически сили, за да прѣодолѣятъ всичкитѣ мѫчнотии на този труденъ походъ. Послѣ безпокойното прѣкарвание нощьта срѣщо 3-й Ноемврий въ ложементитѣ и аванпоститѣ, сражението било твърдѣ сериозно на 3 Ноемврий. То се продължавало цѣлъ день, като държало войницитѣ прѣзъ всичкото врѣме въ напрѣгнато състояние и не имъ позволявало да помислятъ даже за ядение. Съ прѣкратяванието на битката, войницитѣ били заети съ работа по укрѣпяванието на позицията, а послѣ съ приготвянието за отстѫпление, — слѣдователно нощьта е била прѣкарана безъ почивка и безъ сънь. Войницитѣ не могли да се снабдятъ съ хлѣбъ, защото въ града нѣмало коля за прѣвозванието му на позицията. Независимо отъ това, нѣмало кой да отпусне хлѣба, понеже прѣдсѣдательтъ и членоветѣ на постоянната комиссия били избѣгали. Нощьта била до толкова тъмна и мъглива, щото на три крачки нищо се не виждало. Пѫтьтъ, тѣсенъ, каленъ и прѣсѣченъ съ ручеи, наймного е прѣчилъ за запазвание въ ротитѣ порядъка. Прѣдъ видъ на опасностьта, която угрожавала фланговетѣ на отряда, било е строго заповѣдано да се пази прѣзъ всичкото врѣме пълна готовность за бой. При такива условия дружината била прѣминала 40 километра безъ почивка и на 4-й Ноемврий въ $3^{1}/_{2}$ часа послѣ пладнѣ пристигнала въ Брѣзникъ. При това отстѫпление изчезнали 17 войника.

Въ 7 часа вечерьта дружината, гладна и крайно изну-

рена, по заповѣдь на капитанъ Мечконева, тръгнала за Сливница, но като била изминала 10—12 клм., получила друга заповѣдь, пакъ отъ кап. Мечконова: „дружината да отива въ с. Ракита, гдѣто щѣла да намѣри поручикъ Матеева съ пионерната команда, да избере позиция, да я укрѣпи и да защищава отъ неприятелския обходъ лѣвото крило на сливнишката позиция“.

По пѫтя дружината срѣща поручикъ Бакърджиева съ една горска батарея, назначена въ распорежданието на дружинния командирь, и наедно съ батареята пристигнали въ селото въ 1 часъ слѣдъ полунощь. Поручикъ Матеевъ съ пионерната команда, обаче, не се оказалъ въ това село. Сутриньта на 5-й Ноемврий, било направено распореждание — 12-а рота да отиде въ аванпости, селянетѣ да съберать всички лопати и мотики, а другитѣ три роти да укрѣпяватъ позицията. Въ това врѣме, обаче, пристигва капитанъ Мечконевъ и дава третя заповѣдь: дружината незабавно да тръгне за Сливница, заедно съ батареята и 5-а запасна дружина, която едва що била пристигнала въ Ракита. Въ с. Гълѫбовци капитанъ Мечконевъ получилъ заповѣдь: „Дружинитѣ и батареята да отидатъ въ с. Алдомировци“.

Усиления походъ, лошитѣ и кални пѫтища, гладуванието, безсънието, лошото врѣме и топовния екъ отъ боя на дѣсното крило при Сливница, който билъ нрѣдвѣщавалъ близска опасность, — всичко това било навождало на войницитѣ голѣмо унинние. Тѣ едвамъ се влачели, „съ втренчени очи и увиснали носове“.

Въ 11 часа вечерьта, на 5 Ноемврий, дружината пристигнала въ с. Алдомировци, гдѣто се и прѣдставила на началника на лѣвото крило на сливнишката позиция капитанъ Савова. Тукъ дружината приела знамето отъ 5-а запасна дружина, която го носѣше отъ Кюстендилъ. Въсползуванъ отъ случая, дружинния командирь напомнилъ на войницитѣ за историческото значение на това знаме, за дружината и отечеството, за подвизитѣ, направени подъ него отъ тѣхнитѣ прѣдшественници — опълченцитѣ, и за тѣхната света обязанность да запазятъ славата и честьта му и съ подвизитѣ си въ прѣдстоящия бой, да го окичатъ съ нови лаври.

Въ 1 часа слѣдъ пладнѣ, билъ откритъ обходъ на нашия лѣви флангъ, вслѣдствие на което началникътъ на

тоя флангъ заповѣдалъ—двѣ роти отъ 5-а запасна дружина да се разсипятъ въ верига на лѣво отъ редута, а 3-я дружина да се прѣмѣсти на лѣво, къмъ с. Братушково. Неприятельтъ, обаче, билъ вече заелъ лѣвата командующа височина и обстрѣлвалъ продолно, както двѣтѣ роти отъ запасната дружина, тъй сѫщо и гарнизона на лѣвия редутъ. Това фланкирование и самия фронталенъ натискъ отъ страна на противника (около 3 баталйона и 1 батарея) били принудили 3-я рота отъ запасната дружина да почне отстѫплението. Тогава дружинния командирь заповѣдалъ на 9-а рота да се разсипе въ верига, по посока на височината въ лѣво, да я атакува и да не допуща обхващанието. Подпоручикъ Трайчевъ, командующъ рота, съ примѣрната си храбрость и съ цѣлесъобразното си распореждание съ успѣхъ билъ испълнилъ възложената му задача. Слѣдъ малко било заповѣдано и на 10-а рота да се разсипе въ верига и да настѫпва, като поддържа отстѫпавшитѣ войници, и да заема тѣхнитѣ мѣста—лѣвия редутъ.

— Тукъ ще спомена, казва дружинния командирь, капитанъ Геневъ, за случая, който ме убѣди, до колко е мѫчно, въ врѣме на боя, да се спрѫтъ веднъжъ захваналитѣ да отстѫпватъ войници и да се накаратъ втори пѫть да вървятъ напрѣдъ—противъ неприятеля. Ни заповѣди, ни викове, ни укори, ни заплашвания, ни даже гърмежи върху имъ (бѣхъ принуденъ, казва капитанъ Геневъ, да гръмна съ револвера си веднажъ върху едного отъ тѣхъ) не можа да ги накара да се върнатъ назадъ. Тѣ се намираха въ полусъзнателно състояние и освѣнъ шипението на неприятелскитѣ куршуми и снаряди, друго нищо не бѣха въ състояние да слушатъ. Най-послѣ, успѣхъ само да ги установя и накарамъ да лѣгнатъ, за да не деморализиратъ настѫпавшитѣ роти.

Командующия 10-а рота, поручикъ Чакъровъ, щомъ получилъ горнята заповѣдь, излѣзалъ напрѣдъ, разсипалъ ротата си въ верига и юнашки я повелъ напрѣдъ. Той съ енергическото си настѫпление, въ врѣме на най-силната неприятелска стрѣлба, билъ успѣлъ да спре отстѫпавшитѣ и наедно съ 9-а и 4-а запасна рота принудилъ противника да напусне височината на лѣво и отстѫпи. Съ заеманието височината на лѣво, настѫплението било спрѣно, по заповѣдь на началника на лѣвото крило. Но ротитѣ продължавали да

стрѣлятъ по неприятеля, който отстжпвалъ въ пълна безредица. 11-а и 12 а роти слѣдвали въ 2-а линия. Въ тоя бой били заловени 6 души плѣнници.

Сутриньта рано, на 6-й Ноемврий, се била захванала и отъ двѣтѣ неприятелски страни пакъ стрѣлба ту честа, ту рѣдка—до обѣдъ, а, послѣ пладнѣ, само противникътъ билъ стрѣлялъ. Нашитѣ не стрѣляли, защото до противника било много далеко, а най-вече защото дружинния командирь се боялъ, да не останатъ войницитѣ безъ патрони, когато тѣ най много би потрѣбвали. Наистина, въ врѣме на боя, особенно на 5-й Ноемврий, обстоятелството да останатъ безъ патрони нѣколко пжти застрашавало войницитѣ, а това поради нѣманието прѣвозочни срѣдства при дружината и отъ безжалостното расходване на патронитѣ отъ страна на войницитѣ. Послѣднитѣ, въ врѣме на боя, твърдѣ често били стрѣляли безцѣлно и усилията на началствующитѣ чинове да държатъ огъня въ ржцѣтѣ си, оставали напраздно. Тоя день било забѣлѣзано, че противникътъ правѣлъ обходъ на нашето лѣво крило, вслѣдствие което било заповѣдано на 9-а рота, а вечерьта и на 10-а да се смѣнятъ отъ прѣдната линия — въ резерва, а сжщо и на 11-а и 12-а роти да се прѣмѣстятъ къмъ лѣвото крило надъ с. Братушково. При това, на 12 рота било заповѣдано да разсипе една полурота въ верига на самото лѣво крило, за да обстрѣлва долината, която се протака откъмъ с. Ракита, като испрати патрули по тая долина.

Прѣзъ нощьта, на 6 Ноемврий, ротитѣ отъ прѣдната линия си направили окопи. Сутриньта, на 7 Ноемврий рано неприятельтъ пакъ открилъ пушеченъ и топовенъ огънь, но не настжпвалъ, а само билъ правялъ разни демонстративни движения. Къмъ 9 часа патраулитѣ на 12-а рота били открили нѣколко неприятелски патрули, гдѣто се начевна долината отъ къмъ с. Ракита. Нѣколко вистрѣли отъ разсипаната верига, обаче ги накарали да се скриятъ. Слѣдъ това се разсипва въ верига по височината на лѣво отъ с. Братушково и другата полурота отъ 12-а рота да противодѣйствува на обхода. Но наскоро тия височини били заети отъ доброволцитѣ на капитанъ Кавалова, и тогава 12-а рота била се върнала въ резервъ. Около 4 часа, послѣ пладнѣ, когато билъ поутихналъ този бой и всички съ нетърпѣние

очаквали да узнаятъ нѣщо за исхода му, изведнъжъ се била раздала честа стрѣлба отъ височинитѣ, на които били расположени доброволцитѣ на капитанъ Кавалова. Отъ тая стрѣлба били попаднали куршуми въ ложементитѣ на 3-я и 4-а роти отъ запасната дружина. Тая стрѣлба била съвсѣмъ неочаквана за казанитѣ роти отъ къмъ тила имъ, за туй тѣ се пустнали бѣгомъ да отстжпватъ. Това произвело голѣма тревога, и всичкитѣ старания на дружинния и на ротнитѣ командири да спрятъ бѣжанцитѣ останали напразни и само когато 9-а, 10-а и 11-а роти отъ 3-я дружина тръгнали напрѣдъ съ цѣль да подкрѣпятъ отстжпавшитѣ и ги накаратъ да заематъ ложементитѣ си, само тогава се спрѣли тѣ. Тая фалшива тревога била прѣдизвикала неприятелската честа топовна и пушечна стрѣлба, като станала била причина да излѣзатъ изъ строя 6-7 долни чинове отъ 3-я дружина, въ това число и портупей-юнкерътъ Анчевъ. Когато горѣказанитѣ двѣ запасни роти си били заели мѣстата, тогава и 9-а, 10-а и 11-а роти се върнали въ резерва. — Неприятельтъ прѣзъ нощьта билъ отстжпилъ и съ това се билъ завършилъ боя при Сливница.

Въ тридневния този бой отъ дружината били излѣзли отъ строя: убити 5 долни чинове, ранени 1 офицеръ — подпоручикъ Ивановъ — и 39 долни чинове. Поведението на войницитѣ въ врѣме на боя било похвално.

На 8 Ноемврий сутриньта — на разсъмнуване — било открито отстжплението на противника.

XVI.

На 2 Ноемврий, както е казано по-горѣ, съгласно телеграммата отъ началникъ щаба на западния отрядъ, 4-а дружина бѣ испратена за Радомиръ, гдѣто и пристигнала въ 11 часа прѣзъ нощьта.

На 3 Ноемврий дружината получила телеграфическа заповѣдь отъ началникъ щаба на западния отрядъ да върви за Брѣзникъ, но поради втората му телеграмма, доставена прѣзъ врѣме на похода отъ единъ конни стражаръ по пжтя, дружината съ усиленъ маршъ се упжтва за Слив-

ница, гдѣто пристигнала въ 11 часа прѣзъ нощьта. На заранвта, 4 Ноемврий, дружината пакъ получила заповѣдь отъ сжщия да иде въ общия резервъ задъ центра на сливнишката позиция. Въ 12 часа прѣзъ деня дружинния командирь получилъ втора заповѣдь отъ началникъ щтаба на западния отрядъ да отведе дружината на дѣсния флангъ на позицията за подкрѣпление на ротата отъ 5-й Дунавски полкъ и три-фунтовата горска батарея на височината, лѣжаща на юго-истокъ отъ първата — Три Уши, — и да се расположи на бивуакъ не далеко отъ тѣхъ, което и направилъ. Вечерьта, по заповѣдь на сжщия началникъ, 13-а и 14-а роти били испратени прѣдъ фронта въ стражева верига.

На 5-й Ноемврий, въ 3 часа сутриньта, капитанъ Поповъ лично получилъ заповѣдь отъ началника на западния отрядъ да заеме могилата, която лѣжи на югъ отъ мѣстото, което заемаше, и се укрѣпи на нея. За подкрѣпление била му дадена опълченската дружина на капитанъ Букурещлиева и една полубатарея отъ 6-а батарея на 1-й артиллерийски полкъ. Капитанъ Поповъ слѣдъ това отвелъ двѣ роти на позицията и започналъ да копае ложементитѣ. На разсъмнувание 13-а и 14-а роти били снети отъ стражевата верига и присъединени къмъ дружината.

Въ 9 часа сутриньта, капитанъ Поповъ получилъ заповѣдь отъ началника на дѣсния флангъ — ротмистръ Бендерева — да заеме съ три роти позицията, която заемала ротата отъ 5-й п. Дунавски полкъ заедно съ три-фунтовата батарея и, въ случай на настжпление отъ страна на противника, да се държи до като се приближи до 400 крачки, а послѣ да отстжпи на позицията, която дружината заемала сутриньта; едната рота да остави въ прикритие на полубатареята и да довърши направата на ложементитѣ.

Капитанъ Поповъ заелъ позицията съ 15-а и 16-а роти, а 14-а рота оставилъ въ резерва задъ тѣхъ. Понеже 13-а рота до това врѣме още не се била върнала отъ стражевата верига, то затуй испратилъ напрѣдъ 16-а рота, като заповѣдалъ на поручикъ Загорски да задържи на позицията 13-а рота, а за довършвание ложементитѣ оставилъ 15-а рота.

Слѣдъ малко се била започнала прѣстрѣлка между неприятеля и 3-я дружина отъ 1-й пѣши Соф. на Негово Височество полкъ, която заемала веригата направо отъ позицията,

която държала дружината на кап. Поповъ. Тогава послѣдния получилъ отъ ротмистра Бендерева заповѣдь да притегли по близу отряда на капитанъ Букурещлиева и едната полурота отъ останалата 15-а рота, като остави полурота въ прикритие на полубатареята.

Въ 12 часа прѣзъ деня капитанъ Поповъ получилъ пакъ заповѣдь отъ сѫщия да настѫпи по посока къмъ Голѣмо-Малово, за да се узнае расположението на противника. Тогава той събралъ дружината, но, понеже расположението на неприятеля не било извѣстно, заповѣдалъ отъ 13-а рота и отъ ротата на капитанъ Букурещлиева да се разсипятъ въ верига по полурота; а 14-а и 16-а роти, полуротата отъ 15-а рота и опълченската дружина слѣдвали въ резерва по ротно, отъ които едната рота била испратена въ прикритие на горската батарея. Щомъ дружината се показала на възвишенностьта, отъ която се виждала долината къмъ селата Голѣмо-Малово и Мало-Малово, на сѣверо-истокъ отъ първата възвишенность Три-Уши, неприятельтъ открилъ по дружината пушеченъ и артиллерийски огънь. Тогава капитанъ Поповъ заповѣдалъ на 16-а рота да промѣни фронта си къмъ върха и разсипе полуротата въ верига, а 14-а рота да слѣдва въ резерва задъ нея. 13-а рота продължавала да настѫпва, но щомъ противникътъ усилилъ огъня, тя залѣгнала. Но капитанъ Поповъ, като видѣлъ, че разстоянието до противника било значително, подалъ сигналъ за настѫпление и ротата прибѣгнала около 200 крачки, залѣгнала и открила огънь. На дѣсно била ротата и опълченската дружина на капитанъ Букурещлиева, а въ лѣво се появила 1-а дружина отъ 5-й Дунавски полкъ. Наченала се била силна прѣстрѣлка, която се продължавала около $1^1/_4$ часъ, до като пристигналъ резерва. Въ това врѣме въ дѣсно по възвишенностьта се появила 3-я дружина отъ 1-й Соф. полкъ, която, щомъ била открила огънь накарала неприятеля да измѣни малко фронта си. Като забѣлѣзалъ това, капитанъ Поповъ заповѣдалъ на полуротата отъ 15-а рота да открие огънь, залпове, въ фланга на неприятелската артиллерия и резерва, които сѫ намирали на разстояние не повече отъ 800 крачки. Когато лѣвия флангъ се усилилъ съ нови части капитанъ Поповъ заповѣдалъ на 14-а рота да остане въ резерва на 13-а рота.

Настѫплението се било започнало най-напрѣдъ откъмъ

върха Три-Уши и щомъ била заета първата височина, отъ която противника обстрѣлвалъ дружината продолно, изведнъжъ, по заповѣдьта прѣдадена чрѣзъ ротмистръ Кърджиева, послѣднята прѣминала въ настѫпление отъ къмъ фронта. Противникътъ се обърналъ въ бѣгство, но една часть отъ него се била установила на върха задъ селото Голѣмо-Малово и открила огънь. Щомъ нашата верига, обаче, се приближила до края на селото, неприятелската часть бърже отстѫпила назадъ. Прѣслѣдването се продължило до блатото— между село Голѣмо-Малово и Драгоманъ. Около блатото неприятелската кавалерия се опитала да атакува нашата верига, но била отблъсната отъ нея. Послѣднята се командувала отъ подпоручикъ Мариновъ. Съ нея дѣйствувала и една рота отъ Дунавския полкъ, командувана отъ поручикъ Арнаудова.

Прѣслѣдването на противника било прѣкратено, понеже се стъмнило. Капитанъ Поповъ привелъ въ редъ дружината си, която се била размѣсила съ други части, и пратилъ донесение на началника на дѣсния флангъ. 16-а рота още отъ началото на боя отишла въ лѣво — по върха на Три-Уши, гдѣто ротния ѝ командирь, поручикъ Загорски, билъ убитъ. Намѣсто убития Загорски билъ испратенъ да приеме командуването на ротата подпоручикъ Мариновъ, но до завръщанието на послѣдния при нея, тя се била вече слѣла съ другитѣ части, които настѫпвали по тая посока. Прѣзъ нощьта, 5 срѣщу 6 Ноемврий, дружината се расположила на бивуакъ при селото Голѣмо-Малово, като испратила въ стражева верига, както и другитѣ дружини, една рота. Въ 4 часа, прѣзъ нощьта, се била получила заповѣдь отъ началника на дѣсния флангъ, дружината да отстѫпи на сливнишката позиция, като заеме мѣстото си до началото на настѫплението.

Слѣдъ пристиганието на позицията, дружината била отведена въ резервъ. Загубитѣ въ сражението на 5-й Ноемврий били:

Убити: командирьтъ на 16-а рота поручикъ Загорски и долни чинове 4
Ранени 59
Въ неизвѣстность 42

4-а дружина въ сражението на 6-й Ноемврий не е взимала участие.

На 7-й Ноемврий, въ 8 часа сутриньта, капитанъ Поповъ получилъ заповѣдь, повѣрената му дружина да бѫде въ общия резервъ, близу до първия върхъ Три-Уши. Въ $9^1/_2$ часа, когато се била започнала прѣстрѣлката, капитанъ Поповъ получилъ заповѣдь, дружината му да настѫпва по пѫтя къмъ с. Голѣмо-Малово. Но тя, щомъ се приближила до върха, била попаднала въ сферата на неприятелскитѣ топовни и пушечни гърмежи и затова е била построена по ротно. Частътъ около 10 била получена заповѣдь, чрѣзъ капитанъ Бѣлинова, дружината да настѫпва безъ спиране въ дѣсно отъ върховетѣ Три-Уши, като остави въ неговото — на капитанъ Бѣлинова — распореждание една рота. Тогава капитанъ Поповъ промѣнилъ фронта по даденото направление на тритѣ роти и настѫпилъ, като далъ 15-а рота въ распорежданието на капитанъ Бѣлинова.

Щомъ се надвѣсила дружината надъ долината, която остава на дѣсно отъ първия върхъ Три-Уши, 13-а рота се намѣрила открита. За туй ротния ѝ командирь, като разсипалъ една полурота въ верига, продължилъ настѫплението до линията на веригата, която била залѣгнала на противоположната страна на долината, а другитѣ двѣ роти се спрѣли на противоположния скатъ на сѫщата долина.

Противникътъ въ това врѣме заемалъ втората възвишеность — Три-Уши — и хребета, който е продължение отъ нея къмъ сѣверъ, гдѣто било направено прикритие отъ камъне.

Слѣдъ единъ часъ силна прѣстрѣлка, неприятельтъ отстѫпилъ на скалата на третята възвишенность и въ храсталака — мѣстото, гдѣто се намирала артиллерията му. Послѣдната пъкъ била отстѫпила на възвишенностьта, която се продължавала къмъ сѣверо-западъ отъ третята възвишенность — Три-Уши. Нашата верига била заела втория върхъ Три-Уши, неприятелскитѣ ложементи и мѣстностьта въ дѣсно по гребена.

Тукъ прѣстрѣлката била много силна и се продължавала доста дълго врѣме. Неприятелската артиллерия обстрѣлвала долината, която се образува отъ продължението на склоноветѣ отъ 1-а и 2-а възвишености Три-Уши. Вѣроятно противникътъ е прѣдполагалъ, че нашитѣ резерви сѫ били спрѣни въ тая долина.

Частитѣ въ веригата били започнали да довършватъ па-

тронитѣ си, а между това прѣнасянието и раздаванието имъ било твърдѣ затруднително, — най-вече отъ неприятелскитѣ топовни и пушечни гърмежи. Резервитѣ около каменнитѣ окопи и на дѣсно били се слѣли съ веригата и нѣкои отъ долнитѣ чинове били започнали да отстжпватъ. Капитанъ Поповъ, като видѣлъ това отстжпление, испратилъ 16-а рота да поддържа веригата, която заемала каменнитѣ ложементи. Командирьтъ на тая рота, за да насърдчи войницитѣ отъ веригата, извежда ротата напрѣдъ и испраща нѣколко дружни залпа по неприятеля, който заемалъ скалата. Въ това врѣме командующия 14-а рота, която се намирала въ резервъ по-надѣсно, за да усили веригата, разсипалъ още една полурота въ верига, но прѣдъ видъ на това, че войницитѣ отъ веригата били останали безъ патрони, и като забѣлѣжилъ, че почнали да се колебаятъ, разсипалъ и другата полурота и съ това ги задържалъ до пристигванието на патронитѣ. Слѣдъ малко билъ даденъ сигналъ „атака“. Веригата се вдигнала и съ викъ „ура“ се впустнала напрѣдъ. Противникътъ започналъ да отстжпва по направление къмъ възвишеностьта — на западъ около 2000 крачки далечъ отъ нашето расположение, т. е. въ лѣво отъ шоссето за с. Драгоманъ. За тамъ вече била отстжпила и неприятелската артиллерия, която била открила огънь по нашитѣ войски, които настжпвали. Но скоро стрѣлбата се била прѣкратила. Тогава капитанъ Поповъ и капитанъ Мандажиевъ дали заповѣдь, частитѣ да се приведатъ въ редъ — да се построятъ, като при това въ веригата били оставили отъ прѣднитѣ роти по една полурота. Слѣдъ това Поповъ пратилъ донесение на началника на лѣвия флангъ, ротмистръ Бендерева, въ което, за понататъшното прѣслѣдване на противника, искалъ за подкрѣпление други дружини. Но слѣдъ не много врѣме на позицията пристигналъ самъ ротмистръ Бендеревъ и прѣустановилъ движението, като заповѣдалъ, щото слѣдъ мръкване, цѣлия отрядъ да се отведе на бивуакъ въ долината — задъ третята възвишеность Три-Уши, — да се окржжи съ аванпостна верига и се взематъ, въобще, всички прѣдпазителни мѣрки отъ неочаквано нападение. — Въ стражевата верига били испратени 13-а и 14-а роти, 16-а била оставена за въ общия резервъ. — Въ 2 часа прѣзъ нощьта била получена заповѣдь отъ ротмистръ Бендерева, дружината на капитанъ Попова, наедно съ дру-

гитѣ части да отстжпи на сливнишката позиция — на старото си мѣсто. — 15-а рота до 10 Ноемврий била оставена въ разпорежданието на капитанъ Бѣлинова.

Въ битката били паднали убити и ранени отъ дружината:

Офицери —	ранени . . .	1	подпор. Сокеровъ (умрѣлъ)
Войници	убити . . .	4	
	ранени . . .	96	
	въ неизвѣстность	9	

11-й Ноемврий (деня на пристигването на 1-а и 2-а дружини въ с. Сливница) свари 4-а дружина въ ложементитѣ въ лѣво отъ шоссето, 2-3 километра отъ Сливница.

Както бѣ казано по-горѣ, 5-а запасна дружина на 2-й Ноемврий получи заповѣдь да замине за Радомиръ. Съ пристигването ѝ въ града, капитанъ Тодоровъ получилъ отъ началникъ щаба на западния отрядъ заповѣдь да се упжти съ дружината си за Брѣзникъ, като на дружината е била възложена слѣдующата задача: 1) ако противникътъ е заелъ Брѣзникъ, да спира неговото настжпление къмъ Радомиръ и 2) ако пъкъ Брѣзникъ не е заетъ, дружината да се присъедини къмъ отряда на капитанъ Генева и да прикрива пжтя на отстжплението му къмъ Сливница.

Въ 8 часа вечерьта дружината пристигнала въ Брѣзникъ, който не билъ заетъ отъ неприятеля. Въ това врѣме отряда на капитанъ Генева билъ отстжпилъ вече съ обоза си за Сливница. Въ 6 часа зараньта, на 5-й Немврий, запасната дружина тръгнала за Сливница, като съставила ариеръ-гардъ на капитанъ Геневия отрядъ.

На 5-й Ноемврий, въ 12 часа по пладнѣ, дружината съ пристигването си въ с. Алдомировци получила заповѣдь да заеме ложементитѣ, които се намиратъ въ лѣво отъ това село — между двата голѣми редута. Съгласно тая заповѣдь, капитанъ Тодоровъ развърналъ дружината по ротно въ двѣ линии: двѣтѣ роти въ първата линия заели ложементитѣ, а другитѣ двѣ — въ резерва,

Въ 2 часа, слѣдъ пладнѣ, дружината получила заповѣдь отъ началника на лѣвия флангъ, съ двѣтѣ роти, които били въ резерва, да се противодѣйствува на неприятелския, на нашия лѣвий флангъ, обхватъ. Съгласно тая заповѣдь, капитанъ Тодоровъ разсипалъ 3-а и 4-а роти въ верига налѣво

отъ крайния редутъ и заповѣдалъ да настжпватъ. Противникътъ не издържалъ това настжпление и отъ 500 крачки започналъ да отстжпва. Въ 5 часа нашата линия на огъня била прѣдъ редута до височината, която се намира прѣдъ с. Братушково, и ротитѣ се били спрѣли на тая позиция, тъй като неприятельтъ билъ съвършено отстжпилъ.

На 6-й Ноемврий, въ 7 часа сутриньта, боевата линия, която заемала запасната дружина на 5-й Ноемврий и която била укрѣпена прѣзъ нощьта съ солидни ложементи, се атакувала отъ противника. Послѣдния, обаче, не се приближилъ до нашата позиция по-близу отъ 400 крачки, тъй като билъ посрѣщнатъ отъ дружината съ вѣренъ и сдържанъ огънь. Противникътъ се върналъ, но пъкъ за туй ложементитѣ, заети отъ 3-а и 4-а роти, били обсипвани съ гранати до вечерьта отъ неприятелската артиллерия.

Въ 9 часа сутриньта капитанъ Тодоровъ получилъ заповѣдь да вземе мѣрки за запазвание долътъ, който се допиралъ до нашия лѣви флангъ, тъй като неприятельтъ е ималъ възможность по него да се промъкне къмъ нашия лѣви флангъ. Вслѣдствие тая заповѣдь капитанъ Тодоровъ пратилъ една полурота отъ 4-а рота, която се разположила по гребена на единъ отъ хълмоветѣ, който се вдава въ долътъ. Въ тоя долъ него день имало доста силна демонстрация отъ страна на противника, но безуспѣшно — даже били хванати нѣколко сръбски войници въ плѣнъ.

На 7-й Ноемврий имало до обѣдъ само артиллерийски стрѣлби по нашитѣ ложементи, но нашитѣ войници никакъ не отговаряли. Послѣ обѣдъ неприятельтъ открилъ силенъ пушеченъ и топовенъ огънь по цѣлата линия, но не прѣдприелъ настжпление. Нашитѣ части расположени въ ложементитѣ испращали своитѣ вѣрни вистрѣли исключително по неприятелскитѣ колони, когато тѣ се мѣстѣли, и по артиллерията имъ.

Въ 4 часа послѣ пладнѣ 1-а и 2-а роти, наедно съ цѣлия дѣсенъ флангъ, прѣминали въ настжпление, а 3-я и 4-а роти останали на мѣстата си и, заедно съ цѣлия участъкъ отъ крайния редутъ до долътъ, помагали на първитѣ, като обстрѣлвали неприятелскитѣ ложементи и привличали на себе си часть отъ неприятелскитѣ пушечни и топовни гър-

межи. Съ това 5-а запасна дружина завършила боя на Сливница на 7-й Ноемврий*).

XVII.

На 12-й Ноемврий, до 6 часа слѣдъ пладнѣ, 1-а и 2-а дружини останаха на бивуакъ при с. Сливница. Тоя день се готвй за войницитѣ топла храна. За офицеритѣ имаше разни закуски и напитки, които имъ се отпущаха безплатно.

Сливница още бѣше прѣпълнена съ ранени войници, които бѣха настанени по ханищата и кѫщята. Мнозина отъ другаритѣ на тия войници бѣха напуснали вече тоя лъжовенъ свѣтъ . . .

Въ 6 часа, слѣдъ пладнѣ, получихъ заповѣдь отъ Майоръ Груева — 1-а и 2-а дружини отъ 2-й п. Струмски полкъ незабавно да заематъ позицията при с. Алдомировци, а 5-тѣ роти отъ 3-й п. Бдински полкъ, които влизаха въ състава на брѣзнишкия отрядъ, получиха заповѣдь да се присъединятъ къмъ полкътъ си.

Дружинитѣ се вдигнаха отъ бивуака и се упѫтиха за с. Алдомировци, до което имаше около 2 часа пѫть.

Нощьта бѣше тъмна. Въ три крачки нищо се не виждаше. Освѣнъ това, пѫтьтъ бѣше неравенъ и каленъ. Войницитѣ положително потъваха въ кaль до колѣнѣ. — Най-послѣ, слѣдъ дълго лутание изъ тъмнината, дружинитѣ пристигнаха въ Алдомировци.

Войницитѣ и офицеритѣ се настаниха въ селото по квартири. Тукъ други войскови части, освѣнъ батареята на капитанъ Тантилова, нѣмаше.

На 13-й Ноемврий, рано на разсъмнувание офицери и войници бѣха вече на крака.

Слѣдъ като направихъ нужднитѣ по полкътъ распореждания, а именно да се готви на войницитѣ ястие, да имъ се направи медицински прѣгледъ, войницитѣ да си очистятъ

*) Командиря на 5-а запасна дружина замълчава за факта, че, когато четата на капитанъ Кавалова започнала да стрѣля прѣзъ 5-а дружина, 2 роти отъ тая послѣдната започнали да отстѫпватъ.

пушкитѣ, да си испокърпятъ испокжсанитѣ дрѣхи и ботуши и всѣка минута да бждатъ готови за пжть, — придруженъ отъ полковия щабъ-гарнистъ, заминахъ за село Братушково, за да прѣгледамъ и поздравя войницитѣ отъ 3-я и 5-а запасни дружини съ блѣскавата побѣда, одържана на Сливница надъ противника.

Пжтьомъ азъ обиколихъ цѣлата почти на нашия лѣви флангъ позиция и стигнахъ чакъ до неприятелскитѣ ложементи. По всичкото това протяжение се виждаха слѣди отъ ужасния тридневенъ бой. Тукъ почвата изровена отъ неприятелскитѣ гранати, тамъ изъ ложементитѣ и около тѣхъ се търкалятъ по пропитаната съ кръвь земя окървавени парчета отъ ризи и други дрѣхи. По-нататъкъ пъкъ парче или цѣла искривена отъ ударъ на граната пушка, щикъ или котле; а ей тамъ, въ лѣво, осамотени, се виждатъ отъ далеко черни голѣми купчини още прѣсна пръсть, а надъ тѣхъ грубо издѣлани, отъ невѣща ржка, черни кръстове . . . Тамъ подъ тия черни купчини почиватъ за вѣчни врѣмена сливнишкитѣ герои, паднали на бойното поле съ честь и слава за запазвание свободата на България.

— Вѣчна ви паметь! Лека ви пръсть, вѣрни синове на отечеството! Почивайте подъ тѣзъ ледни могили съ миръ. Сега за васъ се моли цѣлия български народъ, изказахъ азъ мислитѣ и чувствата си въ слухъ.

Моитѣ нерви бѣха твърдѣ много напрѣгнати отъ прѣкаранитѣ прѣзъ послѣднитѣ дни събития, затуй тѣ сега не издържаха новитѣ потрѣсающи впечатления. Сълзи поройни, горѣщи сълзи потекоха изъ очитѣ ми . . . . Образитѣ, милитѣ образи на нашитѣ другари — еднополчане — поручикъ Загорова и подпоручикъ Сокерова се мѣркаха прѣдъ очитѣ ми . . . . . .

— Господинъ капитанъ, че какво искаха сърбитѣ отъ насъ, та ни нападнаха хайдушки? ме запита сжщо развълнувания щабъ-гарнистъ, изъ очитѣ на когото сжщо течаха поройни сълзи за падналитѣ другари еднополченци. Тѣ, сърбитѣ, вмѣсто да дойдатъ и ни помогнатъ да побѣдимъ общия ни врагъ — турцитѣ, ни нападнаха като разбойници — дебнишката. Чувалъ съмъ, продължи гарнистътъ, отъ дѣдо Илйо-Воеводата, че прѣзъ 1876 год., когато сърбитѣ воювали съ Турция, въ Сърбия е имало повече отъ 10 хиляди

българи доброволци, които сѫ се били съ нея, за да запазятъ свободата на братята сърби и да извоюватъ оная на България . . . .

Менъ ми се щѣше да видя и по отдалеченитѣ мѣста на бойното поле, за туй взехъ направление къмъ юго-западъ и продължихъ пѫтя си, като карахъ коньтъ си шагомъ.

Слѣдъ като изминахъ извѣстно разстояние, далеко напрѣдъ, съгледахъ нѣколко кучета. Тѣ се давѣха, нѣщо кѫсаха . . . . . Приближихъ се . . . . . Кучетата свиха опашки и избѣгаха. На около се търкаляха парчета отъ сръбска униформа . . . .

Нѣмаше съмнѣние, че тѣлото на падналия на бойното поле за Краля сръбски войникъ бѣ оставено на гладнитѣ кучета . . . .

Тия трагически картини ме наведоха къмъ скръбни мисли. Човѣщина! За единъ обикновенъ смъртенъ човѣкъ падатъ хиляди и хиляди сѫщо такива като него човѣци и ги оставятъ на гладнитѣ псета! . . . .

Потеглихъ къмъ позицията при с. Братушково, гдѣто бѣха разположени 3-а и 5-а запасни дружини отъ Струмския полкъ.

Още бѣхъ далеко, когато забѣлѣзахъ на бивуака силно движение. Войницитѣ щомъ ме съгледаха, започнаха да бѣгатъ нагорѣ — надолу. Слѣдъ минута се появиха младитѣ, почти безъ мустаци, ротни командири. Отдалеко се видѣше, че тѣ построяватъ своитѣ „стари московци“.

Когато се доближихъ до дружината, тя бѣше вече построена. На поздравлението и похвалата за показаното отъ тѣхъ въ биткитѣ съ противника юначество, войницитѣ дружно, гръмовито и весело отговориха по приетия редъ „здравие желаемъ, ради стараться“.

Лицата на всичкитѣ чинове отъ дружината сияеха отъ тържество и щастие. Тъй бива човѣкъ доволенъ и щастливъ, когато съзнава, че свято е испълнилъ своя дългъ.

— А младитѣ офицери? . . .

Съ издигнати високо глави и пламенъ погледъ, тѣ изглеждаха, като да бѣха порасняли на цѣла педя. Но нито една думица, нито единъ намекъ отъ тѣхна страна за свято испълнения дългъ.

Войницитѣ и сега не сѣдѣха съ сгърнати рѫцѣ. Тѣ

привеждаха своитѣ дрипави дрехи въ по-благовидно, ако можеше, състояние, правѣха си опинци отъ сурови волски и биволски кожи, поправяха си патронташитѣ, ботушитѣ, чистѣха си пушкитѣ, като си приказваха за прѣкаранитѣ тежки и пълни съ вълнения на сливнишката позиция дни.

— Сѣдѣхме си въ ложементитѣ, разказваше единъ войникъ, и гледахме ще ли се покаже нѣкоя кифла (сръбски войникъ съ кифлообразна фуражка), за да го нагостимъ съ единъ куршумъ, когато изведнъжъ се зачуха отъ къмъ тильтъ ни пушечни гърмежи и куршумитѣ започнаха да падатъ въ нашитѣ „шанци“. Като погледнахме назадъ, що да видимъ? Сръбски войски! Войницитѣ започнаха да отстжпватъ, продължи сжщия. Но когато 3-я дружина дойде на подкрѣпление и ни каза, че тамъ на възвишенностьта сж наши — доброволческата чета на капитанъ Каваловъ — ний се върнахме и си заехме мѣстата. . . .

— Ами какво ли щѣше да бжде, ако моравската дивизия на 6-й Ноемврий се появеше въ тила на сливнишката позиция?! . . . си помислихъ азъ неволно, като слушахъ разказитѣ.

Студенъ потъ ме изби при тая мисьль.

Отъ 5-а запасна дружина азъ отидохъ при 3-я дружина, която бѣше расквартирувана въ с. Братушкото. Дружината бѣше построена и чакаше моето идване. Дружинния командирь, каления въ боеветѣ съ турцитѣ прѣзъ 1877—'78 год. при Стара-Загора, Шипка, Шейново и Садово капитанъ Геневъ, кавалеръ на русския Георгиевски кръсть, ме посрѣщна съ рапортъ. Слѣдъ това, като поздравихъ войницитѣ съ блѣстящата имъ побѣда надъ противника, върнахъ се обратно въ с. Алдомировци. Впрочемъ, азъ можахъ да остана и тукъ въ Братушково, защото менъ нищо не ме свързваше съ Алдомировци. Тамъ имаше двѣ дружини и тукъ двѣ — само по-пълни, но въ Алдомировци бѣхъ оставилъ полковия адютантъ, който олицетворяваше въ себе си цѣлия полкови щабъ съ всичкия му персоналъ. Колкото се отнасяше до личното ми походно имущество, то всичко бѣше на гърба ми и затуй, гдѣто се спирахъ за нощувание, тамъ ми бѣше и квартирата.

На 13-й Ноемврий, около 6 часа вечерьта, се получи записка отъ майоръ Груева, съ която ми се прѣдписваше да събера цѣлия полкъ и го отведа на сливнишко-царибродското

шоссе, — при лагера на 4-й Плѣвенски полкъ, който въ състава на отряда, състоящъ отъ: 2 й п. Струмски полкъ, 2-а дружина отъ 4-й п. Плѣвенски полкъ, нѣколко румелийски дружини, батареята на капитанъ Тантилова и една кавалерийска часть, щѣше да тръгне за Царибродъ подъ командата на капитанъ Савова.

— Хмъ, отряда ще се води отъ капитанъ Савова! си помислихъ азъ и слѣдъ това живо си прѣдставихъ картината, която прѣдставляваха войницитѣ отъ 3-й п. Бдински полкъ на 20 Септемврий, когато полка пристигна въ София. Тъй сѫщо си спомнихъ и за дѣйствието на командиря на 2-а дружина при с. Колоница. . . . Но не му бѣше врѣмето и мѣстото да правя въпросъ за моето старшинство, което, впрочемъ, тогава на всѣка крачка се нарушаваше.

Распратихъ заповѣдь на командиритѣ на 3-я, 4-а и 5-а запасни дружини незабавно да тръгнатъ за сборния пунктъ, за кѫдѣто и азъ заминахъ начело на 1-а и 2-а дружини. Нощьта бѣше тъмна. Врѣмето мъгляво. Черни облаци още отъ сутриньта висѣха надъ напоената съ кръвь и влага мѣстность, и застрашаваха да се разразятъ съ проливенъ дъждъ. Пѫтьтъ отъ с. Алдомировци до шоссето бѣ ужасенъ; войници и офицери едвамъ си измъкваха краката отъ дълбоката и лѣпкава калъ. Но всички се утѣшавахме съ мисъльта, че до шоссето не е далеко и че оттамъ нататъкъ шоссирания пѫть ще бѫде добръ.

Най-послѣ стигнахме на шоссето. По него и отъ странитѣ му се тълпѣха войски. Пѣхота, артиллерия, кавалерия и обозитѣ на разнитѣ части се бѣха смѣсили въ една обща маса. Между частитѣ не се съблюдаваше никакъвъ редъ нито пъкъ опрѣдѣленитѣ дистанции. Въ въздуха се носѣха крѣсъци, викове, псувни, команди, цвиление на коне, скърцания на обознитѣ и артиллерийскитѣ кола, звънтението на шашки и всичко това се сливаше въ едно бучение, въ единъ адски шумъ. Разбира се тая безредица, освѣнъ че правѣше твърдѣ лошо впечатление, но изморяваше още войницитѣ и конетѣ. Присѫтствието на общия началникъ още се не видѣше нито чуеше.

Като заповѣдахъ на дружинитѣ да се спрѫтъ току до самото шоссе, не далеко отъ колибитѣ на 4 й п. Плѣвенски полкъ, самъ отдихъ при офицеритѣ на бившата

14-а севлиевската дружина, съ които бѣхъ свързанъ съ добри другарски спомени отъ съвмѣстния ни въ Севлиево животъ. Офицеритѣ сварихъ въ колибата, насѣдали край огъня. Всички въ възбудено състояние, тѣ разказваха разни епизоди отъ тридневния и горѣщъ бой при Сливница, като си изказваха незадоволството отъ бавното настѫпление.

— Вмѣсто да настѫпваме съ бой по петитѣ на противника, ний сѣдимъ тукъ — въ колибитѣ си — и даваме възможность на сърбитѣ безнаказано да напустнатъ нашата хайдушки нападната отъ тѣхъ территория, казваше единъ отъ офицеритѣ.

— Ако бѣхме прѣслѣдвали сърбитѣ, всичката имъ артиллерия и обози щѣха да останатъ въ нашитѣ ржцѣ и тогава можехме да маршируваме, безъ всѣкакво отъ тѣхна страна съпротивление, чакъ до Бѣлградъ, се обади другъ.

Не по-малко бѣ интересенъ разговорътъ между войницитѣ, който се свеждаше къмъ това, че сръбскитѣ войници били плашливи и че тѣ не можали да се биятъ съ българитѣ.

— Какви сж войници, господинъ капитанъ, които чакатъ офицеритѣ си съ шашки да ги каратъ напрѣдъ, отговори единъ войникъ отъ бившата 14-а севлиевска дружина на въпросътъ ми, какъ се биятъ сърбитѣ.

— Истина е, господинъ капитанъ, се обади единъ унтеръ-офицеръ, че сърбскитѣ офицери съ шашка и револверъ въ ржцѣ едвамъ можаха да спржтъ своитѣ бѣгающи войници, когато нашитѣ молѣха да ги пустнатъ въ атака на сърбитѣ.

Най-послѣ, даде се заповѣдь да се испрати авангардъ и подиръ това се чу командата „на оржжие“. Но отъ коя часть авангарда и колко, не се опрѣдѣли. Понеже 2-й Струмски полкъ бѣше случайно най-напрѣдъ, то отъ него се испрати една дружина въ авангардъ. Отъ сжщата дружина бѣ испратена една рота въ челенъ отрядъ и пр. Слѣдъ това се даде командата: „пушки на рамо“ и пр. и „шагомъ-маршъ“. Като че по сжщата команда завалѣ дъждъ — дъждъ дребенъ, капкитѣ на който тихо и отвѣсно падаха на войницитѣ и се впиваха въ облѣклото имъ.

Въ кжсо врѣме войницитѣ бѣха, както се казва, до кокълъ мокри. Тяжестьта на гърба имъ се увеличи. Но найлошото бѣше, че отъ дъжда по шоссето се образуваха барички отъ вода и калъ до колѣнѣ, прѣзъ които войницитѣ

трѣбваше да газятъ. Вслѣдствие на това, разбира се, войниците не можаха да вървятъ въ „кракъ“ и строго да пазятъ въ редоветѣ мѣстата си. Та това, впрочемъ, и не можеше да се изисква, защото то съвсѣмъ би изморило и тъй уморенитѣ войници. Но затуй пъкъ тѣ вървѣха всички безъ да оставатъ назадъ отъ частитѣ си.

Възсѣдналъ на конь, азъ вървѣхъ прѣдъ музикантския хоръ. По едно врѣме чувамъ на 3—4 крачки отъ мене нѣкой да вика ядосано и грубо:

— Ей, вий, музиканти! Вървѣте въ порядъкъ! .... Кждѣ е полковия командирь? Азъ поспрѣхъ коня си, и при мене се приближи офицера, който гълчеще музикантитѣ. Този офицеръ се оказа капитанъ Савовъ, когото азъ до тогава не познавахъ.

— Вижте, вашитѣ музиканти не вървятъ въ порядъкъ! ми забѣлѣжи капитанъ Савовъ грубо, като посочи на музикантитѣ, които, наистина невървѣха, както и войницитѣ отъ цѣлия отрядъ, въ редоветѣ си.

Този инцидентъ направи не добро впечатление не само на офицеритѣ, които бѣха наблизу, но и на войницитѣ и съ него се даде поводъ на излишни и врѣдни критики ....

Войницитѣ едвамъ си влачеха краката, като се гърбѣха подъ тяжестьта на двойния имъ товаръ.

Най-послѣ, при драгоманскитѣ ханища се даде на войницитѣ една добра почивка. Сжщо такава почивка бѣше дадена и при излизанието отъ дефилето. Въ 6 часа сутриньта отрядътъ пристигна въ Царибродъ и се спрѣ на сѣверо-източната му страна — на 3 километра отъ града.

Съ спиранието на отряда не послѣдва абсолютно никакво распореждание. Между това войницитѣ бѣха крайно изморени отъ нощния походъ. Измокрени и измръзнали отъ дъжда и цѣла нощь не спали, тѣ бѣха при това още и гладни.

Трѣбваше да се запалятъ огньове, за да се постоплятъ войницитѣ, а дърва и клечки нѣмаше. Пратихъ адютанта въ града да намѣри началството и узнае, какви распореждания има по отряда; да му доложи, че войницитѣ сж мокри и гладни и че храна за конетѣ нѣма. Обаче, адютантътъ, който два пжтя ходи въ града за горнята цѣль, не можа да намѣри никого отъ началницитѣ. Впрочемъ, и не бѣше поло-

жително извѣстно, кой бѣше началникъ на отряда, защото въ врѣме на похода ту капитанъ Савовъ, ту майоръ Груевъ, ту пъкъ подполковникъ Филовъ даваха разни заповѣди по отряда.

Най-послѣ, въ 9 часа сутриньта дойде при отряда подполковникъ Филовъ и ми каза, че той билъ началникъ на резерва, въ състава на който влизаше и Струмския полкъ. При това още ми заповѣда, щомъ се получи заповѣдь за тръгване на резерва, азъ да го поведа по шоссето Царибродъ—Пиротъ. — На моя докладъ, че войницитѣ сѫ мокри и гладни, Филовъ ми каза, че било направено распореждание да се отпустне мѣсо, хлѣбъ и дърва. И наистина, слѣдъ малко врѣме се поискаха войници отъ всичкитѣ части, за да донесатъ казанитѣ продукти. Къмъ 11 часа войницитѣ се бѣха вече нахранили. — Въ това сѫщо врѣме Негово Височество мина покрай бивуака и отъ далеко поздрави войницитѣ.

Въ $11^{1}/_{4}$ часа дойде при резерва майоръ Груевъ и ми съобщи, че ще трѣбва да испълнявамъ неговитѣ заповѣди, понеже той билъ назначенъ началникъ на резерва, като прибави още, че частитѣ трѣбва да бѫдѫтъ всѣка минута готови за тръгвание.

Наистина, ний всички очаквахме всѣка минута заповѣдь за тръгвание, защото още на разсъмнувание се зачуха по направление къмъ сѣверо-западъ чести пушечни и топовни гърмежи, които все повече и повече се отдалечаваха и разрѣдяваха, догдѣто най-послѣ къмъ 12 часа съвсѣмъ се прѣкратиха, — слѣдователно сърбитѣ бѣха отстѫпили. Между това войницитѣ отъ резерва съ нетърпѣние чакаха, кога ще се получи заповѣдь да вървятъ на помощь на другаритѣ си, които водѣха съ противника горѣщъ бой.

— И защо ли ни държатъ тукъ, та не ни пустнатъ въ бой, казваха войницитѣ, или чакаме, когато сърбитѣ избѣгнатъ?

— Гдѣто и да бѣгатъ, ний ще ги стигнемъ и ще имъ отмъстимъ за колонишкия и брѣзнишки боеве, казваха войницитѣ отъ 1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ, които не съвсѣмъ добрѣ се чувствуваха, когато слушаха разказитѣ на войницитѣ отъ 3-я, 4-а и 5-а дружини отъ сѫщия полкъ за тридневния на Сливница бой.

Тъкмо по $12^{1}/_{4}$ часа получихъ отъ майоръ Груева записка съ слѣдующето съдържание:

— Заповѣдвамъ ви съ всичкитѣ резервни пѣхотни части немедленно да тръгнете по шоссето Царибродъ—Пиротъ и като стигнете войскитѣ, находящи се въ боевата линия, да се движите слѣдъ тѣхъ, като съобразявате движението съ тѣхъ, тъй като вий съставлявате главния резервъ.

Отъ горнята записка разбрахъ, че съмъ билъ назначенъ началникъ на резерва, но отъ кого и кога, не ми бѣше извѣстно.

На минутата распратихъ заповѣдь до съотвѣтствующитѣ началници, войсковитѣ части на които бѣха расположени на бивуака, да ги построятъ на западната часть на града, отъ гдѣто ще продължатъ пѫтя за сръбската граница.

Слѣдъ не много врѣме отрядътъ бърже закрачи къмъ сръбската граница. Но прѣминуванието прѣзъ р. Нишава ни задържа повече отъ единъ часъ, тъй като желѣзния мость прѣзъ нея бѣше съвсѣмъ развалень и войницитѣ минаха прѣзъ рѣката по една прѣпрѣчена прѣзъ нея греда. Щомъ минахме рѣката, прѣдъ очитѣ ни се прѣдставиха слѣди отъ неотдавнашния при моста бой. Току до този послѣдния на шоссето лѣжаха, потънали въ собствената си кръвь, нѣколко обезобразени отъ нашитѣ гранати сръбски войници.

Види се, сърбитѣ до толкова бърже сѫ отстѫпили, щото не успѣли да приберать тѣлата на раненитѣ си и убити войници.

Чудно ми се видѣ обстоятелството, че когато войницитѣ минаваха покрай тѣзи трупове, паднали на бойното поле не за отечеството си, а за прищявката на Краль Милана, тѣ не изказаха къмъ тѣхъ независимость, не имъ прикачваха никакви епитети и въобще не се подиграваха съ бездушнитѣ вече тѣла, както правѣха опълченцитѣ съ труповетѣ на турскитѣ войници въ руско—турската война. Напротивъ, тѣ изказваха своето съжаление, като проклинаха главния виновникъ за пролѣтата кръвь — Краль Милана.

— Този звѣрь — братоубиецъ ще отговаря прѣдъ Бога за пролѣтата братска кръвь, казваха войницитѣ.

XVIII.

Отъ мостътъ прѣзъ р. Нишава, шоссето се истегля по равнината къмъ сѣверо-западъ. По това шоссе войници и офицери закрачиха бързо, безъ заповѣдь — инстинктивно. Бързаха, защото татъкъ - напрѣдъ и надѣсно се чуваха рѣдки пушечни гърмежи. Най-послѣ, отдалеко се забѣлѣза току до самото шоссе единъ каменenъ бѣлъ стълбъ, а малко по-нататъкъ — нѣколко полуразвалени, съборени кѫщи.

— Ето я, ето я границата! завикаха войницитѣ и безъ команда учестиха крачкитѣ.

Всички забързаха, всички искаха часъ по-скоро да стѫпи кракътъ имъ на българската земя, оставена въ рѫцѣтѣ на сърбитѣ по настояванието на враговетѣ на цѣлокупна България.

Най-послѣ, около 3$^1/_2$ часа слѣдъ пладнѣ, резервнитѣ части стигнаха границата.

Не мога да опиша оная радость, оня възторгъ, съ който бѣха обхванати нашитѣ млади войници, най-старитѣ отъ които брояха едвамъ петь-шесть годишна войнишка служба. Тѣ всички шепнѣха молитви и се кръстѣха. Слѣдъ това съ едно дружно, гръмовито и потресающе „ура“, ехото на което се разнесе отъ ближнитѣ и далечни чуки и върхове татъкъ напрѣдъ — по направление къмъ Пиротъ, Нишъ и Враня, се испрати още единъ искренъ привѣтъ отъ българския войникъ на българското братско население на тия родни на майка България окрѫзи. . . .

Войници и офицери взаимно се поздравяваха, пожелаваха си успѣхъ въ прѣдстоящия бой за прѣвземанието на Пиротъ, а подиръ него Нишъ и пр. И всички бѣха обхванати въ това врѣме отъ такова чувство, каквото до тогава никой отъ тѣхъ не бѣ испитвалъ. . . Българския войникъ побѣждава. Той отива да строши робскитѣ окови, съ които сѫ оковани неговитѣ братя българи.

Бързатъ войницитѣ . . . . като че въ тактъ вървятъ. Земята подъ краката имъ се друса . . . . Очитѣ имъ устремени татъкъ напрѣдъ — търсятъ противника, а слухътъ имъ се неимовѣрно напрѣга да чуе звука на пушката, топа или

тръбата. . . . Тѣ жаднѣятъ да се срѣщнатъ поне още веднъжъ съ виновницитѣ на падналитѣ си на бойното поле другари и имъ отмъстятъ. . . .

— Сега ще отмъстимъ за колонишкия и брѣзнишкия боеве, казваха Струмцитѣ. Зеръ, тамъ бѣха 4-5 пѫти по-многобройни — съ кавалерия и артиллерия, а пъкъ у насъ нѣмаше нито топъ, нито конь. . . .

Бързатъ войницитѣ, крачатъ съ гигантски крачки да стигнатъ противника, но той се не вижда. Затуй пъкъ топовнитѣ и пушечни уста, които врѣменно бѣха млъкнали, изново заговориха, но тѣхния гласъ се зачу татъкъ — далеко напрѣдъ. — Слѣдователно можахме съ положителность да заключимъ, че сърбитѣ вече бѣха напустнали нашата территория.

Между границата и Суковския ханъ къмъ резервитѣ се присъединиха батареитѣ на капитанитѣ Б. и И., които се бѣха спустнали отъ възвишенностьта, гдѣто по-прѣди дѣйствуваше отрядътъ на капитанъ Никифорова.

Частьтъ въ 5 резервътъ пристигна при Суковския ханъ, гдѣто се и спрѣ за почивка. Тукъ тъй сѫщо, на пѫтя се бѣха спрѣли и казанитѣ по-горѣ батареи.

При хана сварихме нѣколко иностранни корреспонденти, които току разглеждаха пристигвающитѣ войници и окрѫжавшата ни мѣстность и записваха нѣщо въ паметнитѣ си книжки.

Съ пристиганието на батареитѣ при Суковския ханъ, откри се ожесточено сражение между войницитѣ отъ споменатитѣ батареи, отъ една страна, и принадлѣжащитѣ на избѣгналия ханджия дребни и едри угоени свине, отъ друга. На минутата паднаха мъртви двѣ голѣми угоени свине, които бѣха турени на лафетитѣ и покрити съ войнишки шинели. Подиръ първата атака, войницитѣ се готвѣха да поведатъ и втора такава на уплашенитѣ свине, които съ настръхнала четина ходѣха около хана и заканително грухтѣха. Но въ това врѣме послѣдва заповѣдь да се спре нападението, слѣдь която артиллериститѣ истриха окървавенитѣ си шашки и ги туриха въ ножнитѣ.

Въ врѣме на тая ожесточена атака върху свинетѣ, началницитѣ стояха отъ страна и гледаха умилително на забавлението на своитѣ подчинени. Даже когато имъ се обърна

внимание на осѫдителното поведение на войницитѣ отъ повѣренитѣ имъ части, поведение, което, повидимому, осѫждаха и кореспондентитѣ, единътъ отъ тѣхъ — началницитѣ — одобри подвизитѣ на артиллериститѣ и то толкова повече, че тѣ трѣбвало било да се нахранятъ.

При Суковския ханъ се получи заповѣдь, резервътъ да чака второ распореждание за настѫпление.

За да се даде на войницитѣ възможность да си поотпочинатъ, резервътъ се отведе отвъдъ Суковския мостъ и се расположи на бивуакъ отъ дѣсната страна на шоссето — до самата р. Суковска, гдѣто и замръкна.

Когато съвършенно се стъмни, артиллерийската стрѣлба и отъ двѣтѣ страни бѣ съвсѣмъ прѣкратена, но пушечната, макаръ и рѣдка, продължаваше да се чува татъкъ напрѣдъ и въ лѣво отъ шоссето — по политѣ на възвишенностьта.

У никого отъ офицеритѣ въ резерва не се оказа карта на тая мѣстность, гдѣто сега се намирахме и гдѣто, вѣроятно, сутрѣ щѣхме да се счепкаме съ противника. Но отъ изгледа, и то въ настѫпившата вечерна мъждевина, мѣстностьта се прѣдставляваше такава: отъ лѣвата страна, къмъ западъ на 3—4 километра, лѣжи една възвишенность, която се протака почти параллелно на Царибродъ—Пиротското шоссе отъ юго-истокъ къмъ сѣверо-западъ и се свършва на 8—9 километра отъ Суковския мость и приблизително на 3 километра отъ Пиротъ. Пространството отъ шоссето въ лѣво до възвишенностьта изглеждаше террасообразно.

По тая мѣстность се виждаха отдѣлни корийки и лозя. Въ тъмнината ми се показа, че р. Суковска прорѣзва възвишенностьта на двѣ части — западна и источна. При входа на самото дефиле се намира с. Суково. Отъ това дефиле на $2^1/_2$ — 3 километра къмъ сѣверо-западъ, както е казано погорѣ, се чуваше горѣщъ пушеченъ огънь.

Какво се вършеше на и задъ възвишенностьта при с. Суково и въ тѣснината, имаше ли по него направление наши разѣзди, бѣха ли взети нѣкакви прѣдпазителни мѣрки, въ случай че се появеше отъ тая страна противника, менъ ми не бѣше извѣстно. Въ това врѣме положението не само на резерва, но и онова на цѣлата армия бѣше такова, че, ако се появеше нѣкоя неприятелска, макаръ и незначителна войскова часть откъмъ това направление, можеше да направи

твърдѣ голѣма тревога, а може би и нѣщо повече. Затуй, за да се избѣгне всѣкаква случайность, испрати се патрулъ по направление къмъ с. Суково. — Бѣше се вече стъмнило, между това никакво распореждание отъ началството нѣмаше и не бѣше извѣстно, дали резервътъ ще остане тукъ, или пъкъ ще настжпва напрѣдъ. Въ това врѣме се раздадоха пушечни гърмежи по направление къмъ с. Суково. Нѣмаше при резерва нито единъ конникъ, който да се испрати по направление къмъ казаното село, гдѣто се чуха вистрѣлитѣ.

Скоро, обаче, дойде при резерва единъ нашъ конникъ отъ разѣзда, испратенъ по-рано по направление къмъ тѣснината, и ми доложи, че една часть сръбски войници открили огънь по разѣзда. Послѣдния отговорилъ съ нѣколко вистрѣла и отстжпилъ.

За да се запази резерва и тила на армията отъ всѣкаква случайность, направи се слудѣющето: една румелийска дружина, струва ми се харманлийската, се испрати на възвишенностьта къмъ западъ отъ Суковския ханъ, която възвишенность се намира на дѣсния брѣгъ на р. Суковска и срѣщо самата тѣснина; 2-а и 3-а дружини отъ Струмския полкъ се испратиха налѣво отъ шоссето съ фронтъ къмъ дефилето и възвишенностьта. Послѣднитѣ двѣ дружини испратиха по една рота въ верига.

Задачата на тия дружини бѣше: въ случай че се появѣше противникътъ откъмъ тѣснината да прикриватъ резервнитѣ части, до гдѣто се построятъ въ боенъ редъ. Останалитѣ дружини отъ полка, нѣколко румелийски дружини и батареитѣ на Б. и И. бѣха расположени на бивуакъ въ пълна готовность да посрѣщнатъ противника.

Въ сжщото това врѣме дойде на бивуака майоръ Груевъ, комуто и доложихъ за направеното распореждание, вслѣдствие появяванието на противника въ дефилето.

Майоръ Груевъ одобри взетитѣ мѣрки и, като ми каза, че резервътъ ще остане на това мѣсто до второ распореждание, замина на нѣкждѣ.

Слѣдъ заминаванието на майоръ Груева, отидохъ лично да видя мѣсторасположението на 2-тѣ дружини отъ Струмския полкъ.

Като заповѣдахъ на дружиннитѣ командири стрѣлковата верига да се прѣобърне на аванпостна, тръгнахъ по шоссето

за бивуака. Но едвамъ що бѣхъ направилъ нѣколко крачки, когато забѣлѣзахъ, че изведнъжъ цѣлия небосклонъ се освѣтли. Като се огледахъ, видѣхъ, че надъ Пиротъ се издигна високо единъ огненъ стъблъ, който съ издиганието си на значителна височина, се разширяваше въ видъ на вѣтрило. Слѣдъ нѣколко секунди се раздаде страшенъ гръмъ, подиръ който на всички страни полетѣха безбройни огнени змии. Съ хиляди прѣдположения, азъ се стараяхъ да разгатна происхождението на този взривъ. Въ сжщото това врѣме откъмъ Пиротъ по шоссето се зачу конски тропотъ. Слѣдъ малко въ тъмнината съгледахъ трима конници. Единия отъ тия конници се оказа Негово Височество Князь Александръ. Като отрапортувахъ за числения съставъ на повѣрения ми полкъ и състава на резерва, доложихъ на Н. Височество за взетитѣ мѣрки отъ неочаквано нападение.

Слѣдъ като ми поблагодари за взетитѣ мѣрки, Негово Височество каза:

— Виждате ли сърбитѣ какви подли срѣдства употрѣбяватъ за да ни побѣдятъ? Тѣ подпалиха фугаситѣ си.

— И фугаситѣ нѣма да имъ помогнатъ, Ваше Височество, да одържатъ утрѣ Пиротъ, отговорилъ азъ.

Слѣдъ като размѣни съ мене още нѣколко думи, Негово Височество си взе сбогомъ и пустна коня си въ тръсъ. Азъ послѣдвахъ подирѣ му до Суковския ханъ, а оттамъ се върнахъ на бивуака.

Всичкитѣ войници и офицери на бивуака, които бѣха лѣгнали да спятъ, за да си подкрѣпятъ съ сънь силитѣ за утрѣшния день, бѣха станали отъ лѣглата си и събрани на купчини разговаряха за експлозията. Едни отъ тѣхъ прѣдполагаха, че сърбитѣ подпалили фугаситѣ си, други — че нашитѣ имъ подпалили барутния складъ. Скоро, обаче, стана извѣстно, че тѣ подпалили собствения си барутенъ складъ, само и само да не попадне въ нашитѣ ржцѣ.

Това извѣстие произведе твърдѣ добро впечатление на всинца ни, особенно на войницитѣ.

— Това значи, че сърбитѣ се готвятъ да бѣгатъ, казваха офицери и войници.

— Нека бѣгатъ, се обаждаше нѣкой войникъ, ний пакъ ще ги стигнемъ.

— Ще стигнешъ! сърбитѣ бѣгатъ, като зайци, се чуха гласове.

— Значи, ние сутрѣ ще испълняваме длъжностьта на копоитѣ? се обаждаше нѣкой шегобиецъ.

Не ми се спѣше. Та и да легнѣхъ, надали щѣше да ме хване сънъ, защото нощьта бѣше студена, а пъкъ всичката ми походна завивка и облѣкло, както казахъ по-горѣ, бѣше на гърба ми. Затуй пакъ тръгнахъ отъ дружина на дружина само и само да се намирамъ на работа. При тая обиколка азъ неволно слушахъ разговора на войницитѣ.

— Дѣто ще рѣче, тѣ — сърбитѣ се готвятъ да бѣгатъ, а? питаше единъ войникъ отъ 2-а дружина. Тю-у-у-брее! Нѣма да можемъ да ги стигнемъ и тука да се поборимъ съ равни сили, а не както бѣхме на Колоница и Брѣзникъ.

— А-а проклети свинари, чакайте, защо бѣгате? Нели сте юнаци? Юнаци зеръ, като бѣха окръжили една дружина съ два полка пѣхота и една батарея.

— Ами на Брѣзникъ? се обади другъ. Ние една шепа хора безъ конь и топъ, а тѣ — сърбитѣ, като кучета се бѣха нахвърляли върху ни отъ всичкитѣ страни.

— Разбира се, че ще ни надвиятъ, когато тѣ имаха до 20 топа и конница, се намѣси трети. Но тѣ и брѣзнишкия бой ще помнятъ, защото много свѣтъ потрошиха тамъ нашитѣ вѣрни залпове въ тѣхнитѣ гъсти колони.

На бивуака на другитѣ дружини разговорътъ бѣше съвършено другъ. Тамъ войницитѣ не се заканваха да отмъщаватъ за прѣтърпѣното си поражение, защото тия дружини бѣха участвували въ сливнишкитѣ побѣди и затуй войницитѣ разказваха за славнитѣ подвизи на офицери и войници.

— Пустия му Мановъ бѣше раненъ въ мекитѣ части на крака, отъ раната течеше кръвь, разказваше единъ войникъ отъ 5-та запасна дружина. Ротния му командирь заповѣда да го отведатъ на прѣвързочния пунктъ.

— Какво ще правя тамъ, господинъ подпоручикъ? Азъ, ей сега, самъ ще се прѣвържа.

И наистина, Мановъ изважда една кърпа изъ джеба си, прѣвързва раната си и остава въ строя.

— На 7-й Ноемврий се счепкахме, разказваше единъ войникъ, съ сърбитѣ въ единъ не голѣмъ долъ, гдѣто заловихме нѣколко плѣнени войници. При това счепкване С.

Христовъ като разяренъ лъвъ се хвърляше върху сърбитѣ. Азъ съ очитѣ си видѣхъ, разказваше войникътъ, когато той трима сърби свали съ щика си. А С. Стоиловъ и Б. Миховъ, като калаузи винаги бѣгаха нѣколко крачки напрѣдъ и викаха: удряйте, юнаци, тѣзи плашливи зайци.

— Виждамъ, разказваше единъ унтеръ-офицеръ, отъ 5-а запасна дружина, че сърбитѣ като настжпваха още отдалеко започнаха да стрѣлятъ — тъй на вѣтъра. Пулитѣ имъ само свирѣха високо надъ главитѣ ни и се за кисело млѣко отиваха. Азъ съ взвода си въ това врѣме бѣхъ на дѣсното крило при с. Братушково. Прѣдъ сръбската верига вървѣше единъ офицеръ, който размахваше съ шашката си. Въ това врѣме войникътъ Юрдановъ извика: ще сваля ей оногози, който маха съ шашката си, и като стрѣла се хвърли напрѣдъ, при всичко че куршумитѣ като градъ летѣха. Мѣстностьта бѣше открита, разказваше унтеръ офицера, само на 100—150 крачки къмъ лѣвия ни флангъ имаше една съвсѣмъ малка долинка, въ която Юрдановъ сѣдна да си почине, а отъ тамъ полуснишенъ. се приближи още на нѣколко крачки до сърбитѣ. Ний всички отъ ложемента слѣдѣхме съ напрѣгнато внимание. Когато противникътъ се бѣ приближилъ на 400—450 крачки, Юрдановъ гръмна. Сръбския офицеръ падна.

— Азъ си мислѣхъ, казалъ тържествующъ Юрдановъ, че сръбскитѣ войници ще оставятъ офицерина за туй се бѣхъ наканилъ да ида и му взема шашката. . . .

На подобни на тия разкази брой нѣмаше.

По цѣлата позиция бѣше тихо и мирно, като се исключатъ отдѣлнитѣ пушечни гърмежи на лѣвото ни крило на възвишенностьта.

Рѣшихъ да лѣгна да си подкрѣпя силитѣ за слѣдующия день. Лѣгнахъ, но отъ студъ никакъ не можахъ да заспя. По едно врѣме чувамъ, че нѣкой пита за мене. Азъ скокнахъ на крака и се обадихъ.

— Записка има за васъ, господинъ капитанъ, ми каза единъ конникъ. Подиръ това сне си шапката, извади отъ нея едно писмо и ми го подаде.

— По приказанието на командиря на корпуса, вий трѣбва да се распоредите, щото резервътъ ви къмъ 7 часа сутриньта да достигне до будката на шоссето, се казваше въ записката,

и даже единъ километръ напрѣдъ отъ будката и да застанете съ резерва въ лѣво отъ шосесето подъ ската на гората.

Подписалъ, началникъ на западния корпусъ капитанъ Паприковъ.

Къмъ $11^1/_2$ часа прѣзъ нощьта, когато стрѣлбата по цѣлата линия почти се бѣше прѣкратила, изведнъжъ се зачу учестена пушечна стрѣлба нанапрѣдъ и въ лѣво отъ шоссето на възвишенностьта Черни-връхъ. Тази стрѣлба, ту честа, ту залпове, се продължи нѣколко часа, но отдѣлнитѣ гърмежи се продължиха чакъ до разсъмнуване.

Не ми е цѣльта да описвамъ дѣйствията на другитѣ части отъ армията, при всичко това пжтьомъ ще кажа нѣколко думи за ония части, които имаха съприкосновение съ резерва, въобще, и 2-й Струмски полкъ, въ частность.

Както бѣше казано по-горѣ, още отъ сутриньта татъкъ напрѣдъ — на дѣсния ни флангъ, къмъ сѣверо-западъ отъ Царибродъ — се започна ожесточенъ бой. Тамъ дѣйствуваше колоната на капитанъ Никифорова. Тя атакуваше неприятеля, който съ значителни сили заемаше възвишенностьта. Къмъ $12^1/_2$ часа стрѣлбата бѣ прѣкратена, понеже сърбитѣ бѣха отстжпили.

Лѣвата колона, командувана отъ майоръ Стоянова, на 14-й Ноемврий сутриньта се намираше по височинитѣ въ лѣво отъ шоссето Царибродъ—Пиротъ на 4-5 километра отъ р. Нишава. Задачата на тая колона била, като настжпи къмъ с. Гоинъ-долъ, да отблъсне сърбитѣ, които заемали позиция не далеко отъ границата, на самото трънско шоссе, за да даде възможность на отряда на капитанъ Попова, който идѣлъ отъ Трънъ, съгласно диспозицията, да се присъедини къмъ лѣвата колона и като се спусне до р. Нишава да чака тамъ нова заповѣдь.

Тъкмо въ 9 часа сутриньта лѣвата колона се срѣщнала съ сърбитѣ и встжпила въ бой. Но противникътъ не издържалъ дружния натискъ на българскитѣ войски, затуй слѣдъ единъ часъ съпротивление сърбитѣ отстжпили въ пълна безредица, прѣслѣдвани отъ нашитѣ войски. При това отстжпление на противника, единъ баталйонъ отстжпилъ къмъ Пиротъ, а двѣ роти отстжпили къмъ с. Смарданъ.

По такъвъ начинъ отблъсванието на сърбитѣ дало възможность на Попова да се присъедини къмъ лѣвата колона

на майоръ Стоянова. За да се съобщи на капитанъ Попова, че полкътъ му влиза въ състава на лѣвата колона, майоръ Стояновъ испраща началника на щаба си, капитанъ Р. Димитриева, който и испълнилъ тая заповѣдь. При това било заповѣдано 1-и Соф. на Негово Височество Князь Александръ полкъ да се движи въ опашката на колоната.

Скоро слѣдъ отблъсването на противника, лѣвата колона се била спустнала въ Нишавската долина, отъ кждѣто майоръ Стояновъ пратилъ съ единъ конни жандармъ донесение на корпусния командирь за пристигването на колоната и за отстжплението на противника. Но на това донесение майоръ Стояновъ не само не получилъ никаква заповѣдь, но и жандармътъ не се билъ върналъ при отряда. Когато слѣдъ малко се била показала колоната на подполковникъ Муткурова, Стояновъ испраща втори конни жандармъ до корпусния командирь съ донесение, че той, Стояновъ, съ колоната си продължа настжплението си за Пиротъ и молилъ корпусния командирь, подполковникъ Николаевъ, да назначи нѣкоя часть, която да прѣслѣдва ония двѣ сръбски роти, които били отстжпили за Смарданъ. Но и този пжть стражарътъ не се върналъ при майоръ Стоянова, нито пъкъ този, послѣдния получилъ нѣкаква заповѣдь.

Въ това врѣме Муткуровъ съ колоната си слѣдвалъ по шоссето за Пиротъ, а лѣвата колона — въ лѣво отъ Муткурова на 4—5 километра. Когато майоръ Стояновъ наближилъ лозята, сръбския баталйонъ отстжпилъ отъ тѣхъ и заелъ окопитѣ, които се намирали на една плоска възвишенность между Пиротъ и възвишенностьта Черни-връхъ.

Въ това врѣме се показала прѣдъ самия входъ въ Пиротъ около хлѣбарницитѣ една гжста линия отъ димъ, а слѣдъ нѣколко секунди се раздалъ залпътъ отъ всичката неприятелска артиллерия, която обсипала отрядитѣ на Стоянова и Муткурова съ градъ отъ гранати и шрапнели. При това разказваха по-послѣ, че нашитѣ войски вървѣли по шоссето съвсѣмъ безгрижно, така че, когато сърбитѣ открили залпова стрѣлба, и то на измѣрено разстояние по нашитѣ колони, войскитѣ на шоссето дошли въ такава безредица и хаосъ, щото артиллерия, кавалерия и пѣхота се били разбъркали въ една обща маса и голѣмо усилие трѣбвало отъ страна на безгрижното началство за да възстанови реда. Благодаре-

ние само на обстоятелството, че неприятелската пѣхота бездѣйствувала, ние сме се отървали съ малко загуби — убити и ранени.

Когато на шоссето се възстановилъ реда, колоната на подполковникъ Муткурова, въсползувана отъ гжстия барутенъ димъ, който скривалъ нашитѣ войски отъ погледитѣ на неприятеля, се приближила до града и привечерь почти безнаказано заела края му.

Въ това врѣме сърбитѣ срѣщо нашия лѣви флангъ, които били заели окопитѣ, открили по колоната на майоръ Стоянова убийственъ огънь. Но нито сърбитѣ нито Стояновъ се рѣшавали да прѣдприематъ атака. И на това мѣсто вечерната тъмнина сварила колоната на майоръ Стоянова. Впрочемъ, не цѣлия съставъ на колоната е билъ стигналъ до траншеитѣ, заети отъ противника.

Когато майоръ Стояновъ се доближилъ до лозята и започналъ да развръща отряда си въ боеви порядъкъ, тъкмо тогава той съгледалъ, че командирьтъ на 1-й Соф. полкъ вмѣсто да върви въ опашката на колоната, както му било заповѣдано, отдѣлилъ се отъ отряда и отишалъ къмъ с. Смарданъ.

По-горѣ бѣ казано, че къмъ 11½ часа прѣзъ нощьта изведнъжъ се зачу честа стрѣлба налѣво отъ шоссето на възвишенностьта Черни връхъ, гдѣто огненитѣ линии на противницитѣ твърдѣ ясно се очертаваха. Тая стрѣбла бѣ прѣдвѣстница на памятния бой — на 15 Ноемврий.

Отпослѣ се научихъ отъ самитѣ инциатори на това нощно сражение на Черния връхъ слѣдующето:

Когато капитанъ Поповъ се отдѣлилъ отъ колоната на майоръ Стоянова, той съ полка си се отправилъ налѣво отъ шоссето и къмъ 3½ часа билъ не далеко отъ село Смарданъ, гдѣто и спрѣлъ полка си. Тукъ сжщо билъ пристигналъ малко по-послѣ и командиря на 4-а дружина отъ 10-й Родопски полкъ, капитанъ Денчевъ, който получилъ заповѣдь отъ капитанъ Попова да развърне дружината въ боенъ редъ при политѣ на възвишенностьта, за запазвание лѣвия флангъ отъ обходъ. Едвамъ дружината се била развърнала въ двѣ линии, когато била обсипана съ неприятелски куршуми, отъ които още въ началото на стрѣлбата паднали убити единъ унтеръофицеръ и единъ редникъ. Дружината настжпвала напрѣдъ по посоката на възвишенностьта, безъ да обръща внимание

на неприятелскитѣ куршуми. Но скоро стрѣлбата утихнала, защото се стъмнило. При всичко това дружината пристигнала въ $7^1/_2$ часа на сѣдловината, която води на възвишенностьта нарѣчена Черни-врѫхъ. Тукъ дружината била направила една почивка около 2 часа. Налѣво отъ тая сѣдловина се издига самия Черенъ-врѫхъ. Понеже тоя врѫхъ командува надъ околнитѣ вѫрхове и на разсъмнуване сѣдловината щѣла да бѫде изложена на неприятелскитѣ вистрѣли, освѣнъ това и прѣвзиманието на възвишенностьта денемъ щѣло е да коствува много жертви, затуй капитанъ Денчевъ рѣшава да атакува и прѣвземе още нея нощь Черния-врѫхъ. Но прѣди всичко той искалъ да узнае да ли възвишенностьта е заета отъ противника. За тая цѣль пратилъ командиря на 3-я рота подпоручикъ Попова съ нѣколко войника да отиде и узнае това. Не се било изминало много врѣме слѣдъ заминаванието на Попова, когато се раздали отъ Черния-врѫхъ пушечни гърмежи, — обстоятелство което показвало, че възвишенностьта била заета отъ противника. Капитанъ Денчевъ считалъ за твърдѣ рисковано да атакува противника само съ своята дружина, затуй той се обрѫща къмъ поручика отъ 1-й Софийски полкъ Митова, който билъ на близо до неговата дружина, съ молба да му съдѣйствува въ атаката, а още за по-сигурно Денчевъ се срѣща и съ дружиния командирь на Митова — капитанъ Бахчевановъ. Този послѣдния изказалъ пълната си готовность да му съдѣйствува въ нощната атака и заедно рѣшаватъ слѣдующето: капитанъ Бахчевановъ съ една рота, а въ случай на нужда, съ още една, да атакува върха откъмъ южната му лѣва страна, а капитанъ Денчевъ съ една рота — фронталната му и съ двѣ роти — сѣверната му страни. При това билъ опрѣдѣленъ знака за едноврѣменното повеждание атаката, който знакъ щѣлъ да се даде отъ Бахчеванова. Слѣдъ това капитанъ Денчевъ се врѫща при дружината си, държи една кратка насърдчителна рѣчь на войницитѣ си и, като се прѣкръства, тръгва по назначеното направление.

Наближава полунощь. Войницитѣ съ голѣма тишина настѫпвали по обрасналия съ шумакъ каменистъ скатъ. При всичко това тѣ били открити отъ противника, който ги посрѣщналъ съ учестенъ пушеченъ огънь. Дружината настѫпала безъ стрѣлба, толкова повече че въ тъмнината нищо се не виждало. Слѣдъ една малка почивка въ мъртвото простран-

ство, при учестена стрѣлба отъ противника, дружината се хвърля напрѣдъ на неприятелската позиция.

Мнозина отъ войницитѣ, увлечени отъ желание първи да стигнатъ неприятелската позиция, се отдалечили напрѣдъ. Други пъкъ, благодарение на тъмнината и неравната мѣстность, по която дружината наспжпвала, се били распръснали. Мнозина отъ тѣхъ останали назадъ отъ дружината. Но благодарение на офицеритѣ, подпоручицитѣ Тодоровъ и Продановъ и еднакво и на другитѣ офицери, войницитѣ били събрани, и дружината се хвърля на неприятелската позиция подъ звуковетѣ на барабанния бой и съ дружното „ура“ и я прѣвзела. При това противникътъ бѣгомъ отстжпилъ, като оставилъ на мѣстото 16 души убити и 10 плѣнени и много пушки и продукти.

Нашитѣ войници били прѣслѣдвали противника съ силенъ пушеченъ огънь. Но неприятельтъ скоро събралъ отстжпилитѣ си войници и ги повелъ въ атака противъ дружината на капитанъ Денчева, но тоя послѣдния съ успѣхъ отблъсналъ сръбската атака. Слѣдъ това сърбитѣ отстжпили и не се рѣшили повече да атакуватъ завзетата отъ българскитѣ войници възвишенность Черни-връхъ.

Въ тая славна нощна атака паднали 17 убити — въ това число 1 фелдфебелъ, 3 унтеръ-офицери и 2 ефрейтори — и 45 человѣка ранени.

Съ прѣвземанието на възвишенностьта капитанъ Денчевъ, като се боялъ да не би неприятельтъ да се повърне съ по-голѣми сили и атакува непълната дружина, пратилъ подпоручикъ Проданова да каже на началството, че се нуждаялъ отъ помощь.

Въ тая нощна атака почти всичкитѣ офицери се отличили съ извънредната си храбрость и неустрашимость. Впрочемъ, намѣрилъ се е, казватъ, единъ поручикъ отъ 3-я дружина, който въ най-критическия моментъ оставилъ ротата си и отишълъ да търси фелдшера, понеже билъ раненъ единъ войникъ отъ ротата му. И това търсение на фелдшера се продължавало прѣзъ цѣлата нощь.

Когато капитанъ Денчевъ атакувалъ възвишенностьта Черни-връхъ, въ това сжщото врѣме сърбитѣ били атакували колоната на майоръ Стоянова, но тѣ били отблъснати съ пъленъ успѣхъ и съ голѣми за тѣхъ загуби.

XIX.

Въ 1 часа слѣдъ полунощь приехъ единъ пликъ съ надписъ „бързо“. Като распечатахъ плика въ него се намѣри една записка отъ майоръ Груева. Послѣдния ми прѣдписваше сѫщото, за което ми прѣдписваше началникъ щаба на западния корпусъ, т. е. дружинитѣ въ 7 часа сутриньта да се съберать при будката и пр.

15 Ноемврий. Щомъ се зазори отправихъ заповѣдь до командиря на харманлийската дружина, която бѣ испратена на 14-й вечерьта на възвишенностьта срѣщо дефилето, немедленно да се снеме дружината отъ позицията и се присъедини къмъ резерва. Но казаната дружина и ротитѣ на капитанитѣ Букурещлиевъ и Георгиевъ, които още отъ вечерьта сами, безъ моя заповѣдь били отишли къмъ резервнитѣ части, не се присъединиха и менъ не ми бѣше извѣстно гдѣ сѫ били тѣ прѣзъ деня — въ врѣме на горѣщия бой.

Тъкмо въ 7 часа сутриньта, споредъ заповѣдьта, частитѣ отъ резерва бѣха на опрѣдѣленото мѣсто — $1^1/_2$ километръ напрѣдъ отъ воденицата и на лѣво отъ шоссето, или по-добрѣ, между шоссето и плоската възвишенность — террасата.

Полкътъ бѣше построенъ въ двѣ линии на тѣсенъ интервалъ: 1-а и 2-а дружини въ първа линия, 4-а и 5-а запасна дружина отъ сѫщия полкъ — въ втората линия. Задъ втората линия се построи дружината на капитанъ Ковачева. Подиръ нея щѣха да слѣдватъ батареитѣ на капитанитѣ Б. и И., които още се намираха въ походенъ редъ на шоссето, и най-послѣ задъ батареитѣ — 3-я дружина отъ 2-й Струмски полкъ.

Съ пукванието на зората по цѣлата боева линия се откри ожесточенъ пушеченъ и топовенъ огънь, който всѐ повече и повече се учестяваше.

Въ 9 часа сутриньта се получи заповѣдь отъ подполковникъ Филова, резервътъ да се съобразява съ движението на частитѣ въ боевата линия. Но кои сѫ прѣднитѣ части, кѫдѣ сѫ тѣ и кой имъ е началникътъ, менъ положително ми бѣше неизвѣстно. За колоната на Стоянова и Муткурова се

научихъ много по-късно. Нито пъкъ ми бѣше официално известно, каква задача имаше него день армията да испълни и по кой начинъ. Наистина, отъ самото начало на войната и до свършъка ѝ азъ не само не бѣхъ челъ, но и не бѣхъ видѣлъ диспозиция. Па и въ самитѣ устни заповѣди твърдѣ често се срѣщаха противорѣчия.

Съ отдалечаванието на прѣднитѣ части (а това се виждаше отъ пушечнитѣ и топовни гърмежи) резервътъ започна да настѫпва, като имаше дѣсния си флангъ близу до шосето, а лѣвия — до политѣ на плоската възвишенность. При това, по самата възвишенность на лѣво бѣха испратени патрули.

Около 4 километра отъ Пиротъ — въ лозята—противникътъ срѣщна нашитѣ прѣдни части съ честъ пушеченъ и топовенъ огънь. Започна се горѣща прѣстрѣлка. Но скоро гърмежитѣ взеха да се отдалечаватъ. Това показваше, че сърбитѣ бѣха отстѫпили. Това обстоятелство и радваше и отчайваше Струмцитѣ.

— Брее, нѣма да можемъ стигна проклетитѣ сърби се чуваха гласове въ 1-а дружина. Тѣ като зайци бѣгатъ.

— Ами ти нели знаешъ, че зайцитѣ бѣгатъ, догдѣто имъ се сдървятъ краката, а подиръ това живи може да се ловятъ, така и сърбитѣ ще бѣгатъ.

— Ей, Тане! защо си се умърлушилъ, като свърака въ примка? забѣлѣзва единъ войникъ на другаря си отъ сѫщата дружина.

— Ядъ ме е, че не ще мога да пусна кръвь поне на единъ свинаринъ, за да си отмъстя, отговори Тане.

Наистина, сърбитѣ не чакаха нашето приближавание. При всичко това, всѣка отстѫпена отъ тѣхна страна крачка ни струваше твърдѣ скѫпо. Послѣдствията отъ честата неприятелска стрѣлба не закъснѣха да ни се прѣдставятъ въ най-грозния си видъ. Започнахе да срѣщаме на групи, на групи леко раненитѣ, които сами отиваха на прѣвързочния пунктъ, а тежко раненитѣ, носени отъ санитаритѣ, току се мѣтаха и гърчеха на носилкитѣ, по-често безъ да издадатъ гласъ.

Резервътъ въ горния редъ продължава настѫплението. Азъ ударихъ коня и се въскачихъ на плоската възвишеность — на мѣстото на прѣстрѣлката. Но първата боева линия вече не бѣше тамъ. Тя бѣше татъкъ напрѣдъ, скрита отъ погле-

дитѣ ни въ горичката и гънкитѣ на мѣстностьта. Впрочемъ, тукъ-тамъ се виждаха движения на частни и отдѣлни лица. Но стрѣлбата си слѣдваше и куршумитѣ продължаваха своята зловѣща пѣсень. Тукъ на позицията лѣжаха още тежко раненитѣ войници, едни отъ които пъшкаха, други отъ болки мълчеливо се гърчеха, а трети въ прѣдсмъртната си агония споменуваха имена, майки и пр.

Азъ съгледахъ единъ войникъ на нѣколко крачки отъ мене, който бѣше легналъ на едната си страна. Стори ми се, че той нарочно бѣ лѣгналъ и затуй се приближихъ до него. Той бѣше мъртъвъ. Прѣдъ мъртвия имаше една растворена книга — тефтеръ, до тефтеря мастилница, въ ръката му перо, а прѣзъ рамото фелдшерска чанта. Виждаше се, че мъртвий бѣ ударенъ въ сърдцето и смъртьта послѣдвала моментално, защото на лицето на убития не се виждаха слѣди отъ физически страдания.

Въ 11 часа получихъ заповѣдь отъ майоръ Груева да испратя двѣ дружини по шоссето къмъ Пиротъ. — Испратиха се 1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ. По тоя начинъ въ резерва на първата линия останаха 4-а и 5-а дружини.

Двѣтѣ батареи и 3-я дружина бѣха назадъ твърдѣ далеко и прѣдъ видъ на това, че въ резерва бѣха останали само три дружини, испрати се заповѣдь — 3-я дружина да се присъедини къмъ полка, и батареитѣ да ускорятъ движението си.

Въ това врѣме топовнитѣ и пушечни гърмежи се чуваха татъкъ далеко при Пиротъ и на лѣвия флангъ на позицията — тамъ, гдѣто възвишенностьта извиваше къмъ западъ.

Едвамъ що бѣхъ испратилъ горнитѣ двѣ дружини къмъ Пиротъ, получихъ втора заповѣдь отъ подполковникъ Филова да испратя още една дружина по шоссето за Пиротъ. — Испрати се 4-а дружина. Не се бѣше изминало много врѣме отъ испращанието на тая послѣднята, при резерва дойде самъ корпусния командирь и ми заповѣда безъ негова заповѣдь никому нито единъ войникъ да не давамъ. Наистина въ това врѣме въ резервъ бѣха останали всичко три дружини и двѣ батареи. Впрочемъ, послѣднитѣ, по неизвѣстни причини, всѐ оставаха далеко назадъ, при всичко, че два

пѫти се праща заповѣдь на батарейнитѣ командири да се присъединятъ къмъ резерва.

Едва що се бѣше отдалечилъ корпусния командирь, когато почти едноврѣменно получихъ заповѣдь отъ подполковникъ Филова и майоръ Груева, резервътъ да се приближи къмъ частитѣ отъ боевата линия. По тоя начинъ, крачка по крачка резервътъ се движеше подиръ частитѣ отъ боевата линия, като постепенно отъ 6 дружини се намали на 3, догдѣто, най-послѣ, пристигна почти до сѣверния край на террасата. Отъ тукъ до Пиротъ има не повече отъ 3$^1/_2$ — 4 километра. — На една височина съ тоя пунктъ, на шоссето се бѣха развърнали и излѣзли на позицията батареитѣ на капитанъ Тантилова и, струва ми се, на капитанъ Стоянова, които испращаха своитѣ гранати и шрапнели по неприятеля. Послѣдния въ това врѣме бѣше расположенъ на сѣверната часть отъ града Пиротъ.

Прѣди резервътъ да пристигне до расположението на тия батареи, той се подхвъргваше само на неприятелски орждейни вистрѣли. Но щомъ се приближи до тѣхъ, зловѣщитѣ подсвирквания на неприятелскитѣ куршуми ни напомниха, че ний се намираме вече въ сферата на пушечния огънь.

Стори ми се, че стоението на резерва тукъ при батареитѣ бѣше безцѣлно, толкова повече, че прѣдъ него и на дѣсно имаше други пѣхотни части и че повѣрения ми полкъ бѣше резервъ на частитѣ, които бѣха на лѣвия флангъ, впрочемъ, които сега не се виждаха нито чуваха, защото на лѣвия флангъ стрѣлбата почти се бѣше прѣкратила. Само на крайния лѣви флангъ — на възвишенностьта прѣдъ Черни-връхъ — продължаваше ожесточения пушеченъ бой.

Ударихъ шпори на коня си и скоро се намѣрихъ на сѣверо-източния край на плоската възвишенность. Отъ тукъ цѣлото пространство наоколо се видѣше много добрѣ. — Но удивително, кждѣ се бѣха дѣнали частитѣ отъ боевата линия? Наистина, напрѣдъ на 200—250 крачки забѣлѣжихъ една войскова часть, приблизително около една дружина. Тая дружина заемаше недовършенитѣ отъ противника ложементи.

Понеже до тия ложементи бѣше доста далеко, азъ се върнахъ при резерва и, като искомандувахъ на послѣдния да измѣни фронта къмъ западъ и ходомъ да се построи въ боенъ редъ, поведохъ го въ новото направление. Въ това

врѣме подсвирקванията и паданията на куршумитѣ взеха да ставатъ все по-чести и по-чести.

Нѣколко крачки на напрѣдъ видѣхъ единъ войникъ колѣничилъ съ опрѣна о земята глава. Помислихъ, че тоя войникъ умишлено е останалъ надирѣ отъ ротата си.

Приближихъ се до него и му извикахъ да стане; но той не се помръдна. Въ това врѣме се приближи една отъ ротитѣ, и азъ заповѣдахъ на единъ войникъ да вдигне лѣжащия. Шомъ войникътъ се докосна до него, той изохка съ слабъ гласъ:

— Охъ, оставѣте ме да си умра спокойно!

Оказа се, че този войникъ билъ раненъ въ главата, на която чакъ сега съгледахъ съсирена кръвь. Ранения бѣ отъ Струмския полкъ. Азъ се очудвахъ по какъвъ начинъ тоя войникъ е попадналъ тукъ, толкова повече, че 1-а, 2-а и 4-а дружини отъ полка бѣха испратени къмъ града. Работата скоро се разясни.

Като заповѣдахъ на капитанъ Тодорова да спре дружинитѣ на ската въ мъртвото пространство, отидохъ въ недовършения ложементъ, въ който намѣрихъ 2-а дружина отъ Струмския полкъ. На запитванието ми, какъ е попаднала дружината тукъ, когато тя бѣше испратена къмъ града, поручикъ Нишковъ обясни, че когато се приближилъ успоредно съ това мѣсто на шоссето стигналъ го билъ подполковникъ Филовъ и му заповѣдалъ да отиде съ дружината си на помощь на лѣвия флангъ, гдѣто въ това врѣме, се чувала стрѣлба. Но когато той пристигналъ на указаното мѣсто казали му, че нѣмало нужда отъ неговата дружина, понеже противникътъ билъ отстжпилъ. Тогава поручикъ Нишковъ повежда дружината си надѣсно и заема недовършенитѣ ложементи. Отъ тия ложементи право къмъ западъ мѣстностьта е почти равна — продължение на горѣказаната терраса, която има незначителенъ наклонъ къмъ западъ и сѣверъ. На западъ наклонътъ се слива съ една незначителна равнинка, на която се виждатъ покривитѣ на нѣколко кжщички — колиби при Кель-Ташъ — и купи сѣно. Отъ тѣзи кжщици, пакъ къмъ западъ, на около 250 крачки, се започва въскачванието на една камениста възвишенность нарѣчена Кель-Ташъ. На тази именно възвишенность бѣше расположена неприятелската батарея.

Сѣверния наклонъ се допира до обширното блатисто мѣсто, което се намира между описваната мѣстность и пиротско—нишското шоссе. Къмъ югъ тая плоска възвишенность съвсѣмъ малко се възвишава, до гдѣто най-послѣ на 2—2 1/2 километра се опира въ сѣверния край на оная възвишенность, която се протака отъ с. Суково къмъ сѣверо-западъ.

На югъ отъ тая площадь отъ сутриньта се водѣше ожесточенъ бой. Сега, обаче, тукъ бѣ настанала тишина. Менъ не ми бѣше извѣстно кои части дѣйствуваха тукъ и кой началникъ ги командуваше. Всичко, що писахъ за лѣвата колона на майоръ Стоянова, азъ научихъ слѣдъ битката.

Отъ недовършенитѣ ложементи до Кель-Ташъ има приблизително 2400 крачки. Догдѣто разгледвахме съ поручикъ Нишкова расположението на противника, дружинитѣ на капитанитѣ Тодоровъ и Ковачевъ пристигнаха на опрѣдѣленото мѣсто. Капитанъ Тодоровъ дойде при насъ въ окопа.

Види се, че сърбитѣ бѣха забѣлѣзали нашето движение, понеже свирението на куршумитѣ се още повече учести. Затуй ний — Нишковъ, Тодоровъ и азъ — трима сѣднахме въ ложемента. Но едва що сѣднахме въ ложемента, чу се едно тѫпо удряние. Капитанъ Тодоровъ се хвана за челото.

— Уфъ, какво ме упари, каза Тодоровъ.

Повдигнахъ се да видя, дали Тодоровъ не бѣ контузенъ и чакъ тогава забѣлѣзахъ, че лѣвия му погонъ бѣше продупченъ. Разбра се, че куршумътъ бѣ миналъ покрай главата на Тодорова, отъ който той получилъ една лека контузия въ челото, подиръ това куршумътъ пробилъ погона и рѫкава на шинела.

Ний поздравихме Тодорова съ щастливото му избавление.

Слѣдъ като се разгледа позицията, по която прѣдстоеше на полка да дѣйствува, рѣши се слѣдующето: 5-а дружина да се развърне въ боенъ редъ на лѣво отъ 2-а дружина, а послѣднята да се придържа при настѫплението по-надѣсно — между блатото и 5-а дружина; 3-я дружина отъ Струмския полкъ и дружината на кап. Ковачева — въ резервъ. Слѣдъ това се даде заповѣдь и 5-а дружина да разсипе стрѣлкова верига и като се изведатъ дружинитѣ напрѣдъ 300—400 крачки, да се спрѫтъ и чакатъ заповѣдь или сигналъ за настѫпление. Този сигналъ щѣше да се даде, когато пристигнѣше 3-я дружина, която бѣше още доста далеко.

Скоро слѣдъ това 5-а запасна дружина бѣ построена въ боенъ редъ и заедно съ 2-а дружина тръгнаха напрѣдъ посрѣщнати и отъ неприятелската батарея отъ Кель-Ташъ съ гранати и шрапнели. Тая батарея до това врѣме стрѣляше, ту по нашитѣ — на шоссето, ту по батареитѣ на капитанъ Гиргинова и поручикъ Бакърджиева.

Тукъ бѣше мѣстото на нашата артиллерия да съдѣйствува на пѣхотата, като поражава противника и отвлича вниманието на батареята му. Но състоящитѣ при резерва батареи на капитанитѣ Б. и И. отсѫтствуваха. Вторично пратихъ, този пѫть съ подпоручикъ Бошнякова, записка — батареитѣ незабавно да се явятъ при отряда на позицията.

Когато излѣзоха дружинитѣ на около 300 крачки напрѣдъ, посрѣщнаха се отъ неприятеля съ чести пушечни гърмежи и залпове. Нашитѣ залѣгнаха, и тогава се започна горѣща прѣстрѣлка между противницитѣ.

Въ това врѣме по всичката боева линия — отъ възвишенностьта на сѣверо-истокъ отъ Пиротъ на дѣсния ни флангъ, чакъ до юго-западъ на възвишенностьта на лѣвия — пушечния и топовенъ огънь бѣха се слѣли въ едно.

Расположението на тритѣ дружини отъ Струмския полкъ и дружината на капитанъ Ковачевъ бѣше такова: 5-а и 2-а дружини по фронта заемаха около 800 крачки, а дружината на капитанъ Ковачева се расположи въ недовършенитѣ ложементи. 3-я дружина още не бѣше пристигнала на позицията. Други войски, както казахъ по-горѣ, наблизу се не забѣлѣзваха. Между това и откъмъ двата фланга имаше едно пространство отъ никого не заето. Впрочемъ, макаръ въ промежутъка между лѣвия флангъ на 5-а запасна дружина и политѣ на възвишенностьта и да не се виждаше нито единъ войникъ, при все това вѣроятно бѣше, че по-назадъ въ него направление имаше наши войски, защото тамъ бѣха расположени батареитѣ на капитанъ Гиргинова и поручикъ Бакърджиева.

Слѣдователно, лѣвото крило на току що заетата отъ Струмския полкъ позиция бѣше обезпечено отъ неприятелския обхватъ. Това сѫщото, обаче, не можеше да се каже и за дѣсния флангъ.

Неприятелската позиция Кель-Ташъ бѣше далеко къмъ западъ отъ Пиротъ, сѣверната часть на който още не бѣше заета отъ насъ, и ако нѣкоя, макаръ и незначителна, не-

приятелска войскова часть се спуснѣше отъ къмъ града и ударѣше въ тила ни, положението на полка щѣше да бжде съвсѣмъ незавидно. Затуй, за да се прикрие дѣсното крило отъ всѣкаква случайность, даде се заповѣдь на капитанъ Ковачева да отведе дружината си на дѣсно и заеме позиция при капицата между града и Кель Ташъ съ цѣль: 1) да прикрива нашия дѣсенъ флангъ и 2) да прикрива батареята на капитанъ Тантилова, расположена на Царибродъ—Пиротското шоссе. По такъвъ начинъ се обезпечи и дѣсния флангъ на полка. При това дружината на капитанъ Ковачева привлѣче едната часть отъ неприятелскитѣ отъ Кель-Ташъ орждийни вистрѣли.

Когато 2-а и 5-а дружини тръгнаха напрѣдъ, азъ забѣлѣзахъ на около 200 крачки на лѣво залѣгнала една войскова часть. Прѣпуснахъ коня и на минутата се намѣрихъ тамъ. На въпроса ми, коя е тая часть, получихъ отговоръ, че е Татаръ-Пазарджикската дружина, и че се командува отъ капитанъ Фонъ Махъ. Въ това сжщото врѣме съгледахъ и самия Фонъ Махъ снишишката да се приближава къмъ менъ. Той току се кланяше на неприятелскитѣ куршуми, които, свирѣха и падаха около ни. Направихъ бѣлѣжка на дружинния командирь, че не прилича не само на офицеръ, но и на войникъ да се кланя на куршумитѣ. Казахъ му да поддържи въ атаката Струмцитѣ, затуй да се приближи до 2-а и 5-а дружини.

Капитанъ Фонъ Махъ искомандува на дружината да стане и я поведе напрѣдъ. Въ сжщото това врѣме азъ съгледахъ друга часть малко по-назадъ отъ Татаръ-Пазарджикската дружина, която часть, макаръ и да бѣхъ видѣлъ по-рано, но мислѣхъ, че е часть отъ Татаръ-Пазарджикската дружина. Оказаха се 3 роти отъ 2 а Пловдивска дружина, командувана (въ мирно врѣме) отъ капитанъ Иванова. Послѣдния и единъ отъ ротнитѣ командири отсжтствуваха. Дружинния командирь още отъ вчера се билъ загубилъ. Макаръ и да заповѣдахъ на ротнитѣ командири да настжпватъ наедно съ Татаръ-Пазарджикската дружина, освѣнъ едната рота, която взема участие въ атаката, другитѣ три роти останаха на мѣстата си прости зрители.

Догдѣто давахъ заповѣдь на ротитѣ отъ 2-а Пловдивска дружина да настжпватъ напрѣдъ, чухъ не далеко отъ насъ

пушечни гърмежи. Оказа се, че капитанъ Фонъ Махъ, като извелъ въоржжената си съ кринки дружина напрѣдъ на 60 — 80 крачки, открилъ огънь по неприятелската при кжщицитѣ верига, която верига бѣше отдалечена на 800—900 крачки. Нека се забѣлѣжи и това, че тая стрѣлба бѣ открита прѣзъ веригата на 5-а запасна дружина. Принудихъ се да настигна дружината на Фонъ Махъ и вторично да напомня на командирьтъ ѝ неговата обязаность. Отъ тамъ се отправихъ къмъ 5-а запасна дружина.

Както е казано по-горѣ, на 2-а и 5-а запасна дружина бѣ дадена заповѣдь да настжпятъ на около 350 крачки и да се спржтъ, като имъ се каза още, че ще послѣдва втора заповѣдь за по нататъшно настжпление. Обаче 2-а дружина не дочака тая заповѣдь, тя настжпи напрѣдъ като увлѣче и веригата на 5-а дружина

Прѣдъ кжщицитѣ — при Кель-Ташъ — бѣше залѣгнала неприятелската верига, която и срѣщна нашата на 2-а 5-а дружини верига съ пушечни вистрѣли.

Слѣдъ една непродължителна прѣстрѣлка поручикъ Нишковъ рѣшилъ да атакува неприятелската верига; тя, обаче, не дочакала атаката, а отстжпила почти бѣгомъ на Кель-Ташъ. Ободренъ отъ бѣгството на неприятелската верига, безпорно храбрия Нишковъ се пуща да я прѣслѣдва и увлича подирѣ си и веригата на 5-а дружина, безъ да чака моята заповѣдь за настжпление и безъ да обръща внимание на това, че резервътъ — 3-я дружина — още се не видѣше.

Пратихъ полковия адютантъ, а слѣдъ него и подпоручикъ Бошнякова съ заповѣдь — стрѣлковата верига да се спре до втора заповѣдь, понеже резервътъ 3-я дружина едвамъ сега се бѣше показала при недовършенитѣ окопи. Но напраздно; войницитѣ, въодушевени отъ своя храбъръ дружиненъ командирь, дотолкова се бѣха увлѣкли, щото никаква сила не можеше да ги спре, особенно като виждаха, че сърбитѣ бѣгатъ въ пълна безредица.

— Чакайте, псета ниедни, викаха войницитѣ на сърбитѣ, чакайте да ви покажемъ, какъ се биятъ българитѣ на щикъ. Защо бѣгате? Нали виждате, че вий, страхливци, сте повече отъ насъ?

Наистина, всички войници и офицери като лъвове се хвърлиха напрѣдъ и не искаха да знаятъ, че резервътъ билъ

още далеко и че неприятельтъ испраща насрѣща имъ хиляди куршуми и гранати. Всѣки се стремѣше пръвъ да стигне „лолитѣ и куковицитѣ“, всѣки искаше да си окървави щика и отмъсти за падналитѣ другари.

Но сърбитѣ не чакаха. Тѣ бѣгомъ и въ безредица отстѫпиха. Отстѫпиха, обаче, както се виждаше, не за да избѣгнатъ боя, а да се приготвятъ за него. И наистина, тѣ заеха укрѣпената отъ самата природа позиция Кель-Ташъ, отклѫдѣто ни обсипваха съ градъ куршуми и гранати.

Не можеше началникъ да се не радва, като гледаше съ какъвъ ентузиязмъ бѣха обхванати неговитѣ подчинени и съ каква енергия и самоотверженность настѫпваха на неприятеля. Да, радвахъ се, радвахъ се и сподѣляхъ дълбокитѣ чувства на офицеритѣ и войницитѣ. Но въ сѫщото това врѣме сърдцето ми болезнено се свиваше. Свиваше се, защото, като гледахъ обстановката, въ която се намираха частитѣ отъ полка, азъ се опасявахъ отъ възможнитѣ лоши послѣдствия на това несвоеврѣменно настѫпление. Наистина, въ това врѣме общия резервъ — 3-я дружина — бѣ отдалеченъ отъ веригата на около 1200 крачки. Страхувахъ се, прочее, противникътъ да не разбие полка по части.

Когато, най-послѣ, забѣлѣжихъ приближаванието на 3-я дружина, пустнахъ коня си въ кариеръ и, като се намѣрихъ минутно при нея, заповѣдахъ на дружинния ѝ командирь кап. Геневъ да води дружината напрѣдъ, колкото е възможно по-бързо. Войницитѣ отъ тая дружина бѣха крайно изморени: едно, защото прѣзъ нощьта заемаха аванпостна служба и друго, защото дружината, назначена въ дълбокия резервъ задъ батареитѣ на Б. и И., които батареи бѣха останали твърдѣ далеко, за да стигнѣше до тукъ трѣбваше да върви съ усиленъ маршъ прѣзъ орани нивя, лозя и трапища. При всичко това, войницитѣ, макаръ и потънали въ потъ, бѣха бодри и бързо закрачиха напрѣдъ по-скоро да стигнатъ на Кель-Ташъ, за да помогнатъ на другаритѣ си. Дружината настѫпваше съ развито знаме. Даде се заповѣдь на полковата музика да свири маршъ, звуковетѣ на който се разнесоха въ пространството и накараха сърдцата на войницитѣ да затупатъ по-силно и по-често . . . . Като дадохъ заповѣдь на кап. Генева да води дружината, колкото е възможно по-скоро, пакъ се пустнахъ напрѣдъ.

— Господинъ капитанъ, коя е ей тамъ онази рота? се обърна къмъ мене поручикъ Поповъ, командирьтъ на 11-а рота, когато минавахъ покрай него, като ми показа напрѣдъ въ полу-надѣсно.

Наистина, на разстояние на около 1000 крачки, на сѣверъ отъ Кель-Ташъ, видѣхъ една часть около една рота, която стрѣляше съ залпове. Не можеше, обаче, да се опрѣдѣли, дали тя бѣше наша или неприятелска, нито пъкъ можеше да се види по коя посока стрѣляше.

Казахъ на поручикъ Попова, че, ако тая рота се окаже неприятелска, ще му пратя заповѣдь да я нагости съ нѣколко залпа. Подиръ това, скоро се намѣрихъ при кжщицитѣ. Но прѣди още да дойда до тѣхъ, видѣхъ, че казаната рота бѣше наша — на поручикъ Маркова, която стрѣляше по Кель-Ташъ, само съмнително бѣше дали тя нанасяше на противника нѣкаква врѣда. Въпросната рота можеше безъ рискъ да се приближи по-близу до възвишенностьта Кель-Ташъ, толкова повече, че нашата верига бѣше близу до politѣ на тая възвишенность.

Въ това врѣме войницитѣ отъ прѣднята линия — 2-а и 5-а дружини, — прѣдшествувани отъ стрѣлковата верига, като потокъ се стремѣха напрѣдъ и напрѣдъ. Ето ги найпослѣ до кжщицитѣ и купитѣ сѣно. Тукъ офицеритѣ се опитаха да спржтъ веригата, да я приведатъ въ редъ, като ѝ дадатъ възможность да си отпочине, догдѣто се приближи резерва. — Лѣвия участъкъ отъ веригата се спрѣ, залѣгна и откри убийственъ огънь по неприятеля.

— Сега ще се спре и дѣсния флангъ, си помислихъ азъ. Но не, дѣсния флангъ, увлѣченъ отъ своя командирь, лѣтѣше напрѣдъ. Впрочемъ, той не можеше да се спре на една височина съ лѣвия, понеже мѣстото бѣше открито.

По всѣка вѣроятность, той ще се спре при политѣ на възвишенностьта — задъ камънацитѣ, си помислихъ азъ. Но не, той — дѣсния флангъ — стигна политѣ на възвишенностьта и започна да се катери по камънацитѣ.

Капитанъ Тодоровъ съ голѣмо вълнение вижда, че резервá — 3-я дружина — е още далеко на около 6—700 крачки. Между това да чака приближаването му бѣше невъзможно, нѣщо повече — прѣстжпно.

— Хайде напрѣдъ, юнаци! извиква капитанъ Тодоровъ.

— Напрѣдъ! повториха офицеритѣ.

— Хайде! подхванаха войницитѣ, и съ викъ „ура“! се хвърлиха пакъ напрѣдъ, за да не оставятъ усамотени своитѣ другари — 2-та дружина.

Въ това врѣме огъньтъ по цѣлата линия бѣ достигналъ най-голѣмия си размѣръ; гърмежитѣ на пушкитѣ и топоветѣ и пръсканието на гранатитѣ бѣха се слѣли въ единъ адски грохотъ.

Надъ Пиротъ още отъ сутриньта имаше ожесточенъ бой. Въ този моментъ, обаче, той бѣше страшенъ, ужасенъ; по пушечнитѣ и топовни гърмежи се познаваше, че тамъ и отъ двѣтѣ страни се полагатъ всичкитѣ и послѣднитѣ, може би, усилия . . . .

Батареята на капитанъ Тантилова спрѣ своята стрѣлба по Кель-Ташъ. Но нашитѣ не бѣха още пристигнали до политѣ на тая възвишенность, когато надъ главитѣ имъ зловѣщо зафучаха гранатитѣ и шрапнелитѣ на тая батарея, нѣкои отъ които даже се бѣха пръснали надъ нашето расположение.

Отъ къмъ лѣвото ни крило се чуваха топовни гърмежи, но тѣ бѣха нѣкакъ си глухи, приличаха на холости. И дѣйствително, отпослѣ се оказа, че батареята на капитанъ Гиргинова стрѣляла на холости заряди, само за въодушевление на войницитѣ, понеже гранатитѣ били се свършили.

Мжчно се върви по възвишенноститѣ, изобщо, а особенно по кременъ каменистъ баиръ, какъвто е Кель Ташъ. А между това войницитѣ отъ тъмни зори бѣха на крака и почти бѣгомъ, безъ почивка, бѣха изминали послѣднитѣ 3000—3500 крачки.

Послѣднитѣ двѣ перебѣжки войницитѣ прѣминаха съ викъ „ура“, така щото ухото на всички бѣ навикнало на този викъ. Но ето, че и сега се раздаде пакъ „ура“, но „ура“ грозно, „ура“ потресающе, сѣкашъ канаритѣ на Кель-Ташъ се сгромолясваха. — Въ три войни, въ много битки бѣхъ участвувалъ. Много пжти бѣхъ чувалъ боевото „ура“, но отъ всичкитѣ само двѣ ми сж запечатани въ паметьта, които, вѣроятно, никога нѣма да се изгладятъ, и тѣ сж: първото, въ русско-турската война на 19 юлий 1877 год. въ битката при Стара-Загора и второто — при Кель-Ташъ.

— Ура-а-а! гърмовито зареваха юнацитѣ Струмци и

се хвърлиха на щикъ върху противника, който покриваше цѣлата възвишенность Кель-Ташъ и обсипваше настжпавшитѣ Струмци и Румелийци съ градъ отъ куршуми. — Неприятельтъ трепна . . . Той се смая и за моментъ спрѣ. Само тукъ тамъ се раздаваха отдѣлни вистрѣли. Една неприятелска рота не далеко стоеше съ разгънато знаме, както и другитѣ, като вкопана.

Минутата бѣше рѣшителна . . . Тукъ ей сега имаше да се рѣши, кой е побѣдения и кой побѣдитель . . . Още 40—60 крачки и щикътъ ще заиграе, ще зазвънти . . . Дълговрѣменното упражнение „колй“! ще се приложи на дѣло . . .

Но, ужасъ! нашитѣ се спрѣха! . . . . Не, тѣ се подаватъ назадъ . . . отстжпватъ . . . Сърбитѣ, като че ли се свѣстиха: тѣ се хвърлиха въ контръ-атака; но се хвърлиха не рѣшително, не единодушно. Видѣше се резервитѣ имъ да се приближаватъ.

Нашитѣ продължаватъ да отстжпватъ; всичкото старание на офицеритѣ да спрлтъ войницитѣ стана безполезно . . .

Помощь, помощь трѣбва! . . . Но кждѣ е тя? 3-а дружина вижда това. Тя бърза да стигне и подаде помощь на другаритѣ си, но е още сравнително далечъ. При всичко това даде се заповѣдь на 9-а и 10-а роти бѣгомъ да настжпватъ. Страшна картина се прѣдставляваше въ момента прѣдъ умственния ми взоръ . . . Намъ ни угрожаваше опасностьта да бждемъ разбити по части. И противникътъ това твърдѣ лесно можеше да направи, понеже неговитѣ 5 баталйона бѣха въ сборъ.

Като се поогледахъ отъ възвишенностьта, азъ съзрѣхъ една войскова часть, залѣгнала задъ единъ възвишенъ синоръ на разстояние 5—600 крачки въ лѣво.

Въ това врѣме при мене освѣнъ штабъ-гарниста другъ конникъ нѣмаше. Поручикъ Карастояновъ, както казахъ погорѣ, бѣше пратенъ при капитанъ Ковачева, а подпоручикъ Бошняковъ -- при поручикъ Маркова. Прочее, нѣмаше, кого да пратя до частьта, която лѣжеше задъ синора и оставаше проста зрителка на разигравшата се на Кель-Ташъ кървава трагедия, да ѝ се напомни въ такъвъ важенъ моментъ обязанностьта — да подаде помощь на Струмцитѣ. Затуй прѣпустнахъ коня и въ нѣколко минути са намѣрихъ тамъ.

Оказа се, че частьта била една рота отъ Бдинския полкъ.

На въпроса ми, кждѣ е ротния командирь, единъ унтеръ-офицеръ ми показа едно дебело орѣхово дърво, отдалечено назадъ на около 70—80 крачки. — Отидохъ при дървото, задъ което, наистина съгледахъ една човѣшка фигура залѣпена гърбомъ къмъ дървото, слѣдователно — къмъ неприятеля. Тая фигура се оказа поручикъ К. Направихъ бѣлѣжка на поручика, че мѣстото му е не задъ дървото, а при ротата, а въ дадения случай тамъ — на Кель-Ташъ. При това му заповѣдахъ да поведе ротата по-скоро на Кель-Ташъ и подаде помощь на Струмцитѣ.

— Не могж да настжпвамъ, ми отговори поручикъ К. понеже нѣмамъ заповѣдь отъ началството си.

— Догдѣто получите такава заповѣдь отъ началството си може да стане късно; вий сте обязани да дадете помощь на другаритѣ си, а не да стоите прилѣпени о дървото. Вий давате лошъ примѣръ на вашитѣ подчинени, му казахъ азъ.

— Вий нѣмате право . . . .

Но азъ прѣкжснахъ поручикъ К. съ насочване срѣщо него револвера, който още на Кель-Ташъ държахъ въ ржка *).

— Кой е вашия началникъ и кждѣ е той? запитахъ К.

— Началникътъ на участъка е майоръ Стояновъ и се намира ей тамъ, прѣдъ онова дърво.

— Хм, началникъ на участъка! Какъвъ участъкъ, когато на него нѣма войски, помислихъ азъ; а ако има такива, тѣ сега трѣбваше да бждатъ тамъ — на Кель-Ташъ.

До клончестото дърво имаше приблизително 4—500 крачки. Ударихъ шпори на коня и го пуснахъ по направление къмъ дървото. Скоро подъ него забѣлѣзахъ една група офицери. Тамъ се оказа майоръ Стояновъ, началника на щаба му, капитанъ Р. Димитровъ, и още около 10—12 офицери.

На около съгледахъ масса войски. Едни отъ тия войски лѣжаха, други стояха прави, но никой ни крачка напрѣдъ, макаръ че отъ тукъ твърдѣ ясно се виждаше разигравшата се драма на Кель-Ташъ. Както се оказа по-послѣ, тукъ били цѣлия Търновски полкъ, 3 дружини отъ 3 Бдински полкъ и 6—7 дружини отъ румелийскитѣ войски.

---

*) Отпослѣ поручикъ К. съ рапортъ се оплаква противъ мене, като казваше, че съмъ го заплашвалъ съ револверъ. На запитването ми отъ началството, дѣйствително ли съмъ вадилъ револверъ и пр. азъ отговорихъ утвърдително. Съ това се свърши този инцидентъ.

Чакъ сега си обяснихъ, какъ тъй се случи, че прѣднитѣ части ненадѣйно исчезнаха и резервътъ се намѣри въ първата линия. Стана явно, че горнитѣ войски прѣди да стигнатъ до мѣстото, гдѣто се свършаватъ лозята, сѫ взели въ лѣво, като останали на дѣсния флангъ само дружинитѣ на капитанитѣ Фонъ Махъ и Иванова.

— За Бога, дайте ми помощь на Кель-Ташъ, се обърнахъ азъ къмъ майоръ Стоянова.

— Нѣмамъ заповѣдь, ми отговори той.

— Нѣма заповѣдь повтори началникътъ на щаба му.

— Каква заповѣдь? Не виждате ли, че нашитѣ отстѫпватъ?!

— Не мога безъ заповѣдь, повтори началникътъ на лѣвия участъкъ на позицията.

Отъ размѣненитѣ думи азъ разбрахъ, че тукъ нѣма надежда, между това нуждата бѣше въпиюща, и затуй азъ рѣшихъ да взема отговорностьта на себе си.

— Има заповѣдь отъ подполковникъ Филова; дайте поскоро помощь, казахъ азъ на Стоянова.

— Като е тъй, азъ ще дамъ заповѣдь за настѫпление, каза майоръ Стояновъ.

Като оставихъ майоръ Стояновъ и началникътъ на щаба му да правятъ распореждание за настѫпление, азъ въ кариеръ се върнахъ назадъ при Кель-Ташъ.

Какъ тъй, може би, ще зададе нѣкой въпросъ, какъ тъй може да се случи, щото войницитѣ, които лѣтѣха напрѣдъ като стрѣли, лѣтѣха безъ да обръщатъ внимание на неприятелскитѣ куршуми, лѣтѣха, като прѣскачаха прѣзъ труповетѣ на падналитѣ си другари, лѣтѣха и тогава, когато трѣбваше да се спрѫтъ, — да трепнатъ и почнатъ да отстѫпватъ и то тъкмо тогава, когато слисания неприятель въ недоумѣние се бѣше спрѣлъ и, както се виждаше, се готвѣше да положи орѫжието си!?

Какво се случи, та войницитѣ отъ ний-високия ентузиазмъ изведнъжъ да паднатъ духомъ и да дойдатъ дори до паника? Да, случи се нѣщо и ето какво:

По горѣ бѣше казано, че заедно съ 2-а и 5-а дружини взеха участие въ атаката на Кель-Ташъ и 2 роти отъ Татаръ-Пазарджикската и една рота отъ 2-а Пловдивска дружини. Войницитѣ отъ тия дружини бѣха стигнали вече прѣднитѣ

части и не оставаха назадъ отъ Струмцитѣ. Но тъкмо въ това врѣме, когато всички трѣбваше да напрѣгнатъ послѣднитѣ си сили, за да нанесатъ смъртния ударъ на противника въ това, казвамъ, врѣме единъ отъ румелийскитѣ офицери извикалъ:

— Назадъ, момчета! сърбитѣ ще ни избиятъ до единъ!

И това „назадъ", като електрическа искра се разнесе между войницитѣ и ги накара да трепнатъ.

На много примѣри би могло да се посочи, какъ една войскова часть, обхваната отъ такава паника, при всичкитѣ старания на началника ѝ, не е могла да бѫде удържана отъ позорното отстѫпление, или пъкъ помръдната крачка напрѣдъ. Азъ ще се огранича съ привеждането само единъ фактъ, на който съмъ билъ очевидецъ:

Въ освободителната русско-турска война, въ боя при Шейново, на 28 Декемврий, когато цѣлия отрядъ на генералъ Скобелева настѫпваше подъ звуковетѣ на полковитѣ музики на неприятелската укрѣпена позиция, единъ баталйонъ отъ Углицкия п. полкъ, залѣгналъ прѣдъ турската батарея, по командата „стани" и „напрѣдъ"! не се помърдна отъ мѣстото си. Знаменосецътъ нѣколко пѫти искача съ знамето въ рѫцѣ напрѣдъ, баталйонния командирь взема знамето отъ него и два пѫти искача прѣдъ баталйона съ викъ: „подирѣ ми, юнаци", но никой го не послѣдва, като че ли войницитѣ бѣха вкаменени. Всичкитѣ старания на офицеритѣ да доведатъ въ съзнание вцѣпенѣлитѣ войници останаха напразднп. Неподвижния балалйонъ само тогава стана и като вихрушка се понесе напрѣдъ, когато майоръ Поповъ, командиря на 5-а дружина, прѣскочи съ дружината си прѣзъ редоветѣ му.

Въ случая при Кель-Ташъ благодарение само на личната отвага на офицеритѣ и на обстоятелството, че противника дѣйствуваше нерѣшително, безпорядъчното отстѫпление не се прѣобърна въ бѣгство. Особенно голѣма енергия проявиха поручикъ Нишковъ и капитанъ Тодоровъ.

— Насамъ, насамъ момчета! ще се съберемъ ей задъ тия камъни, а послѣ пакъ напрѣдъ, въ атака, викаха офицеритѣ. Ето и 3-я дружина пристигва.

И войницитѣ се събраха при офицеритѣ си.

Съ пристигванието на 3-я дружина, атаката се възобнови и този пѫть още съ по голѣма енергия. Войницитѣ бѣха

съзнали своята грѣшка и се стараяха да я изгладятъ. Й наистина, грѣшката бѣше загладена, но момента бѣше изгубенъ: неприятелското знаме и самия неприятель се изплъзнаха изъ ръцѣтѣ ни. Сърбитѣ бърже отстжпиха. Независимо отъ това повторната атака ни струваше още нѣколко десятки жертви.

Неприятельтъ — около 5000 души и двѣ батареи — не издържа втората атака. Той отстжпи въ пълна безредица, като успѣ, впрочемъ, да прибере леко раненитѣ си войници.

Въ тоя моментъ, т. е. въ $3^1/_2$ часа слѣдъ пладнѣ, когато се прѣвзе Кель-Ташъ, обстановката на боя бѣше слѣдующата:

На крайния ни лѣви флангъ противникътъ отстжпи отъ по първата си позиция — изгибътъ на възвишенностьта Черни върхъ—къмъ западъ и се спрѣ още по къмъ западъ, отѣ кждѣто продължаваше да испраща градъ отъ куршуми. Скоро, обаче, стрѣлбата и отъ двѣтѣ страни започна да отслабва, догдѣто най послѣ, съ настжпванието на нощната тъмнина почти съвсѣмъ се прѣкрати. — Въ Пиротъ и на крайния ни дѣсенъ флангъ, гдѣто, до прѣвземанието на Кель-Ташъ, имаше ожесточенъ бой, сега подъ самия градъ прѣстрѣлката се бѣ прѣкратила. Само на дѣсния флангъ боя продължаваше съ крайна ожесточенность и отъ двѣтѣ страни.

Когато сърбитѣ бѣгомъ се бѣха пустнали да отстжпватъ отъ Кель-Ташъ, нашитѣ войници се втурнаха подирѣ имъ. Даде се, обаче, заповѣдь да се спрятъ, понеже се бѣха разстроили и бѣше опасно да се не натъкнатъ на по-голѣми неприятелски сили. Прѣслѣдванието отъ наша страна се ограничи съ дружни и вѣрни залпове отъ набързо събрания сжстенъ строй и веригата.

Прѣзъ всичкото врѣме, до като се атакуваше позицията Кель-Ташъ, една неприятелска батарея, расположена на Пиротъ-Нишкото шоссе, поражаваше атакующитѣ наши части въ флангъ съ гранати и шарпнели. При това гранатитѣ до политѣ на Кель-Ташъ не ни нанасяха много загуби, защото почвата бѣше мека. Въ нея гранатитѣ се заравяха и не се пръскаха. Щомъ се бѣхъ отдѣлилъ отъ 3-я дружина и се приближавахъ до кжщицитѣ, една неприятелска граната падна на двѣ крачки прѣдъ коня ми. Коньтъ ми се подплаши и се хвърли на страна. Гранатата се зарови въ пръстьта, не се пръсна и азъ останахъ живъ и здравъ. На самия Кель-Ташъ, обаче, не стигаше, че гранатитѣ се пръскаха и отнисаха

много жертви, но и откъслецитѣ отъ камънитѣ ни причиняваха голѣми загуби.

Направи се распореждание частитѣ, които вземаха участие въ атаката на Кель-Ташъ — 2-а, 3-я и 5-а запасна дружина отъ Струмский полкъ, Татаръ-Пазарджикската дружина и ротата отъ 2-а Пловдивска дружина, — а да се съберать и се расположать съ разредени редове задъ възвишенностьта Кель-Ташъ въ долчинката на по безопасно мѣсто. При всичко това тия части много загуби тързѣха отъ навѣснитѣ вистрѣли отъ упоменатата по горѣ неприятелска батарея. Тукъ бѣше раненъ подпоручикъ Гюзелевъ. Тая неприятелска батарея стрѣля по насъ безнаказано, понеже растоянието до нея бѣше твърдѣ голѣмо за пушеченъ огънь — около 2500 крачки. Наистина, нашата батарея, расположена на Царибродъ-Пиротското шоссе, често стрѣляше по тая — на Нишкото шоссе, но положително никаква врѣда не ѝ причиняваше, понеже гранатитѣ не достигаха до нея.

Еднорѣменно съ появяванието на въпросната неприятелска батарея на нишкото шоссе, неприятелската пѣхота започна да отстжпва отъ възвишенностьта надъ града. Това отстжпление ставаше въ пълна безредица. Тукъ се бѣха слѣли въ една обща масса войски отъ тритѣ рода оржжия, обози и бѣгавшитѣ пиротски граждани. Това неприятелско отстжпление ставаше подъ прикритието на казаната по горѣ батарея. Малко по послѣ излѣзе и се построи въ боенъ редъ и неприятелската кавалерия, която заплашително започна да настжпва въ промежутъка между Пиротъ и Кель-Ташъ.

Щомъ съгледахъ, че неприятелски войски излизатъ отъ къмъ града, отъ който позицията Кель-Ташъ се намира на едно разстояние отъ 3—4 километра на юго-западъ, за да не ни ударятъ сърбитѣ въ тила, повторихъ заповѣдьта за привеждание по скоро частитѣ въ редъ, а самъ побързахъ да срѣщна Хасковската дружина, която, по моя заповѣдь, идѣше къмъ Кель-Ташъ, заповѣдахъ ѝ да разсипе стрѣлкова верига и въ случай че неприятельтъ настжпи, да прикрива дѣсния флангъ и тила на Струмския полкъ, догдѣто той се приведе въ редъ.

Не бѣхъ още стигналъ до Хасковската дружина, когато срѣщнахъ командиря на 3-й п. Бдински полкъ, капитанъ Хрис-

товъ, и полковия му адютантъ, които, възсѣднали на конетѣ си, ходомъ отиваха къмъ лѣвия флангъ на позицията.

Като знаяхъ, че на този флангъ имаше войскови части, въ сжщото число и 3-й Бдински полкъ (ротата на поручикъ К.), азъ помолихъ капитанъ Христова да ми даде макаръ двѣ роти, които да се пратятъ за да прикриватъ Струмския полкъ, догдѣто той се построи въ редъ.

На тая ми молба капитанъ Христовъ отговори съ свойственната си флегматичность, че той не знаялъ кждѣ се намиралъ полка му, защото билъ идѣлъ отъ друга страна. Не се бѣха изминали, обаче, и двадесеть минути, забѣлѣзахъ една рота, струва ми се ротата на поручикъ К., която отиваше въ лѣво отъ дружината на капитанъ Ковачева.

Въ сжщото това врѣме откъмъ Царибродъ-Пиротското шоссе се зададе единъ нашъ кавалерийски полкъ, който се построи въ боенъ редъ. Този полкъ настжпваше гордо и самоувѣренно по направление къмъ неприятелската кавалерия, която сжщо се подаваше напрѣдъ. — Ние очаквахме, че тия двѣ кавалерийски части ей сега ще се счепкатъ. Но тѣ, като се приближиха на почтително една отъ друга разстояние, спрѣха се.

Капитанъ Ковачевъ подведе дружината си, по моя заповѣдь, въ боенъ редъ, изведе я напрѣдъ и чакаше приближаванието на неприятелската кавалерия на пушеченъ вистрѣлъ, за да я нагости добрѣ. Но скоро, както се каза погорѣ, неприятелската кавалерия се спрѣ срѣщо нашата. Грозно и заплашително стояха тия двѣ кавалерийски части една срѣщо друга, догдѣто настжпи нощната тъмнина. Тутакси слѣдъ спиранието на неприятелската кавалерия, капитанъ Ковачевъ изведе дружината си още напрѣдъ и откри огънь по нея. Куршумитѣ, обаче, надали достигаха, защото до неприятельтъ бѣше твърдѣ далеко.

Дружинитѣ се бѣха вече събрали задъ възвишенностьта Кель-Ташъ въ долчинката и чакаха заповѣдь за настжпление.

Ясно се виждаше, че неприятелскитѣ войски на нишкото шоссе се бѣха смѣсили съ обозитѣ и жителитѣ и отстжпваха въ пълна безредица. — Моментътъ, слѣдователно, бѣше твърдѣ важенъ. Да имаше сега на Кель-Ташъ една батарея и да настжпѣше пѣхотата на нишкото шоссе, неприятельтъ можеше съвършенно да се деморализира и се на-

кара да положи оржжието си прѣдъ побѣдителитѣ. Но кждѣ бѣше батареята? — Батареитѣ на капитанитѣ Б. и И. още отъ сутриньта никакъ се не видѣха и не чуха. Пратихъ полковия адютантъ съ записка до корпусния командирь и подполковникъ Филова, съ която молихъ да ми пратятъ поне двѣ орждия. Другъ офицеръ пратихъ при батареята на капитанъ Гиргинова съ молба да излѣзе на позицията Кель-Ташъ и сдѣйствува на пѣхотата, която ще прѣслѣдва отстжпавшия противникъ. Но капитанъ Гиргиновъ отговори, че не може да дойде, защото ималъ само 16 шрапнели, които държалъ за краенъ случай. И така неприятельтъ отстжпваше безнаказано. А между това можеше още веднъжъ, ако не да се разбие окончателно и се распръсне, то поне да му се внуши и се покаже осѣзателно моралната и физическа сила на противника му. Затуй дадохъ заповѣдь за настжпление къмъ нишкото шоссе. Въ това сжщото врѣме бѣхъ получилъ отъ корпусния командирь записка, донесена отъ единъ конникъ, съ която ми се разрѣшаваше да се въсползувамъ отъ горската батарея — вѣроятно батареята на поручикъ Бакърджиева. Незабавно пратихъ подпоручикъ Бошнякова съ записката на корпусния командирь до казания батареенъ командирь, но батареята се не яви. Впрочемъ, и нѣмаше вече нужда отъ нея.

Полкътъ и 5-тѣ роти се готвѣха да тръгнатъ по указаното направление. Тѣ бѣха увѣрени, че противникътъ този пжть не ще може да се изплъзне отъ ржцѣтѣ имъ.

— Бѣгайте, вий плашливи лоли, бѣгайте, но не ще избѣгате далеко, защото скоро краката ви ще се сдървятъ, викаха войницитѣ.

Тържеството на войницитѣ и офицеритѣ, обаче, се оказа да било прѣждеврѣменно. Едва бѣха изминали нѣколко минути отъ получванието на първата записка отъ корпусния командирь, когато се получи отъ сжщия втора съ слѣдующето лаконическо съдържание:

— „Ни крачка повече напрѣдъ“.

Това распореждание на началството, естественно, не можеше да направи добро впечатление на войницитѣ и офицеритѣ, които се готвѣха да се нахвърлятъ и прѣслѣдватъ безпощадно противника и то толкова повече, че послѣдния не бѣше въ положение да се съпротивлява.

Но щомъ началството заповѣдваше ни крачка напрѣдъ

да се не прави, трѣбваше да се испълни тази му заповѣдь. И цѣлия отрядъ, заедно съ майоръ Стояновия, който бѣ започналъ да се сбира къмъ Кель-Ташъ, около 15 хиляди войника, бѣше простъ зритель, когато се движеше онзи винегретъ отъ неприятелска пѣхота, артиллерия, кавалерия и обози. Впрочемъ, прѣзъ всичкото това врѣме полуротата на поручикъ Маркова (отъ 2-а дружина) испращаще своитѣ залпове на неприятеля, но съмнително бѣше дали тия залпове нанасяха нѣкаква врѣда на послѣдния, тъй като растоянието до него бѣше повече отъ двѣ хиляди крачки.

Неприятелската батарея отъ нишкото шоссе поражаваше нашитѣ войски на позицията Кель-Ташъ въ продължение на не повече отъ единъ часъ, но при все това тя имъ причини голѣми загуби.

XX.

И тъй неприятельтъ отстжпи. Неговитѣ позиции се прѣвзеха една слѣдъ друга. Прѣвземаха се тѣ, обаче, положително безъ никакви военни трофеи. Ний побѣдихме надменния противникъ, но не можахме да се въсползуваме отъ нашитѣ побѣди. А каква възможность се прѣдставляваше въ това?!

Главната причина, гдѣто не можахме да се въсползуваме отъ нашитѣ побѣди, по мое мнѣние, бѣ отсжтствието на една обща ржководяща свръзка въ дѣйствията на войскитѣ. Всѣки началникъ на отрядъ, полкъ, дружина и пр. дѣйствуваше самостоятелно — по свое усмотрение. Твърдѣ често се получаваха отъ разни началници противорѣчиви една на друга заповѣди, — а това даваше често поводъ на младитѣ по-енергични и по-отважни офицери да дѣйствуватъ на своя глава. Имаше, впрочемъ, и такива, които чакаха заповѣдь, за да се хвърлятъ въ атака, безъ да се съобразяватъ съ обстановката на боя. Дѣйствията на еднитѣ и на другитѣ можали биха да се отразятъ твърдѣ лошо на исхода на боя. Благодарение, обаче, отъ една страна на рѣшителностьта и юначеството на българския войникъ и отъ друга — на страхливостьта и неустойчивостьта на сърбитѣ, добрия исходъ е бивалъ почти

винаги на наша страна. Като говоря за добритѣ боеви качества, изобщо, на българския войникъ, не мога да не спомена тукъ за ония отдѣлни личности, отъ които, въ врѣме на ожесточенитѣ боеве, едни се отдѣляха отъ частитѣ си, други не стигаха своеврѣменно на бойното поле или съвсѣмъ не пристигваха. Имаше единъ дружиненъ командирь, който се бѣше изгубилъ, но безъ дружината си. Другъ пъкъ се изгубилъ съ дружината наедно. Послѣдния се бѣ явилъ на слѣдующия день послѣ боя отъ една затънтена гора, въ която стоялъ цѣлия день на 15 Ноемврий. Имаше още и такива, които оставяха частьта си и отиваха да търсятъ фелдшери, понеже имали ранени войници. Това оргинално търсение на фелдшери се продължавало съ часове, и то тогава, когато на нѣколко стотини крачки е слѣдвало горѣщь бой, въ който трѣбваше да взематъ участие. Другъ пъкъ съ ротния барабанщикъ и сигналистъ ходилъ да търси ротата си .... Найпослѣ, имаше и такъвъ, който въ разгара на боя отиваше да гони коньтъ си.

И тъй ний побѣдихме сърбитѣ; първо, защото отъ найвисшия офицеръ, като се исключатъ нѣколко отдѣлни личности, до най-долния редникъ, всички бѣха обхванати отъ една мисъль — едно чувство, а то бѣ: запазванието свободата на България, оная България, която едвамъ прѣди 6—7 години бѣше извоювана съ потоци русска и българска кръвь; второ, защото имахме работа съ сърбитѣ и третйо, найглавното, побѣдихме, защото побѣждава онзи, който прави по-малко грѣшки ....

Слѣдъ снимането на неприятелската батарея на нишкото шоссе, на Кель-Ташъ утихна. Не се чуваха вече пушечни гърмежи, пуканията на гранатитѣ и шрапнелитѣ. Но пъкъ затуй по цѣлата позиция, посрѣдъ настжпившата тишина, се чуваха жалостнитѣ охкания и прѣдсмъртнитѣ хъркания на раненитѣ и умиращитѣ войници.

Поклонъ, прѣдъ страдалцитѣ за нашата свобода! И най отдалеченото минало, не може изглади живия спомѣнъ за геройството на ранения български войникъ. Облѣнъ въ кърви ето го ранения. Той лѣжи на бойното поле, гърчи се отъ болки, а юначнитѣ му очи сж устремени тамъ, гдѣто пушкитѣ гърмятъ, гдѣто щиковетѣ звънтятъ, тамъ, гдѣто другаритѣ му се биятъ съ врага. По-леко ранения, безъ да гледа

кръвьта, която ручи отъ зѣющитѣ рани, съ лице блѣдно отъ изгубената кръвь, едвамъ си влачи краката, но не отстава отъ здравитѣ си другари.

Ето единъ раненъ отъ 5-а запасна дружина. Вървешката той прѣвърза ранената си окървавена ржка.

— Можешъ ли да спущашъ ударника? питамъ азъ войника.

— Тъй вѣрно, господинъ капитанъ, азъ могж да спущамъ ударника, отговаря ранения.

Да, нашитѣ ранени войници геройски прѣнасяха страшнитѣ болки. Разказваха ми по-рано, че младшия унтеръ-офицеръ П. Георгиевъ, раненъ въ боя при Колоница при отстжплението, не си оставилъ пушката. Висящия му прѣчупенъ пръстъ, обаче му причинявалъ страшни болки и му прѣпятсвувалъ да носи пушката си. Георгиевъ се обръща къмъ войника Николова, съ молба да му оперира пръста.

— Бъркни въ джеба ми, казалъ Георгиевъ на Николова, извади костурката, — тя е остра.

И импровизирования докторъ-хирургъ изважда костурката отъ джеба на Георгиева и му отрѣзва висящия пръстъ. Георгиевъ прѣнася тая операция безъ охъ, даже безъ да се помръщи.

А сръбскитѣ ранени войници?... Каква противоположность на нашитѣ!!... Виковетѣ на раненитѣ сръбски войници: „я-у-у“, „куко мене“ огласяваха цѣлата позиция и правѣха грозно и отвратително впечатление. Викаха тежко раненитѣ срьбски войници, викаха леко раненитѣ, па викаха дори и ония, които, едвамъ одраскани, не бѣха успѣли да отстжпятъ. Всички викаха, викаха и проклинаха, но проклинаха не противника си, а своитѣ.

Слѣдъ битката при Кель-Ташъ, когато прибираха раненитѣ, видѣхъ двама наши санитари, че носѣха единъ тежко раненъ сръбски войникъ. Тоя войникъ викаше та се кжсаше, като че ли го носѣха въ самия адъ. На всѣка крачка молѣше той да се поспржтъ санитаритѣ, за да си поотпочине. Въ това сжщо врѣме други двама санитари носѣха единъ нашъ тежко раненъ войникъ, нозѣтѣ на когото гранатата бѣ направила, ако мога тъй да се изразя, на котлети. Отъ изгубената кръвь този нещастникъ приличаше на восъчна фигура. При всичко това той търпѣливо прѣнасяше страшнитѣ

болки. Този войникъ като чу сърдцераздирателнитѣ „кукувания“ на сръбския раненъ войникъ, не се стърпѣ и му извика:

— Кукувай за главата си. Тебъ те носятъ по скоро да ти подадатъ медицинска помощь, а ти ревешъ.

По-нанатъкъ виждамъ ранени — единъ сърбинъ и единъ българинъ да лѣжатъ редомъ. Въ това врѣме се приближаватъ до тѣхъ двама санитари и се готвятъ да дигнатъ българския войникъ.

— Оставѣте мене за по-послѣ, каза ранения българинъ. Азъ ще почакамъ. Занесѣте по-напрѣдъ ей този нещастникъ.

И, наистина, този нещастникъ лѣжеше съ прѣчупенъ и извитъ подъ себе си кракъ.

Освѣнъ състраданието, което българския войникъ показваше къмъ ранения си противникъ, той проявяваше чертитѣ на вѣренъ синъ на отечеството и прѣстола, имѣющъ пълна вѣра въ Бога.

Между събранитѣ за медецинска помощь ранени имаше единъ сръбски войникъ съ страшна рана, отъ която той издъхна слѣдъ три часа. Раната бѣ нанесена съ хладно оржжие, шашка, и се простираше отъ ухото чакъ до гръкланя.

Ний, нѣколко офицери, които се бѣхме събрали при ранения, се очудвахме какъ той не само още живѣеше, но и говорѣше, макаръ и съ голѣмъ трудъ. Този раненъ току проклинаше и псуваше на Бога . . . своя офицеръ и Краль Милана: офицера — защото го билъ ударилъ съ шашката си да върви напрѣдъ, а Краль Милана — защото отворилъ война на „братята бугари“.

Единъ отъ лѣжащитѣ тукъ же нашъ раненъ войникъ, като чу тия проклятия и псувни, не се стърпѣ да го не исхока:

— Тъй ти трѣбва, проклетнико, хакъ ти е! Защо не вървишъ напрѣдъ, а? Защо псувашъ краля си? Не ли си се клѣлъ да служишъ вѣрно на отечеството си и прѣстола? Ето Богъ те наказа за твоята невѣрность. Хакъ ти е!

Колкото се отнася до отношенията между сръбскитѣ плѣнени войници и нашитѣ, тѣ, може да се каже, бѣха братски. Да се чуди человѣкъ, кждѣ се дѣваше онова озлобление и свирѣпость у българския войникъ, съ които въ врѣме на боя лѣтѣше напрѣдъ за да се счепка съ противника! Сега нищо

подобно се не забѣлѣзваше. Напротивъ, виждаше се, че българскитѣ войници се стараеха да облегчатъ нравственното и физическо страдание на раненитѣ си и здрави противници.

А въ каква интимность се впущаха сръбскитѣ войници съ своитѣ побѣдители!

Въ битката при Кель-Ташъ, както и въ другитѣ битки, почти всичкитѣ войници и офицери отъ Струмския полкъ се отличаваха съ юначество и неустрашимость. Мжчно можеше да се посочи примѣръ отъ подвизи на отдѣлни лица отъ полка, защото всички бѣха юначни и неустрашими. Офицеритѣ съ личния си примѣръ увличаха подчиненитѣ си войници. Всѣки се стараеше пръвъ да се счепка съ противника.

Не мога да не кажа сжщото и за офицеритѣ и войницитѣ отъ 3-я Татаръ-Пазарджикска дружина. И тѣ юнашки се биха съ противника на Кель Ташъ, ако и да бѣха пристигнали по-късно. За жалость не мога, обаче, да не отбѣлѣжа, че нѣкои отъ офицеритѣ отъ тая дружина се държаха въ боя не съвсѣмъ достолѣпно.

Дружинния командирь, прѣдъ войницитѣ и офицеритѣ, току се кланѣше на неприятелскитѣ куршуми. Другъ единъ отъ тая дружина офицеръ бѣше виновникътъ за отстжплението отъ Кель-Ташъ, което отстжпление можеше да има лошо послѣдствие, ако поручикъ Нишковъ и другитѣ офицери не бѣха оврѣме спрѣли отстжпавшитѣ.

Побѣдата, одържана надъ противника на Кель-Ташъ струва на тритѣ и то не пълни дружини отъ 2-й п. Струмски полкъ 149 ранени, 26 убити и 17 въ неизвѣстность.

Числото на убититѣ и раненитѣ отъ 5-тѣхъ румелийски роти не можахъ да науча, защото, щомъ се свърши боя, казанитѣ роти бѣха испратени въ аванпостна верига. Въ всѣки случай, загубитѣ на тия роти не сж били такива чувствителни, колкото ония на тритѣ дружини отъ Струмския полкъ.

Когато противникътъ отстжпи и на Кель-Ташъ настана тишина, на позицията пристигна баронъ Корвинъ, придруженъ отъ трима конника. Той искаше да види нашата позиция, а сжщо и оная на противника. Той пустна коня си въ галопъ, ний го послѣдвахме и скоро се намѣрихме прѣдъ нашата стрѣлкова верига, въ която не се произвеждаше стрѣлба, по-

неже неприятельтъ се не виждаше. Ободренъ отъ отсѫтствието на противника, баронъ Корвинъ, слѣдъ като распита офицера въ веригата кѫдѣ се намиратъ сърбитѣ, продължи пѫтя си. Но едвамъ що пристигнахме до спусъка на долината, сърбитѣ, които бѣха залѣгнали на противоположния скатъ — въ горичката, ни обсипаха съ градъ отъ куршуми, които зловѣщо засвириха и западаха около ни. Барона, безъ да се мае, пустна коня си въ обратенъ пѫть и скоро напустна Кель-Ташката позиция.

Както бѣ казано по-горѣ, 1-а и 4-а дружини отъ Струмския полкъ още отъ сутриньта бѣха испратени къмъ Пиротъ. Въ 11 часа сутриньта при 1-а дружина се явява капитанъ Вѐлчевъ и прѣдава на капитанъ Филипова заповѣдьта на подполковникъ Муткурова: дружината да върви право по шоссето за Пиротъ. При това капитанъ Велчевъ показалъ на капитанъ Филипова едно високо червено здание въ града, къмъ което дружината трѣбвала да се направлява. Но капитанъ Филиповъ, до гдѣто пристигналъ до града получилъ три пѫти заповѣдь отъ подполковникъ Муткурова да бърза, колкото е възможно по-скоро да стигне въ града. Но колкото войницитѣ и да напрѣгали силитѣ си, движението не могло да се ускори, защото по шоссето и отъ странитѣ му била такава голѣма калъ, щото войницитѣ употрѣбявали голѣмо усилие за да измъкватъ краката си отъ нея. На разстояние около $1^1/_2$ клм. отъ града, дружината започнала да срѣща групи войници които отстѫпвали. Тия войници били отъ дружината на Приморския полкъ, която на 14 Ноемврий вечерьта заемала града Пиротъ, но на 15 била нападната отъ голѣми неприятелски сили и накарана да отстѫпи съ голѣми загуби.

Капитанъ Филиповъ се распоредилъ да се спиратъ отстѫпавшитѣ войници, присъединявалъ ги къмъ дружината си и ги връщалъ назадъ. Съ приближаванието на дружината до Пиротъ, кап. Филиповъ я построилъ по ротно въ двѣ линии и бързалъ да заеме източния край на града. Около $11^3/_4$ часа по главната улица на града се появила неприятелската кавалерия, която се движела въ галопъ. Нѣколко залпа отъ полуротата, расположена на самата главна улица, накарали неприятелската кавалерия бърже да отстѫпи назадъ. Слѣдъ малко се оказало, че и ближнитѣ кѫщя били заети отъ не-

приятелската пѣхота, която започнала учестено да стрѣля по дружината. По тая послѣдната стрѣляла и една неприятелска батарея, която била расположена на гребена на западъ отъ Пиротъ и на сѣверъ отъ с. Глинянъ. Къмъ 12 часа сутриньта пристигнала и 4-а дружина отъ Струмския полкъ, испратена на помощь на 1-а дружина. Дружинния командирь, обаче, на тая дружина отсѫтствувалъ. Затуй единъ отъ ротнитѣ командири — поручикъ Шамутковъ — се явява при капитанъ Филипова и го моли и 4-а дружина да бѫде подъ негова команда.

Пристигванието на 4-а дружина, която наедно съ 1-а е взела едно угрожающе за неприятеля положение, накарало послѣдния да напустне заетитѣ отъ него кѫщя. Само нѣколко неприятелски войника се били укрѣпили въ една кѫща, отъ която стрѣляли по 1-а и 4-а дружини.

Около 2 часа, слѣдъ пладнѣ, капитанъ Филиповъ получилъ заповѣдь да настѫпва прѣзъ града, и дружината въ боенъ редъ тръгнала прѣзъ главната и съсѣдни ней улици.

Слѣдъ 1-а дружина настѫпвала 4-а. Това настѫпление, накарало противника бърже да очисти града. Дружинитѣ ускорили движението по улицитѣ на града и заели западната му часть, гдѣто и били спрѣни.

Неприятельтъ, който до това врѣме заемалъ скалата на сѣверъ отъ с. Глинянъ, бърже я очистилъ, шомъ видѣлъ, че дружината заела града. Въ 3 часа, слѣдъ пладнѣ, дружината заела ската на височината. Въ това врѣме се явилъ офицеръ съ заповѣдь да се прѣкрати по-нататъшното настѫпление.

Когато дружинитѣ отъ 2-й п. Струмски полкъ побѣдоносно минали прѣзъ Пиротъ, като отблъснали сръбскитѣ войски, съ очудване видѣли, че изъ него жива душа се не види и не чуе. Наистина пиротскитѣ граждане били се испокрили изъ зимницитѣ и скривалищата, като били затворили наздраво портитѣ и вратитѣ си. Причината на това е било слѣдующето обстоятелство.

Когато на 14 Ноемврий вечерьта е билъ заетъ отъ нашитѣ града, за жалость почти първа е била влѣзла въ Пиротъ доброволческата съставена отъ харамии чета, ако тя и да е имала изрична заповѣдь да настѫпва по направление къмъ възвишенностьта срѣщо нашия дѣсенъ флангъ — по къмъ сѣверъ отъ Пиротъ. Доброволцитѣ отъ тая чета при-

вели гражданитѣ въ страхъ и ужасъ, като ги накарали да се скриятъ, както се казва, въ миши дупки. Говорѣше се тогава, че доброволцитѣ били направили много пакости на гражданитѣ.

— Когато противникътъ бѣ отблъснатъ отъ Пиротъ и нашитѣ войски побѣдоносно минаха прѣзъ него, съ очудвание видѣхме, че изъ улицитѣ жива душа се не видѣше и не чуеше, ми разказваха по-послѣ офицеритѣ, които участвували въ прѣвземанието на Пиротъ. Като че ли всичко бѣше измрѣло. Наистина, сърбитѣ въ врѣме на нашето настѫпление заемаха скалата при с. Глинянъ, отъ гдѣто стрѣляха по нашитѣ настѫпавши войски; това бѣше една отъ причинитѣ, за гдѣто жителитѣ се бѣха испокрили, но най-главната причина бѣха подвизитѣ на тъй нарѣченитѣ, събрани отъ колъ и вѫже, доброволци, които първи влѣзоха въ града и съ своята вандалщина накараха гражданитѣ да се испокриятъ . . . .

И наистина, казанитѣ доброволци съ своето повѣдение накараха отпослѣ пиротскитѣ граждани да странятъ отъ побѣдоноснитѣ български войски. Но благодарение на безукоризненното братско повѣдение на българскитѣ войници и офицери, лошото впечатление, направено отъ доброволцитѣ, бѣ изгладено. Пиротчанитѣ взеха да гледатъ на своитѣ братя — българи, като на избавители отъ сръбското робство.

XXI.

Стъмни се. 2-а, 3-я и 5-а запасна дружини останаха на бивуакъ при кѫщицитѣ до Кель-Ташъ. Третя Татаръ Пазарджикска дружина, както е казано по-горѣ, бѣ испратена въ аванпостна верига, а 1-а и 4-а дружини отъ Струмския полкъ вечерьта ги свари на възвишенностьта при с. Глинянъ, гдѣто бѣха останали до 21 Ноемврий, а послѣ тая дата бѣха расположени въ самото село.

Войницитѣ страшно бѣха изморени, а още повече изгладнѣли. Между това, тѣмъ имъ прѣдстоеше да прѣкаратъ студената нощь подъ откритото небе, и то една голѣма часть отъ войницитѣ бѣзъ шинели. Колкото се пъкъ отнасяше до храната, тя съвсѣмъ липсваше, а сухари у малцина отъ войницитѣ се намираха.

Дружинитѣ се разположиха за нощуване на бивуака подъ открито небе.

Нощьта на 15 срѣщо 16 Ноемврий бѣше ясна и студена. Тѣлото на всички ни коченѣяше отъ студъ, понеже не бѣше разрѣшено да се палятъ огнйове. Между това трѣбваше войницитѣ да си подкрѣпятъ силитѣ поне съ сънь и толкова повече, че никой отъ насъ не се съмнѣваше, че сутрѣ — на 16 Ноемврий — съ пукванието на утренната зора, ще започнатъ да пукатъ пушкитѣ и топоветѣ. Прѣдстоеше ни да гонимъ разбититѣ и съвсѣмъ деморализирани сърби и ги накараме да сложатъ оржжието си прѣдъ побѣдителитѣ. Въ това се никой не съмнѣваше. Трѣбваха, прочее, сили, трѣбваше поне съ сънь да си набавимъ тия сили, но неможахме. Прѣзъ цѣлата нощь, ний не мигнахме. Страшния студъ сковаваше тѣлото ни, но пъкъ затуй ний бѣхме зрители на едно извънредно природно явление — паданието на звѣздитѣ, — което, впрочемъ, наблюдавахме и миналата нощь.

16 Ноемврий. Съ разсъмнуванието всички — офицери и войници — бѣхме на кракъ. Войницитѣ си очистиха пушкитѣ, а слѣдъ това по братски раздѣлиха помежду си малкото останали сухари, съ които си подкрѣпиха силитѣ. — Разсъмна се. Наоколо тихо. Нито гласъ, нито пушеченъ или топовенъ звукъ. Всинца чакахме заповѣдь за бой. Такава заповѣдь, обаче, не послѣдва. Напротивъ, послѣдва такава заповѣдь, която приведе и войници и офицери въ озлобление и ярость. Ето я заповѣдьта:

Отъ щаба на западния корпусъ отъ 16 Ноемврий № 1 — „Вслѣдствие заявлението на пълномощника на Негово Величество Австрийския Императоръ и съгласно заповѣдьта на Негово Височество неприятелскитѣ ни дѣйствия съ сръбското кралство се прѣкратяватъ, което Ви явявамъ за знание и испълнение.

До нова заповѣдь повѣрения ви отдрядъ да стои на позициитѣ, които по настоящемъ заема, като вземе нуждннтѣ мѣрки за охранение“.

Това озлобление, тая ярость не само на българския войникъ, но и на цѣлия народъ бѣше силна и насочена противъ Австрия. Всички гледаха на тая държава, твърдѣ основателно, като на неприятелка и недоброжелателка, каквато

тя отъ вѣкове се е испрѣчвала въ пѫтя на политическото възраждание на България.

Кому не е извѣстно, че Австрия е тая държава, която подбуди Краль Милана да поведе армията си противъ българитѣ подъ претекстъ за нѣкакво си равновѣсие, като му дàде всичкитѣ нуждни за това хайдушко нападение срѣдства до шинелитѣ включително, разбира се за скѫпа и прѣскѫпа цѣна?

Извѣстенъ е края на тая братоубийственна война. Съ ултиматумъ Австрия спрѣ побѣдоносното шествие на българитѣ въ Пиротъ и сѫщо по нейното вмѣшателство България не се въсползува отъ побѣдитѣ си . . . .

Да, повтарямъ, това вмѣшателство на коварната Австрия приведе всички — и войници и офицери и цѣлия български народъ — въ неописуема ярость. Но нѣмаше какво да се прави. Трѣбваше да се спрѫтъ въ българския Пиротъ българскитѣ войски, защото, въ противенъ случай, споредъ както се казваше тогава, въ случай на не спирание военнитѣ дѣйствия българската войска безъ друго щѣше да се срѣщне съ австрийскитѣ щикове.

И тъй, нашата армия бѣ прикована въ града Пиротъ и неговата околность, гдѣто стоя цѣль единъ мѣсецъ — до 15 Декемврий.

Това стоение на армията бѣше по-тежко, по-мѫчително отъ най-жестокитѣ битки; отъ една страна, защото много отъ войницитѣ бѣха останали безъ обуща и облѣкло, а отъ друга защото страдаха отъ недостатъкъ на продоволствие. Очакваше се пристиганието на международната комиссия, която щѣше да опрѣдѣли демаркационната линия между воюющитѣ страни.

На 17 Ноемврий Негово Височество Князя, придруженъ отъ свитата си, дойде на бивуака на 2-й п. Струмски полкъ при Бари Чифликъ — Кель-Ташъ и благодари на войницитѣ и офицеритѣ отъ 2-а, 3-я и 5-а запасна дружини за юначеството, което тѣ бѣха показали въ битката съ сърбитѣ на 15 Ноемврий.

— Азъ лично наблюдавахъ, когато вий, Струмци, атакувахте противника. Видѣхъ какъ сърбитѣ се хвърлиха въ контръ-атака и какъ вий имъ дадохте да разберать, че българския войникъ може да наказва оньия, които хайдушки на-

падатъ на мирнитѣ си съсѣди. За това ви юначество азъ съмъ много доволенъ.

Подиръ това Негово Височество отдѣлно благодари на всичкитѣ офицери, като имъ каза, че тѣ съ личния си примѣръ въодушевявали подчиненитѣ си войници, които като лъвове лѣтѣли срѣщо неприятелскитѣ висгрѣли и щикове.

2-й п. Струмски полкъ, както се каза по горѣ, остана на бивуака при Кель-Ташъ подъ открито небе.

За да се прикриятъ войницитѣ поне отъ остритѣ студени вѣтрове, даде се заповѣдь да се направятъ колиби. Такива сѫщо колиби отъ шума и незначително количество слама се направиха и за офицеритѣ.

До едно врѣме азъ, поручикъ Карастояновъ и подпоручикъ Бошняковъ се помѣщавахме въ лазаретната линейка взета отъ сърбитѣ въ битката на Кель-Ташъ. Когато студътъ, обаче, стана нетърпимъ, ний се прѣмѣстихме въ едната отъ тритѣ кѫщици при Кель-Ташъ, въ която се разположихме наедно съ многобройното сѣмейство на домакина. Но не дълго врѣме се ползувахме отъ любезното гостоприемство на послѣдния. Невъобразимата сгань насѣкоми, които пълнѣха кѫщицата и не ни даваха мира денѣ и нощѣ, насѣкоми, отъ които въ послѣдствие съ голѣмъ трудъ и мѫка се освободихме, както и пушъка, който винаги пълнѣше стаята и отъ който очитѣ ни се бѣха поболѣли, ни накараха скоро да прѣдпочетемъ лазаретната линейка, за да треперемъ въ нея още повече, тъй като врѣмето ставаше се по-студено и по-студено.

Въ втората половина на Ноемврий мѣсецъ съ приказъ по войскитѣ на западния корпусъ, се обяви реорганизацията на казания корпусъ, — въ три дѣйствующи и една 4-а запасна дивизии. 2-й п. Струмски полкъ влѣзе въ състава на 1-а дивизия, за началникъ на която бѣше назначенъ подполковникъ Филовъ. Съ организиранието на дивизията се прѣдстави свѣдѣние за численностьта на полка и обмундированието му, а именно: по списъкъ състоятъ 42 офицери и 3676 долни чинове, а на лице 27 офицери и 2749 долни чинове. Покъсно, къмъ това число се прибавиха отъ разформированата 5-а запасна дружина 408 долни чинове. Останалитѣ отъ тая дружина 361 человѣка образуваха, неизвѣстно защо, отдѣлна

запасна рота. По такъвъ начинъ численностьта на полка достигна до 3157 души.*)

Срѣщо наличния съставъ на полка имаше слѣдующето количество обмундирование: шинели 2264 годни, 1420 съвсѣмъ негодни, мундири 2382 годни, 1490 съвсѣмъ негодни; панталони 1803 полу годни, 2047 съвършенно негодни; ботуши 1435 годни, 2130 съвършенно негодни.

Облѣклото на офицеритѣ бѣше не въ по-добро състояние отъ онова на войницитѣ. Затуй съ рапортъ молихъ началника на дивизията да отпусне за офицеритѣ 10 войнишки шинела, 4 курки, 8 гащи, 10 чифта ботуши, 20 навущи, 20 чифта ржкавици и 5 кожуха. — Впрочемъ, не само облѣклю не стигаше за войската. Тя испитваше почти отъ всичко нужда.

Съ настжпванието на мразоветѣ, съ рапортъ донесохъ на началството, че войницитѣ освѣнъ гладътъ търпятъ и страшенъ студъ, понеже една голѣма часть отъ тѣхъ бѣха облѣчени съ дрипави мундири и шинели, а повечето — безъ ризи, като молихъ распореждание да се отпустне нуждното облѣкло или пъкъ да се прѣмѣсти полкътъ въ нѣкое село, или въ Пиротъ. На този си рапортъ не получихъ никакъвъ отговоръ. Слѣдъ два деня отидохъ лично да моля началството за сжщото, като доложихъ освѣнъ това, че войницитѣ и офицеритѣ твърдѣ често гладуватъ, понеже испращания отъ полка офицеръ съ артелщицитѣ за продукти и хлѣбъ се връщаше празенъ поради нѣманието такива. Наистина отпущаше се булгуръ, сирене, масло, макаръ и въ ограничено количество, но главното хлѣба не стигаше за войската, по причина, че фурнитѣ не успѣваха да испичатъ такъвъ въ потрѣбното количество за армията. Голѣмото количество хлѣбъ и сухари возени отъ София—Царибродъ сжщо не бѣше достатъчно. Впрочемъ, ако да имаше по-добра наредба при приеманието и раздаванието, сухаритѣ и хлѣба щѣха да стигатъ поне до толкова, щото войницитѣ да не гладуватъ. Тая безредица даде поводъ на

*) Струмския полкъ има загуби въ войната съ сърбитѣ: убити 3 офицери и 85 долни чинове, ранени 4 офицери и 288 долни чинове и безизвѣстно изгубени 580 души. Убити и ранени войници сж несравнено повече, понеже много отъ по-леко раненитѣ си отиваха право по домоветѣ, а на убититѣ не сж извѣстни имената, та затуй тѣ се показваха въ графата на безизвѣстно изгубенитѣ. При това полкътъ има най-голѣми загуби — убити и ранени въ битката при Кель-Ташъ — а именно: убити 26 войника, ранени 2 офицери и 159 войника и безизвѣстно загубени 18 войника.

нѣкои отъ началницитѣ на частитѣ да испращатъ цѣли дружини на фуражировка съ цѣль да залавятъ транспорти съ хлѣбъ, сухари, ечмикъ и пр., и то транспорти не неприятелски, а наши, които пристигваха отъ Цариб родъ. Такива транспорти сѫ били откарвани прѣзъ гори и бърда при полковетѣ отъ фуражируующитѣ дружини, гдѣто се натрупваха по за цѣла недѣля, а частитѣ на ония началници, които искаха да получатъ храна за подчиненитѣ си войници по надлѣжния редъ, гладуваха. При това разказваха, че при тия фуражировки дохождала работата до юмручно сбивание между фуражируующитѣ части.

По послѣ бѣха взети мѣрки за снабдяванието войскитѣ съ хлѣбъ и продукти. Напримѣръ, изискаха се отъ полковетѣ всичкитѣ кола и товарни коне, които се испращаха въ распорежданието на дивизиитѣ. Тия кола се испращаха въ Царибродъ и по-нататъкъ за продукти. Такива бѣха испратени отъ Струмския полкъ 22 съ по два коня и 26 товарни коня. Но тия кола и коне слѣдъ първото имъ пристигвание отъ Царибродъ съ продукти, не можаха да се испратятъ втори пѫть, понеже, както конетѣ, тъй сѫщо и воловетѣ по пѫтя си изгубиха подковитѣ, а въ града и въ комендантското управление не се намираха нито подкови, нито гвоздеи, за което се и донесе съ рапортъ на началството.

По-послѣ, когато войскитѣ започнаха сами да си печатъ хлѣбъ, снабдяванието войницитѣ съ такъвъ се подобри. Хлѣба се печеше на двѣ мѣста — въ градскитѣ и военнитѣ фурни, които се намираха вънъ отъ града на стамболъ-капия. Тия фурни бѣха раздѣлени по равно число между войсковитѣ части. Всѣка часть, която имаше фурна трѣбваше сама да се грижи за продоволствието войницитѣ съ хлѣбъ.

За тая цѣль се назначаваха нуждното число фурнаджии и работници, а тъй също и дежурни при фурнитѣ. Продукти и брашно се получаваха отъ комендантското управление. Брашното се отпущаше 110 оки за 120 души, и при всичко това понѣкога пакъ не стигаше за войницитѣ хлѣбъ, и то може би по нераспоредителностьта отъ частитѣ. Затуй се и случаваха произволи отъ страна на войницитѣ да нападатъ на други фурни и вcase зематъ хлѣбъ.

Сѫщо комендантското управление отпущаше на частитѣ живъ добитъкъ за клане за 5 дневно продоволствие на вой-

ницитѣ. — Дърва за фурнитѣ и за кухнитѣ се сѣчеха отъ самитѣ войници въ ближнитѣ кории по указанието на градския комендантъ.

Продоволствието на конетѣ бѣше по-затруднително, понеже нѣмаше срѣдства за прѣвозвание на фуража. — До колко конетѣ търпѣха гладъ, служи за доказателство слѣдующия ми рапортъ до началника на дивизията:

— Нѣколко деня наредъ пращахъ отъ полка въ комендантското управление записка за фуражъ, но и до сега такъвъ не се получи. Като донасямъ за това, господинъ подполковникъ, моля указанието ви, какъ да постжпя въ такъвъ случай, тъй като конетѣ ще умратъ отъ гладъ.

———

Както се каза и по-горѣ, войницитѣ отъ началото гладуваха и гладуваха не на шега. На всичкитѣ ми рапорти и донесения началството замълчаваше. Затуй счетохъ за нужно да отида въ квартирата на началството и лично да доложа за положението на войницитѣ, което положение ставаше отъ день на день все по нетърпимо. На това ми лично донесение, обаче, началството свиваше рамена . . . .

— Какво да правимъ? Вие сами виждате, че не ни стигатъ нужното количество продукти и хлѣбъ, ми се отговаряше.

На забѣлѣжката ми пъкъ, че нѣкои отъ началницитѣ на частитѣ испращатъ дружини за да заловятъ идящитѣ отъ Царибродъ наши транспорти съ хлѣбъ и продукти, отговори ми се въ смисъль на единадесетата Божия заповѣдь: „не зяпай“.

По нататъкъ всѣкакви доклади и донесения, прочее, ставаха излишни.

Отъ квартирата на началството азъ отидохъ право въ оставения отъ сърбитѣ складъ, гдѣто ме чакаха артелщицитѣ отъ цѣлия полкъ съ колата.

Въ склада се намираше доста голѣмо количество булгуръ, грисъ, сирене, масло, кашкавалъ, бобъ и др. т., но завѣдующия склада офицеръ не се намираше на мѣстото си. На въпроса ми, кой офицеръ завѣжда склада и кждѣ е той, единъ унтеръ-офицеръ ми каза фамилията на въпросния офицеръ, но кждѣ бѣше той, унтеръ-офицерътъ не знаеше. При всичко това азъ пратихъ единъ войникъ отъ склада да го

намѣри. Слѣдъ единъ часъ чакание, войника се върна и ми каза, че не намѣрилъ офицера. Тогава въпрѣки протеста на ун.-офицера, заповѣдахъ на артелщицитѣ да натоварятъ на колата потрѣбното количество булгуръ, грисъ, бобъ, масло, кашкавалъ, сирене и пр. Само соль въ склада не се намѣри. Такава, обаче, и въ града не можеше да се намѣри въ достатъчно количество. Слѣдъ като дадохъ нуждната расписка за полученитѣ продукти отъ склада, упжтихъ се за хана, гдѣто си бѣхъ оставилъ коня. Но прѣди да стигна до хана, по пжтя ме стигна единъ унтеръ-офицеръ, който ми каза, че Негово Височество Князьтъ ме билъ викалъ.

Оказа се, че когато съмъ минувалъ по улицата, Негово Височество ме видѣлъ прѣзъ прозореца на резиденцията си и пратилъ унтеръ-офицера да ме вика.

Азъ останахъ доволенъ отъ това повикване, защото ми се прѣдставяше случай да искажа на Негово Височество онова, което въ послѣдно врѣме много ме мжчаше.

Слѣдъ брѣзнишкия бой нѣкои бѣха распръснали разни нелѣпи слухове за дѣйствието на брѣзнишкия отрядъ. Напримѣръ: едни казвали, че когато казания отрядъ настжпвалъ за Брѣзникъ, не сж били взети прѣдпазителни мѣрки, вслѣдствие на което отрядътъ се билъ натъкналъ на противника и билъ разбитъ; други — че отрядътъ билъ расположенъ на бивуакъ, безъ да сж били взети прѣдпазителни мѣрки отъ неочаквано нападение, вслѣдствие на което противникътъ билъ нападналъ отряда и го разбилъ; трети ме обвинявали, че съмъ билъ отстжпилъ за Самоковъ произволно и пр. Тѣзи именно безосновни обвинения ме мжчаха.

Съ влизанието ми въ стаята на Негово Височество азъ отрапортувахъ за състоянието на полка, а послѣ, въ врѣме на разговора доложихъ за недостатъка на продуктитѣ, хлѣба, фуража и облѣклото. При това не скрихъ отъ Негово Височество обстоятелството, че нѣмаше достатъченъ редъ и контролъ при приеманието и раздаванието на продуктитѣ, вслѣдствие на което мнозина отъ началницитѣ на частитѣ прибѣгватъ къмъ произволни дѣйствия.

На това Негово Височество отговори:

— Да, истина е, че продукти и хлѣбъ не достигатъ. Лошото е, обаче, това, че нито продукти, нито хлѣбъ може да се намѣрятъ тукъ въ достатъчно количество, а да се во-

зятъ такива за цѣлата армия отъ България е твърдѣ мжчно, понеже е далеко и нѣмаме достатъчни прѣвозни срѣдства.

— Ний нѣмаме фуражъ за конетѣ, продължи Негово Височество, а транспортитѣ за фуража и продукти, до гдѣто пристигнатъ отъ България, се намаляватъ значително, а между това за конетѣ ни трѣбва всѣкидневно по 25 хиляди пуда сѣно.

Слѣдъ това Негово Височество започна съ твърдѣ мрачни краски да описва състоянието на войскитѣ, които бѣха останали безъ обуща и дрѣхи, а най-вече нѣманието достатъчно количество патрони.

— Ний не можемъ повече да напрѣдваме, притури Князьтъ, защото ни останаха не повече отъ по 7 патрона на пушка, а гранати съвсѣмъ нѣмаме.

Чудно ми се видѣ исказаното по-горѣ отъ Негово Височество за състоянието на армията и пессимистическия му взглядъ на работитѣ. Впрочемъ, истина е, че войскитѣ страдаха отъ недостатъкъ на продукти, облѣкло и фуражъ, но това бѣше повечето вслѣдствие отсжтствието на добъръ редъ отъ горѣ. Колкото се пъкъ отнасяше до патронитѣ, азъ положително знаяхъ, че такива имахме достатъчно количество. Само въ полка имаше по 80 патрона на пушка на ржцѣ и 40 — въ обоза. Толкова по добрѣ знаяхъ това, защото бѣше направено распореждание ящицитѣ съ патронитѣ да бждятъ открити — цинка разрѣзанъ. Относително гранатитѣ и шрапнелитѣ не ми бѣше извѣстно за тѣхното количество. Само това знаяхъ за положително, че когато на 15 Ноемврий пратихъ подпоручикъ Бошнякова при батареята на капитанъ Гиргинова съ молба да дойде на Кель-Ташъ и открие огънь по неприятелската батарея на пиротското шоссе, батарейния командирь отговорилъ, че въ батареята останали само 16 шрапнели.

Както и да е, пессимистическия взглядъ на Негово Височество ми направи силно впечатление и азъ се бѣхъ отказалъ да отварямъ дума за частния си дертъ. Разговорътъ ни, обаче, взе ново направление, и затуй азъ, вънрѣки рѣшението си, исказахъ онова, което ми тежеше на душата.

— Да, жално, че не ни достигатъ продукти и патрони, подвзе изново разговора Князътъ; инъкъ ние не щѣхме да се спремъ въ Пиротъ, толкова повече, че азъ напълно се на-

дѣвамъ на юначеството на моята войска. Азъ пакъ ви казвамъ, продължи Князьтъ, че видѣхъ, какъ вашия полкъ, както и цѣлата армия, се би юнашки при Кель-Ташъ съ сърбитѣ, а съ такава войска много можеше да се направи.

— Ако ми позволите, Ваше Височнство, азъ ще кажа, че сѫщо тъй юнашки се би едната твърдѣ незначителна часть войници отъ Струмския полкъ и при Брѣзникъ, но сега слушамъ, че нѣкои офицери казвали, какво трѣбвало било да бѫдѫ даденъ подъ сѫдъ, за гдѣто повѣрения ми брѣзнишки отрядъ отстѫпилъ за Самоковъ.

Слѣдъ това азъ подробно изложихъ положението на казания отрядъ и самия бой, споредъ както е описано по-горѣ.

Негово Височество, слѣдъ като ме изслуша най-внимателно, исказа слѣдующето съ особенно ударение:

— Вашето отстѫпление на Самоковъ стана причина, на 7-й Ноемврий азъ да напустна Сливница и да отида въ София да събера малко и голѣмо за защитата на столицата.

Това твърдение на Негово Височество ме крайно очуди, толкова повече, че на 7 Ноемврий нито въ София, нито въ Сливница можеше да бѫде извѣстно, кѫдѣ се намира брѣзнишкия отрядъ: първо — защото никакво пощенско или телеграфно съобщение не сѫществуваше между Радомиръ и София и, второ — защото отрядътъ отстѫпи въ $2^1/_2$ часа прѣзъ нощьта на 6 срѣщу 7 Ноемврий, безъ да знаеше нѣкой, на кѫдѣ бѣше отстѫпилъ той. Па и да знаеше нѣкой, нѣмаше възможность да се съобщи за това въ София, при най благоприятенъ случай, по рано отъ 2 часа слѣдъ пладнѣ, тогава, когато Негово Височество много по рано, въ 8 часа сутриньта, бѣше напусналъ Сливница. И чакъ тогава стана извѣстно въ София кѫдѣ се намира брѣзнишкия отрядъ, когато този послѣдния бѣ пристигналъ въ Самоковъ, откѫдѣто се и телеграфира на началникъ щаба на армията.

— Ваше Височество, да Ви казвамъ, че пѫтьтъ за отстѫпление не зависи отъ побѣдения, казахъ азъ на Князя, и да Ви указвамъ много примѣри, считамъ за неумѣстно, толкова повече че Ваше Височество ги знаете повече отъ мене. Позволявамъ си, обаче, да ви посоча само единъ на който Ваше Височество и азъ бѣхме участници, а именно отстѫплението на генерала Гурко слѣдъ боя при с. Джуранлии. Защо той, Гурко, не отстѫпи по пѫтя, отъ който дойде

— за Хаинъ-Боазъ, и прѣмина прѣзъ гори и планини — по козя пѫтека? Друго яче азъ не можахъ, Ваше Височество, да постѫпя защото съ отрядъ отъ 5—600 души не можеше на другия день — 7 Ноемврий — да се подкачи боя, а най-главното, защото при отряда нѣмаше нито единъ кавалеристъ, който да наблюдава за дѣйствието и намѣрението на противника. Па най-послѣ, азъ имахъ по-рано тая изрична заповѣдь отъ началникъ щаба на западния отрядъ:

„Въ случай че имаме война съ Сърбия и отрядътъ ви бѫде принуденъ да отстѫпи, пѫтьтъ за отстѫплението му ще бѫде за Самоковъ".

— Наистина, за ваше оправдание служи обстоятелството, че при отряда ви нѣмаше кавалерия, която да слѣди за движението на противника, каза Князьтъ. Но ако вий не бѣхте отстѫпили за Самоковъ, щѣхте да бѫдете героя на войната.

— Ваше Височество, когато азъ си испълнявахъ дълга и на умъ ми не идваше да претендирамъ, за геройство, както и сега не претендирамъ, се осмѣлихъ азъ да отговоря, но азъ искахъ само да доложа това за знание на Ваше Височество.

— Азъ незнамъ да е нападалъ нѣкой васъ, каза Князътъ. Каквито грѣшки и да бѣхте направили, вий ги загладихте при Пиротъ, Кель-Ташъ. — Азъ самъ, лично, наблюдавахъ, когато вашия полкъ юнашки нападаше на Кель-Ташъ.

Слѣдъ тоя разговоръ азъ станахъ и, разцѣлуванъ отъ Негово Височество, излѣзохъ отъ резиденцията му доволенъ за получената единствена награда за войната съ Сърбия.

На тръгвание отъ града азъ се отбихъ въ квартирата на капитанъ Тепавски, командирьтъ на ученическия легионъ, у когото намѣрихъ цѣлъ складъ прѣдмети, необходими за войската, като: шинели, кожуси, обуща, сръбски одѣяла и продукти хлѣбъ, сирене и пр., и пр. Като испросихъ за себе си единъ кожухъ и двѣ сръбски одѣяла, тръгнахъ за с. Глинянъ да прѣгледамъ войницитѣ отъ 1-а и 4-а дружини, които се намираха въ това село. Войницитѣ отъ тия дружини бѣха расположени изъ кѫщята и се храняха сравнително много по-добрѣ, отколкото ония въ Бари-Чифликъ, Кель-Ташъ, тъй като тукъ — въ с. Глинянъ — все можеше да се намѣри нѣщо за ядение, като хлѣбъ, мѣсо, сирене и пр. и то разбира се отъ населението съ пари. Слѣдствието отъ това бѣше, че макаръ

войницитѣ отъ тия дружини и да испитваха (особено 1-а дружина) нуждата отъ облѣкло, понеже, както е казано по-горѣ, своитѣ дрѣхи бѣха оставили въ с. Колоница, тѣ бѣха здрави и весели.

Всичкитѣ офицери отъ 1-а дружина сварихъ въ квартирата на любимия имъ командирь, капитанъ Филиповъ. Тѣ се готвѣха да обѣдватъ. Ястието имъ бѣше отъ общия войнишки котелъ, което, приготвено отъ хубаво овнешко мѣсо, се оказа твърдѣ вкусно и питателно.

Като се наобѣдвахъ и азъ съ офицеритѣ и слѣдъ като прѣгледахъ войницитѣ и тѣхната квартирна обстановка, отъ с. Глинянъ заминахъ за Кель-Ташъ направо — прѣзъ блатистата мѣстность, която дѣлѣше Кель-Ташъ отъ Пиротъ-Нишкото шоссе, гдѣто бѣше расположена неприятелската батарея на 15 Ноемврий.

XXII.

Къмъ 22 Ноемврий се получи записка да се явя въ штаба на армията по служебни работи. Азъ не губихъ врѣме, качихъ се на коня и слѣдъ малко се намѣрихъ на квартирата на капитанъ Петрова, началникъ штаба. Послѣдния заемаше въ новата махла една голѣма удобна кѫща. Мобелировката на тая кѫща бѣше твърдѣ конфортабела: мекъ коприненъ мобелъ, орѣхови и други отъ черно дърво скѫпи маси и масички, изящни огледала, твърдѣ хубави, скѫпи художественни картини по стѣнитѣ и много други прѣдмети се хвърлѣха рѣзско въ очи.

На квартирата у началникъ штаба на армията сварихъ повечето отъ началницитѣ на частитѣ. Всички се бѣха расположили удобно на коприненитѣ и други столове и чакаха редъ, за да прѣдставятъ отличилитѣ се въ биткитѣ офицери, за която цѣль били викани въ штаба. Всѣки началникъ на частьта — единъ слѣдъ други — прѣдставляваше устно къмъ награда своитѣ офицери. При това повечето награди се даваха на ония, които по-добрѣ се пазаряваха.

Офицеритѣ отъ 2-й п. Струмски полкъ, съ твърдѣ малки исключения, напълно заслужаваха високи награди, и при

всичко това азъ бѣхъ отбѣлѣзалъ да прѣдставя четворица за орденъ за храбрость и нѣколко души за други награди, като: ордени за заслуга и Александръ. Но като видѣхъ какъ прѣдставляваха другитѣ полкови командири подчиненитѣ си офицери, азъ не искахъ да обидя Струмцитѣ, които, справедливостьта го изисква да кажа, първи бѣха започнали войната при Колоница, гдѣто се биха юнашки и самоотверженно, и послѣдни я свършиха при Кель-Ташъ. Затуй прѣдставихъ 8 души за орденъ за храбрость и нѣколко души за други награди.

Независимо отъ това, прѣдставихъ трима офицери отъ 4-а дружина отъ 3 Бдински полкъ за орденъ за храбрость и нѣколко души за други награди за брѣзнишкия бой. — Азъ се считахъ длъженъ да направя това прѣдставление, защото справедливостьта го изисква да исповѣдамъ, че брѣзнишкия бой въ по голѣмата тяжесть падна, ако не и въ цѣлость, на плѣщитѣ на офицеритѣ и войницитѣ отъ казаната дружина. — Съ това не искамъ да кажа, че другитѣ части не се биха юнашки. Напротивъ, всички се биха храбро и неустрашимо, само че численностьта на Бдинцитѣ надминаваше два пѫти оная на Струмцитѣ и първитѣ не бѣха тъй нравственно отпаднали, както вторитѣ.

Между прѣдставенитѣ за награда офицери съ орденъ за храбрость бѣше и командирьтъ на дружината — капитанъ Караивановъ, който напълно заслужваше такава. По неизвѣстни на менъ причини, обаче, на тоя офицеръ не се даде напълно заслужената награда и тогава, когато отпослѣ нѣколко пѫти писменно ходатайствувахъ за това. Между това високитѣ награди тогава се раздаваха не съвсѣмъ скѫпо. Даже нѣкои полкови командири сами прѣдставляваха себе си и получаваха награди. Напримѣръ, Б., когато прѣдстави офицеритѣ отъ повѣрения си полкъ и когато началникъ щаба на армията обръщаше вече другия листъ, за другъ полкъ, каза:

— Ами ментора?

— Какво искашъ съ това да кажешъ? го попита капитанъ Петровъ.

— Ами ментора, ментора, повтори Б., като показваше себе си съ пръстъ.

— А-а, да, сѣтихъ се, каза Петровъ. Разбира се. И Петровъ началникъ щаба на армията записа, Б. въ книжката си.

Като отбѣлѣзвамъ горния фактъ, съ това азъ не искамъ да кажа, че Б. не е заслужавалъ високата награда. Не, пази Боже, толкова повече, че азъ не знаехъ съ коя часть и гдѣ бѣше дѣйствувалъ Б., тъй като той бѣше назначенъ да командува прѣдставения сега за награда полкъ слѣдъ примирието. Азъ само отбѣлѣзвамъ единъ фактъ за своеобразното прѣдставление.

Имаше, впрочемъ, и такива, които, макаръ и да не заслужваха награда и трѣбваше да се потайватъ, както напримѣръ подпоручикъ П., но и тѣ претендираха за такава. Но нека говори писмото на П. до капитанъ Филипова, началника на изворския отрядъ.

Между друго П. текстуално пише:

„Мога ли да те поздравя съ награда? Нѣма сумнѣние, ти си получилъ, само азъ не зная каква степень. Ако до сега не си получилъ, нѣма сумнѣние, че ще получишъ. Това азъ заключавамъ отъ слѣдующето: тъй като получиха орденъ за заслуга тѣзи, които даже не сѫ били въ дѣйствието, то що остава за тебе, когато ти бѣше на границата въ най-опасното врѣме? Ако си получилъ, поздравлявамъ те; ако ли не си, то надѣвамъ се, че ще те поздравя по-послѣ. Но не забравяй, че и азъ съмъ билъ на сватбата, но до сега нѣма нищо, слава Бгу".

Слѣдъ като бѣха прѣдставени офицеритѣ за награда, началникъ щаба на армията ни обяви, че на долнитѣ чинове се даватъ награди: за Пиротския бой на 2-й пѣши Струмски полкъ 132, а на другитѣ полкове — отъ 118 до 126 ордени на полкъ. Освѣнъ това началникъ щаба на армията въ въсторга си за дѣйствието на 2-й Струмски полкъ при Кель-Ташъ, безъ да бѣхъ му загатвалъ азъ, обѣща да исходатайствува за полка сребърна тржба за отличие. Но такава награда отпослѣ на полка не се даде. Между това офицеритѣ и войницитѣ изобщо 2-й п. Струмски полкъ, напълно заслужваха даденитѣ и обѣщанитѣ награди, защото чиноветѣ отъ тоя полкъ не вървѣха, а лѣтѣха съ неописуемъ ентузиазмъ и юначество върху противника; лѣтѣха, безъ да обръщатъ внимание на многочисленностьта на противника и на опустошителнитѣ му гранати и куршуми.

Бѣха наградени съ орденъ за храбрость офицеритѣ — Струмци, капитанитѣ: Геневъ, Тодоровъ, Филиповъ, поручицитѣ:

Нишковъ, Карастояновъ, подпоручицитѣ: Златаревъ и Д-ръ Садовски, капитанитѣ: Фудулаки и Поповъ съ орденъ св. Александръ IV степень, поручицитѣ: Марковъ, Атанасовъ, подпоручицитѣ: Бошняковъ, Трайчевъ, Мурджевъ, Шамутковъ и Николовъ I — съ орденъ за заслуга.

Слѣдъ раздаванието наградитѣ на офицеритѣ послѣдва приказъ по армията, въ който се обявяваше, че Негово Височество разрѣшилъ на офицеритѣ да подаватъ заявления до началството имъ въ кавалерския съвѣтъ, ако считатъ себе си недостатъчно наградени споредъ заслугитѣ имъ. Съ други думи прѣдставяше се право на офицеритѣ сами да оцѣняватъ своитѣ заслуги и сами себе си да прѣдставляватъ за тѣхното юначество. Впрочемъ, тая мѣрка, до негдѣ, бѣше цѣлесъобразна, защото нѣкои отъ младитѣ началници, които имаха недоразумѣния съ нѣкои отъ своитѣ подчинени офицери, или не ги прѣдставляваха за заслужената, или пъкъ съвсѣмъ не ги прѣдставляваха за каквато и да било награда. Въ всѣки случай, споредъ мене, тая човѣшка справедливость, която прѣпоръчаше княжеския приказъ, уронваше престижа на началницитѣ на частитѣ.

И азъ командирь на полка, за войната съ Сърбия не останахъ ненаграденъ. На 20 Ноемврий азъ бѣхъ произведенъ въ чинъ майоръ, тогава когато връстницитѣ ми бѣха произведени въ тоя чинъ прѣди два мѣсеца. Впрочемъ, слѣдъ нѣколко врѣме азъ се удостоихъ да бѫдѫ награденъ за войната още веднъжъ и то при слѣдующитѣ обстоятелства.

Когато пѫтьомъ прѣзъ София, се връщахъ отъ отпускъ за Кюстендилъ, азъ се спрѣхъ въ столицата за два три деня. На втория день, слѣдъ пристиганието ми въ София, ме срѣщна до Военното Министерство капитанъ Рачо Петровъ, който вмѣсто „добъръ день“ или „добра срѣща“ — обикновенно привѣтствие при срѣщитѣ — ми каза:

— Поздравлявамъ те съ награда, днесъ Князьтъ подписа доклада ми за награждението ти съ орденъ Св. Александръ IV-та степень.

Отъ думитѣ му ясно се виждаше, че това ми награждение било станало по негова, на Петрова, протекция.

Но и азъ, вмѣсто да благодаря за тая ми награда, помолихъ капитанъ Петрова да спре обявяванието въ приказа това

ми награждение, като му казахъ, че азъ не съмъ претендиралъ за каквато и да била награда. При това още му добавихъ, че азъ нѣма да приема каквато и да била награда. Капитанъ Петровъ испълни молбата ми. Слѣдъ нѣколко врѣме, обаче, азъ бѣхъ изненаданъ съ другъ сюрпризъ. Съ Височайши приказъ се отмѣняваше производството ми въ чинъ майоръ наравно съ връстницитѣ ми, като се заповѣдваше „да се счита то за отличие въ битката при Пиротъ — Кель-Ташъ".

Добро отличие! Споредъ това Височайше благоволение, азъ изгубихъ два мѣсеца старшинство.

Въ послѣднитѣ числа на мѣсецъ Ноемврий бѣ издаденъ слѣдующия приказъ по I-ва дивизия:

„Прѣдъ видъ на това, че неприятелскитѣ прѣдови постове се виждатъ отъ с. Расница на около 1200 крачки и се продължаватъ между с. с. Костуръ — Бари-Чифликъ и каменната верига на западъ отъ с. Глинянъ, за туй при сѫществующето примирие на 1-а дивизия се заповѣдва да заеме участъка на югъ и западъ отъ Пиротъ между шоссето Пиротъ—Нишъ, като за това Софийския полкъ се назначава въ авангардъ на сѣверъ отъ с. Расница, за да наблюдава противника. На Сливенски и Шейновски полкове се заповѣдва да се установятъ на бивуакъ на югъ отъ баира Кель-Ташъ, като иматъ фронта си параллелно на неприятелския. — Послѣднитѣ два полка въ първа линия. — За началникъ на авангарда се назначава капитанъ Поповъ, а за старши на бивуака — майоръ Кисовъ.

Една дружина се назначава въ авангардъ, други двѣ роти — за продължение аванпостната верига отъ 1-й полкъ къмъ Пиротъ—Нишкото шоссе, а други двѣ роти — дежурни въ Бари-Чифликъ.

Старшия на бивуака се распорежда, щото между бивуацитѣ на дружинитѣ да има ближна охрана. Въ случай на тревога, авангарда ще удържа противника до особенно распореждание. Главнитѣ сили ще дѣйствуватъ по распореждането на майоръ Кисова".

Съобразно съ горнята заповѣдь земаха се мѣрки за прѣдпазвание отъ всѣкаква случайность: назначаваха се аванпостна верига, дежурни части, правеха се распореждания за въ случай на тревога. Но противникътъ мируваше. — Та можеше ли друго-яче да постѫпи? Ако той се рѣшеше пакъ хайдушки

да ни нападне, тогава ний имахме право да го прѣслѣдваме безъ да обръщаме внимание на разни Кевенхюлерци.

XXIII.

Скоро настанаха страшни студове. Войницитѣ, съ вкочененено отъ студъ тѣло, треперѣха като листъ подъ покрива на колибитѣ си. Едва въ послѣднитѣ числа на мѣсецъ Ноемврий се получи заповѣдь — всичкитѣ части да се настанятъ по кѫщя изъ селата и града Пиротъ. 2-й п. Струмски полкъ се прѣмѣсти въ Пиротъ. Войницитѣ се настаниха изъ кѫщята, а офицеритѣ — въ хотелъ Сръбска Круна.

Въ тоя хотелъ офицеритѣ се бѣха расположили доста добрѣ, но слѣдъ нѣколко деня се получи заповѣдь офицеритѣ да напустнатъ хотела, понеже Негово Височество щѣлъ билъ да се помѣсти въ него. Въ сѫщата заповѣдь се казваше: офицеритѣ слѣдъ примѣстванието на Негово Височество да заематъ княжеската квартира.

Квартирата на Княза, въ която билъ живѣлъ Краль Миланъ, се оказа твърдѣ добра. Тя бѣ широка и удобна. Ако офицеритѣ имаха постелки, завивки и други принадлѣжности и стаитѣ бѣха мобелирани, тѣ (офицеритѣ) щѣха да се чувствуватъ въ тая квартира твърдѣ добрѣ; но въ нея се не намѣри никаква мобелъ, освѣнъ нѣколко вехти маси и счупени столове.

Въ едната отъ стаитѣ се намираше богатата библеотека на домовладѣтеля, който билъ напустналъ дома си, прѣди сръбскитѣ войски да напуснатъ града. Шкафоветѣ на тая библеотека бѣха растворени, книгитѣ расхвърляни по маситѣ и пода на стаята. Видѣше се, че много отъ книгитѣ липсваха.

Щомъ се прѣмѣстихме въ тая квартира, офицеритѣ се нахвърляха на библеотеката съ цѣль да си вематъ книги. Заповѣда се, обаче, никой да не взема книги, освѣнъ за прочитъ. При всичко това, слѣдъ нѣколко деня, само парчета книги, които се търкаляха по пода и празднитѣ долапи и сандъци, свидѣтелствуваха, че въ тѣхъ е била нѣкога богата библеотека.

Съ прѣмѣстванието на повѣрения ми полкъ, включително и 1-а и 4-а дружини, въ Широтъ и расквартируванието му по частни кѫщя се започнаха занятия съ войницитѣ — прѣимущественно словесни и то въ помѣщенията. Когато биваше, обаче, врѣмето добро войницитѣ се извеждаха на учение подъ открито небе. По такъвъ начинъ ний заживѣхме въ Пиротъ обикновененъ казарменъ и квартиренъ животъ.

Често въ свободното си отъ служба врѣме офицеритѣ отъ полка, а тъй сѫщо и отъ другитѣ полкове се събирахме наедно и си приказвахме за прѣкаранитѣ трудни, но блѣскави за българската армия дни. Въ тия другарски бесѣди, може би, по стотини пѫти се разказваше за юначеството на българския войникъ. Много се критикуваха дѣйствията и распорежданията на едни или други отъ началницитѣ, па най на края всички дохождахме до едно заключение, а именно, че благодарение на инициативата на началницитѣ, включително и долнитѣ чинове, на храбростьта и неустрашимостьта на български войникъ, българската армия почти навсѣкѫдѣ е имала надмощие надъ противника, безъ да се гледа на многочисленностьта на послѣдния.

Драго бѣше на човѣка да гледа и слуша нашитѣ млади, вече кръстени съ огънь и мечъ офицери, които бѣха готови всѣка минута не само да прѣслѣдватъ разбитата и разнебитена сръбска армия, но дори и да се срѣщнатъ съ щиковетѣ на австрийската армия.

— Ний не искахме война съ Сърбия, викаха едни отъ офицеритѣ. Тя сама ни нападна хайдушки и затуй ний имахме пълно право да я накажемъ и да стоваримъ всичката тяжесть отъ войната на нейния гръбъ.

— Напразно се спрѣхме; ний трѣбваше да прѣслѣдваме разбития противникъ, па макаръ и съ рискъ да се срѣщнемъ съ австрийската армия, казваха други. За България не щѣше да бѫде позорно да се покори прѣдъ армията на една велика държава. Но това не щѣше никога да се случи, защото то би значило, да се започне една всеобща война въ Европа.

Събирахме се честичко на подобни бесѣди, но при всичко това врѣмето не вървѣше, а се влачеше. За да убиваме свободното отъ служба врѣме, твърдѣ често излизахме пѣши или на коне изъ околностьта на Пиротъ да разгледваме неприятелскитѣ позиции.

На 10 Декемврий бѣ издаденъ слѣдующия приказъ по българската армия:

Офицери и войници!

Примирие съ Сърбия е сключено и слѣдъ нѣколко деня вий ще се върнете въ огнищата си. Вашитѣ успѣхи ви даватъ право да се гордѣете, защото блѣстяще отговорихте на надеждитѣ, които възлагаше на васъ отечеството, и се връщате дома си побѣдители.

Като благодаримъ на Всевишния за дарованитѣ намъ побѣди, ний признаваме съ благодарность, че ако нашата войска е могла да оправдае своето назначение, това се дължи на неустаннитѣ грижи на Русския Императоръ, който е създалъ и винаги е покровителствувалъ нашата войска, и на стaранията и трудоветѣ на русскитѣ инструктори за образованието на нашитѣ млади войници и за развитието въ тѣхъ на чувството за дисциплина, храбрость и любовь къмъ отечеството.

Въ името на отечеството азъ още веднъжъ ви благодаря, братия, за вашата примѣрна служба, за вашата храбрость и самопожертвувание, които показахте на бойното поле, като вѣрвамъ, че когато земята ни ще има нужда отъ васъ, вий пакъ се сѫщата готовность, ревность и бързина ще се явите подъ знамената, за да браните независимостьта, честьта и правдинитѣ на милото ни отѐчество.

Нека Богъ ви награди за трудоветѣ ви.

Александръ.

Този приказъ по българската армия бѣ посрѣщнатъ отъ всички офицери, войници и отъ цѣлия български народъ съ голѣмо съчувствие и задоволство. Всѣки българинъ съглеждаше въ казания приказъ една благодарственна дань къмъ Россия. Въ него се изказваше една заслужена благодарность и похвала къмъ ония русски офицери, които прѣди 7—8 години не гожалиха кръвьта си за освобождението на България, а по подиръ — ни трудъ, ни енергия, за да подготвятъ младата ни армия да пази придобитата съ потоци русска и българска кръвь свобода на татковината ни, като вдъхваха въ душата на българския войникъ онзи духъ на войнишка доблѣсть, самоотверженность и любовь къмъ отечеството и прѣстола, безъ които побѣда не се печели. Впрочемъ, имаше отдѣлни лица

— военни и граждани, прѣимуществено, сновящи около щаба на армията, — които не съчувственно се отнасяли къмъ този приказъ. Казваха тогава, че между послѣднитѣ имало и единъ министръ, който даже си позволилъ да укорява за това Княза...

— —

Животътъ ни въ Пиротъ бѣше далечъ отъ да бжде привлѣкателенъ. Тягоститѣ и лишенията бѣха чувствителни за всинца ни, а особенно за войницитѣ. Недостатъчна въ количественно и качественно отношение храна, недостатъкъ въ облѣкло, недостатъкъ въ обуща — съ една дума лишения отъ най необходимото, лишения, които не могжтъ да не подвъргнатъ въ мрачно настроение и най издръжливитѣ войници. Испърво врѣмето бѣше дъждовно. Есенната влага пронизваше до коститѣ лошо облѣчения войникъ. Дълбоката, почти непроходима, по улицитѣ калъ прониквание прѣзъ исподранитѣ обуща на войника и леденѣше лошо нахраненото му тѣло. Настжпилитѣ по послѣ мразове, мразове, които вкокаляваха всичко, ни накараха да почувствуваме голѣмъ недостатъкъ и отъ къмъ дърва. Мръзнѣхме всички и войници и офицери, а зимнитѣ дни и особенно дългитѣ нощи изминуваха бавно, медленно, като че ли нарочно, за да може по добрѣ да се затвърди въ насъ горчивия спомѣнъ за прѣнесенитѣ отъ насъ тягости и лишения. Такава бѣше, и то безъ прѣувеличение обстановката на животътъ ни въ Пиротъ.

Но не бѣха тѣзи незгодности, тѣзи мжчнотии, които ни караха да се чувствуваме нещастни. И наистина, що биха значили тѣзи врѣменни патила за ратницитѣ за свободата на отечеството, ратници, които, като испълниха свято дългътъ си, покриха оржжието си съ вѣнци отъ доблѣсть и подвизи? Що биха значили врѣменнитѣ теглила за ония, които се признаваха отъ свѣтътъ за побѣдители? Нищо, абсолютно нищо, стига само побѣдителитѣ да бѣха избавени, пощадени отъ други мжки, мжки нравствени, които именно и убиватъ духътъ. А ние — побѣдителитѣ — бѣхме подхвърлени на най-горчивитѣ морални испитания, на най-тежкитѣ нравственни страдания. Знаеше се вече положително, че побѣдителитѣ ще трѣбва да напустнатъ скоро прѣдѣлитѣ на сръбското кралство, да напустнатъ родния имъ български градъ Пиротъ и оставятъ роднитѣ си братя българи подъ игото на ония, които безсрамно посѣгнаха на нашата свобода. Да, побѣдителитѣ ще напуст-

натъ завоеванитѣ съ потоци кръвь и хиляди жертви родни мѣста и ще се завърнатъ безъ да имъ се даде каквото и да би било обезщетение! Ето гдѣ бѣше болката на побѣдителя — българ. войникъ! Ето мжката, която хвърляше побѣдителитѣ въ мрачно настроение и ги довеждаше до отчаяние! Благодарение на интригитѣ и коварството на заклѣтитѣ ни врагове, на България, дори и като на побѣдителка, се нанисаше едно непоносимо оскърбление. И горчивината отъ това оскърбление извикваше негодуванието на цѣлия български народъ. Безсилието, обаче, бѣше очевидно и негодуванието, съ всичкитѣ му възвишенни пориви, отстжпваше мѣстото на отчаянието... И така, побѣдителитѣ оскърбени ще се завръщатъ... Пиротъ се оставя такъвъ въ ржцѣтѣ на Сърбина. — Горко, горко намъ! се чуваха на всѣка крачка окайванията на нещастнитѣ пиротчанци. За да не се подвъргнемъ на люти мжки и неволи, намъ не ни остава освѣнъ да напустнемъ бащинитѣ си огнища...

* * *

11 Декемврий. Още отъ тъмни зори изъ града се забѣлѣзва силно движение. Войницитѣ отъ 2-й Струмски полкъ сж на кракъ. Съ торбитѣ на гърба тѣ чакатъ заповѣдь за тръгване.

Мнозина отъ по заможнитѣ и интеллигентнитѣ пиротски граждани се готвятъ да напущатъ бащинитѣ си огнища и прѣселятъ въ България. Чува се тукъ тамъ изъ града плачъ, който на мѣста се обръща въ несдържани горчиви ридания. Сърдцата на войници и офицери сж прѣпълнени съ жалость и състрадание къмъ роднитѣ братя. Възмущението имъ противъ Австрия, която продиктува както хайдушкото нахлуване на Милана въ отечеството ни, така и нашето напущание завоеванитѣ родни български мѣста, бѣше безпрѣдѣлно, но то се разбиваше о очевидното безсилие да се помогне...

Чу се, най послѣ, обикновенната команда и войницитѣ тръгнаха. Закрачиха войницитѣ, обаче, не като побѣдители. Въ очитѣ имъ не се вижда вече оня огънь, въ движенията имъ не се вижда оная енергия и въодушевление, съ което тѣ по рано настжпваха и прѣвземаха неприятелскитѣ градища. Като че ли виновни въ нѣщо, тѣ вървятъ съ наведени надолу глави. Тѣ избѣгватъ да срѣщнатъ погледитѣ на нещаст-

нитѣ пиротски граждани... Българския войникъ като че ли се срамува отъ безсилието си да задържи завоеванитѣ български земи и да не допустне по тоя начинъ да се настжпва свободата на неговитѣ братя пиротчани... Вървятъ българскитѣ юнаци съ наведени на долу очи, съ набръчкани отъ мжки чела. Пиротъ остава назадъ. Ние не чуваме вече плача и риданията на братята пиротчани, но настроението ни е още по мрачно... Минуваме по край гжсти редове купчини отъ прѣсна пръсть, надъ които тукъ тамъ стърчатъ, като изоставени сирачета, черни дрипави дървени кръстове... Подъ тия могили, въ тая черна пръсть лѣжатъ нашитѣ братя, нашитѣ другари, загинали при испълнението най святия дългъ — при защитата хайдушки нападнатата татковина.

— Богъ да ги прости!

— Лека имъ пръсть!

— Сбогомъ, прощавайте мили другари! Ние ще отнесемъ послѣдния ви привѣтъ на майка България и свято ще съхранимъ завѣтътъ ви за отмжщение...

Тъй шепнеха едни на падналитѣ си на бойното поле другари. Други пъкъ само шапка си снематъ, прѣкръстятъ се, па си изтежко възджхнатъ.

* * *

Българския народъ посрѣщна своитѣ синове, побѣдителитѣ, съ голѣми почести. Триумфалнитѣ арки, духовнитѣ шествия, молебенитѣ, иллюминациитѣ и пр. бѣха повсемѣстни. Посредъ всичкия тоя хвалебенъ шумъ, обаче, явственно се чуваха сърдцераздирателнитѣ ридания на българскитѣ майки и вдовици не само отъ двѣтѣ страни на балкана, но и татъкъ къмъ родния Пиротъ, гдѣто Миланъ завърши славното си нашествие на България съ разстрѣлванието множина пиротски граждани — българи. Но тържествата бѣха опияняющи и народа дѣтински се прѣдаваше на тѣхъ, безъ да издирва истънко, защо бѣше тая война, струваше ли тя отнесенитѣ отъ нея жертви и най важното, да ли тя не щѣше да се избѣгне, ако се слушаха съвѣтитѣ ва покровителката на Славянитѣ — Великата Россия...

СЪДЪРЖАНИЕ.

XVII.

Прѣмѣстванието на 1-а и 2-а дружини при с. Алдомировци. Прѣгледъ на 3-я и 5-я дружини. Нощенъ походъ за Царибродъ.

XVIII.

Минаванието на сръбската граница и нощуванието на Струмския полкъ при Суковски ханъ. Прѣдпазителни мѣрки. Експлозията на сръбския барутъ складъ при Пиротъ. Нощна атака и завземание възвишенностьта Черни-връхъ отъ капитанъ Денчева.

XIX.

Струмския полкъ въ резервъ и настжплението му къмъ Пиротъ. Атаката на неприятелската позиция Кель-Ташъ. Заповѣдь за спирание военнитѣ дѣйствия.

XX.

Отстжплението на сърбитѣ. Нравственото състояние на българскитѣ и сръбски войници. Повѣдението на нѣкои офицери при Кель-Ташъ. Баронъ Корвинъ на позицията. Завземанието на Пиротъ.

XXI.

Бивуака при Кель-Ташъ. Прѣкратявание на военнитѣ дѣйствия. Посѣщение на бивуака отъ Н. Височество Княза. Реорганизация на западния корпусъ. Обмундированието и продоволствието на войницитѣ. Разговоръ съ Н. Височество Княза. Прѣгледъ на 1-а и 4-а дружини при с. Глинянъ.

XXII.

Прѣдставление на офицеритѣ за награди. Прѣдпазителни мѣрки отъ ново нападение.

XXIII.

Струмския полкъ на квартира въ Пиротъ. Приказа за сключеното съ Сърбия примирие. Живота въ Пиротъ. Връщание въ България. Посрѣщание

Печатни погрѣшки.

Стр.	*Редъ*	*Вмѣсто*	*Да се чете*
14	22	како	като
27	10	началникътъ	началникъ щаба
30	22	понеже, обаче,	понеже
51	16	Райновичъ	Гайновичъ
57	13	4-а рота	4-а дружина
62	29	минава къмъ	минава по
63	19	съ трънье и низка.	съ трънье и низка кория.
72	28	пунксъ	пунктъ
,,	36	craля	скаля
82	8	орѣдъ	прѣдъ
90	20	въ случай на	въ случай
92	5	щи имате	ще имате
95	32	иснинностьта	истинностьта
96	24	рисnилѣла	распилѣла
,,	30	и ми	и му
98	1	нуждитѣ	нуждднитѣ
112	32	оте	отъ
116	1	слива	минава
119	26 27	но и въ продължение	но струва ми се че и въ продължение
121	26	нѣмаме защо	нѣмаше защо
177	30	независимость	ненависть
194	9	Шомъ	Щомъ
201	23	стрѣляла на	стрѣляла съ
204	1	прдѣнитѣ	прѣднитѣ
205	27	балайдонъ	баталйонъ
206	13	отѣ	отъ
207	6	а да се съберагъ	да се съберагъ
207	11	подпоручикъ Гювелевъ.	подпоручикъ Гювелевъ и подпоручикъ Чакъровъ.
210	18	противпикъ	противникъ

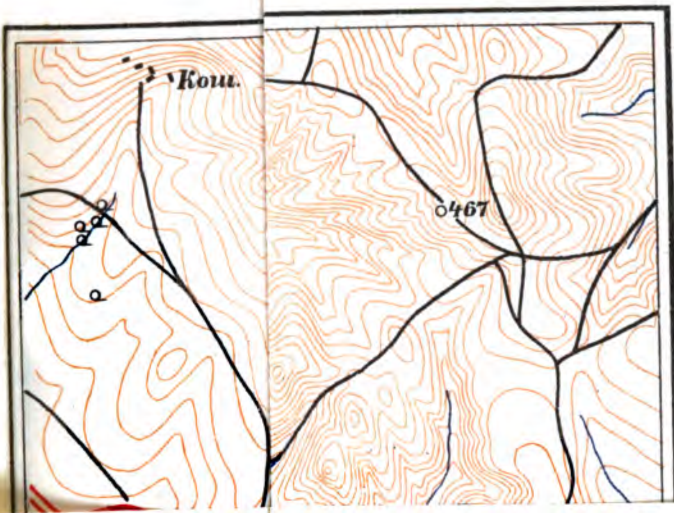
Вслѣдствие на бързото отпечатвание на книгата пропустнаха се въ текста доста печатни и граматически грѣшки, нѣкои отъ които не сж отбѣлѣжени

За всички тѣзи грѣшки проси извинение отъ г-да читателитѣ

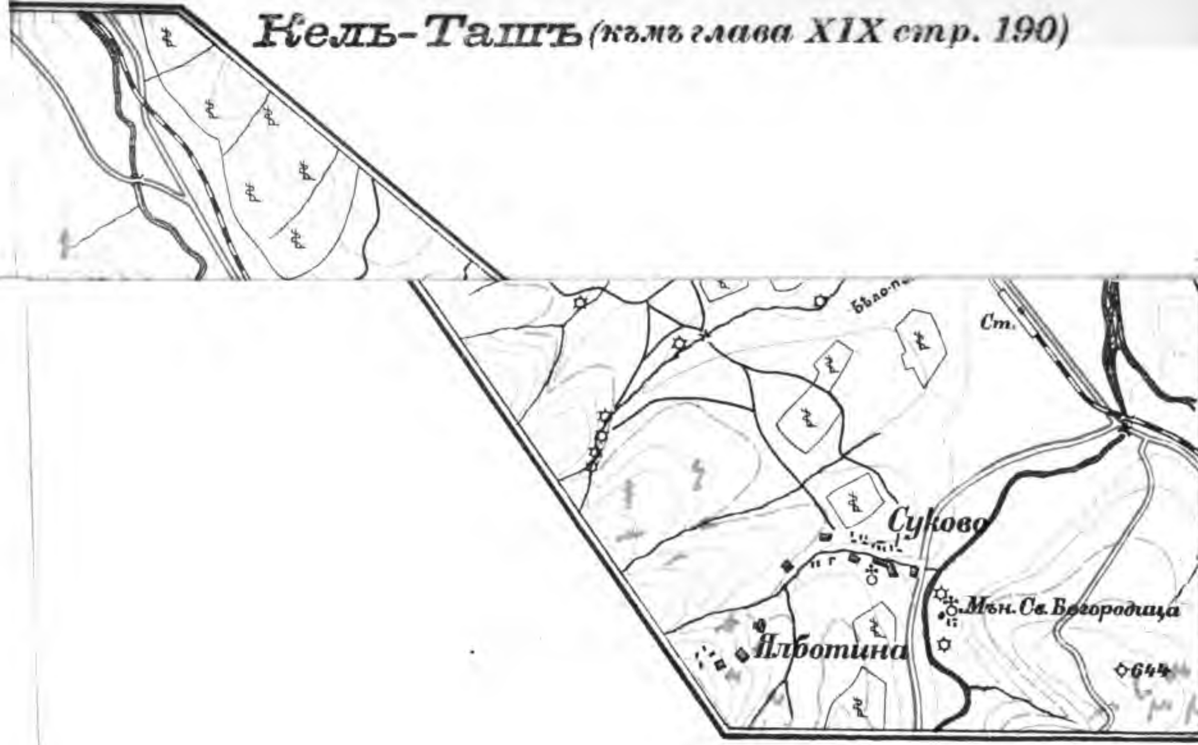
Авторътъ.

олужница (види глава VIII стр. 69)

Кош.
467

Кель-Ташъ (къмъ глава XIX стр. 190)

94